

Ədəbiyyat

DƏRSLİK

10

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin*,
sözləri *Əhməd Cavadındır*.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

ƏDƏBİYYAT

SOLTAN ƏLİYEV
BİLAL HƏSƏNOV
AYNUR MUSTAFAYEVA

10

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün
Ədəbiyyat fənni üzrə
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
bn@bakineshr.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

B

A

K

I

N

Ə

Ş

R

Bakı – 2018

Ədəbiyyat

Başlıqlar

Dərsləklə necə işləməli?	6
Söz sənətimiz – mənəvi sərvətimiz	8

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı	12
---	----

QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

(ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər)	19
“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu	23
Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy	26
<i>Nizami Gəncəvi</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	38
İskəndərnamə	41
<i>Əfzələddin Xaqani</i> . Eyləsəm səfər... (qiymətləndirmə materialı)	52

ORTA DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

(XIII – XVI əsrlər)	53
<i>İmadəddin Nəsimi</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	57
Sığmazam	60
<i>Şah İsmayıl Xətayi</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	64
Dəhnamə	66
<i>Həbib</i> . Mənim... (qiymətləndirmə materialı)	74
<i>Məhəmməd Füzuli</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	75
Məni candan usandırdı...	77
Leyli və Məcnun	80
<i>Məhəmməd Əmani</i> . Seyr elə... (qiymətləndirmə materialı)	89

YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

I mərhələ (XVII – XVIII əsrlər)	90
“Koroğlu” eposu	94
Həmzənin Qıratı qaçırması	97
<i>Molla Pənah Vaqif</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	105
Pəri	107
<i>Vidadi</i> . Könlümü... (qiymətləndirmə materialı)	110
II mərhələ (XIX əsr)	111
<i>Qasım bəy Zakir</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	117
Badi-səba, mənim dərdi-dilimi...	119
<i>Mirzə Fətəli Axundzadə</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	122
Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur	125
Aldanmış kəvakib	138
<i>Baba bəy Şakir</i> . Quberniya bina olandan bəri... (qiymətləndirmə materialı)	148
<i>Aşıq Ələsgər</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	150
Dağlar	153
<i>Seyid Əzim Şirvani</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	156
Guş qıl...	158
<i>Nəcəf bəy Vəzirov</i> . Həyatı, yaradıcılıq yolu	162
Müsibəti-Fəxrəddin	164
<i>Seyid Əbülqasim Nəbati</i> Səba, məndən söylə... (qiymətləndirmə materialı)	185
İfadəli oxuda istifadə edilən şərti işarələr	186
Lüğət	187
Qısa ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti	195
Oxumağı məsləhət görürük	207
Mənbələr	208

Dərsliklə necə işləməli?

İzahlarla tanış olun. Bu, yerinə yetirəcəyiniz tapşırıqlar, öyrənəcəyiniz mətnlər barədə sizdə aydın təsəvvür yaradacaqdır.

I mərhələ (XVII–XVIII əsrlər)

• Layihə •

YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Layihə üzrə araşdırmaya hazırlaşın.

1. Bu mərhələ ilə bağlı bildiklerinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

– Layihə – icmal materialları ilə bağlı məlumatların araşdırılıb, öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

XVII–XVIII əsrlərdə yaranan ədəbiyyatımız üçün daha dəyərli hesab olunanlar hansılardır?

Bu yüzilliklər Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb, ziddiyyətli və keşməkeşli bir dövr kimi səciyyələndirilir. Sabitlik, sakitlik bu əsrlərdə nisbi olmuş, ölkə ərazisi müharibə, çöküşə meydanına çevrilmişdir. I Fəhmanın ölümündən sonra Səfəvilər dövləti qüdrətini günbəgün itirməyə başladı. Mərkəzi dövlətin zəifləməsi ölkədə özbaşnalığın artmasına səbəb oldu. XVI əsrin sonlarından etibarən Osmanlı hökmdarlarının ölkəyə hərbi müdaxilələri gücləndi, bəzi ərazilər zəbt edildi. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə itirilmiş ərazilər geri qaytarıldı, ölkənin inkişafı yolunda əhəmiyyətli addımlar atıldı. Lakin fərsəpet olən bu hökmdarın ölümündən sonra dövlətin nüfuzu zəiflədi, ərazisinin böyük bir hissəsi qonşu ölkələr tərəfindən işğal olundu. Qüdrətli sərkərdə olan Nadir şahlığı ələ alandan sonra ölkəni dağıtmaqdan xilas etdi. Onun hakimiyyəti illərində (1736–1747) yadelli işğalçılar dövlətin ərazisindən qovuldular. Ölkənin ərazi bütövlüyünə nail olan Nadir şah sul-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra dövlət dağıldı. Ölkə kiçik dövlətlərə – xanlıqlara parçalandı. Bu, Azərbaycanın işğalına, müstəmləkəyə çevrilməsinə əlverişli şəraitin yaranması demək idi.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bütün bu hadisələr həmin dövrün ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. İlk növbədə, xalq yaradıcılığının böyük vüsətinə xatırlatmaq lazımdır. Dastan yaradıcılığının "qızıl dövrü" adlandırılan bu yüzilliklərdə şifahi ədəbiyyatın, demək olar, bütün janrlarında böyük uğurlar qazanılmışdır. Xalq yaradıcılığı mövzu, məzmun və forma baxımından özündən əvvəlki ədəbiyyatımızdan xeyli fərqlənirdi.

90

– Layihə üzrə araşdırmaya hazırlaşın – mövzu ilə bağlı əvvəlki siniflərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların yada salınması, müstəqil araşdırmaya istiqamət verən sual və mətnlərin öyrənilməsi üzrə işləri əhatə edir.

Mənbələr

1. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, səh.30, 46-50.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

IV dər

• Tətbiq Müzakirə Yaradıcı iş

1. Mövzulardan birini seçib işləyin:

- a) "Oğuzların düşməne qalib gəlməsinin səbəbini nədə görürəm?" mövzusunda inşa yazın.
- b) "Oğuz ıgıdları və xanımları barədə düşüncələrim" mövzusunda esse yazın.

2. Təqdimatlar etməklə yazılardan nümunələri müzakirə edin.

3. Mətni oxuyun. Dastan janrı barədə deyilənləri sizə daha yaxşı tanış olan poema ilə müqayisə əsasında zənginləşdirin.

Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının həcmə ən böyük janrıdır. Bu janrda olan əsərlərdə həyat hadisələrinin geniş təsviri verilir. Eləcə də ədəbi qəhrəmanların həyatının böyük bir dövrü əhatə olunur. Dastan janrını yazılı ədəbiyyatın poema janrı ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu müqayisənin uğurlu aparılması, əslində, hər iki janrın xüsusiyyətlərinin ətrafı və darından başa düşülməsinə sərəltir.

Dastan janrı baxımından poemadan hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?

– Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş. Bilik və bacarıqların tətbiqi, müxtəlif mövzularda müzakirələrin aparılması, yaradıcı xarakterli işlərin icrası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

– Mənbələr – müstəqil araşdırma üçün məlumat mənbəyi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

• Unutmayın!

Dərslərdəki cədvəllərdə qeydlər etməyin. Həmin cədvəlləri dəftərinizdə və ya iş vərəqlərində çəkərək cavabları orada yazın.

– **Məzmun üzrə iş.** Əsərin məzmununun öyrənilməsi, zəruri bacarıqların yaradılması və tətbiqi ilə bağlı yerinə yetirilən işlər əhatə olunur.

II dər • Məzmun üzrə iş

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə təkrar etdiyiniz parçalardakı mühüm fikirləri, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qanactlarınızı müzakirə edin.
2. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Leyli günahsız olduğuna anasını necə inandırır?
 - Gözintidə təsadüfən qarşılaşan Leyli və Məcnun üçün bu görüş necə nəticələnir?
 - Leylinin atası elçilərə rədd cavabını necə əsaslandırır?
 - Nofəlin Məcnuna kömək etmək istəməsinə səbəb nə olur?
 - Leylinin İbn Səlama nikah edilməsi xəbərini Məcnun necə qarşılayır?
 - Atasının Məcnunu səhrada axtarmasına səbəb nə olur?
 - Ata oğluna nələri nəsihət edir?
 - İbn Səlamın ölümünü Leyli və Məcnun necə qarşılayır?

Evde iş

1. Müstəqil oxuduğunuz aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin: "Leylinin dəvaya sırımı açması", "Məcnunun öz halını Leyliyə açmaqla bildirməsi", "Leylinin Məcnunu tanıması", "Məcnunun Leyliyə etinasızlığı və saflığını sübut etməsi", "Leylinin Məcnunun davranışını bəyənəsi", "Leylinin anasına vəsiyyəti və ölümü", "Leylinin vəfatından Məcnunun xəbər dar olması və bu dərddə dözməyib ölümü", "Sözün (əhvalatın) tamamlanması".
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri və tanış olmayan sözlərin mənasını müəyyənəlməyə çalışın.
3. Mənasını aydınlaşdırdığımız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduqlarını əsaslandırın.
4. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
5. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

III dər • Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Poema hansı mövzuda yazılmışdır? Onun əsas ideyası nədir?

Yaxın Şərqdə, xüsusən ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış Leyli və Məcnun haqqındakı rəvayətlərin çox qədim tarixi vardır. Onların adı uzun əsərlərdə ki, sadıq aşiq və vəfalı məşuqə rəmzi kimi anılmaqdadır. Bu rəvayətlərə əsaslanan Nizami ilk dəfə olaraq mövzunu yazılı ədəbiyyata gətirmiş, ölməz poemasını yaratmışdır. Təxminən 350 il sonra isə Füzuli doğma türkcəmizdə böyük məhəbbət dastanını – "Leyli və Məcnun"u qələmə almışdır. Poemada mühüm ictimai məzmunlu problemlərin bədii həlli verilmişdir. Şair, ilk növbədə dövrünün önəmli mənavi-axlaqi dəyərlərini və bunlarla bağlı fərqli baxışları parlaq şəkildə ifadə etmişdir. Bu, əsərin ideyaca zəngin olduğunu təsdiq edir. Bunun əhatəli aydınlaşdırılması, izahı isə araşdırma aparılmasını tələb edir.

84

– **Təhlil üzrə iş.** Əsərin təhlili, bununla bağlı zəruri bacarıqların yaradılması və tətbiqi üzrə işlər əhatə olunur.

– **Qiymətləndirmə materialı.**

Bölmələrin sonunda həyata keçirilən kiçik summativ qiymətləndirmə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qiymətləndirmə materialı

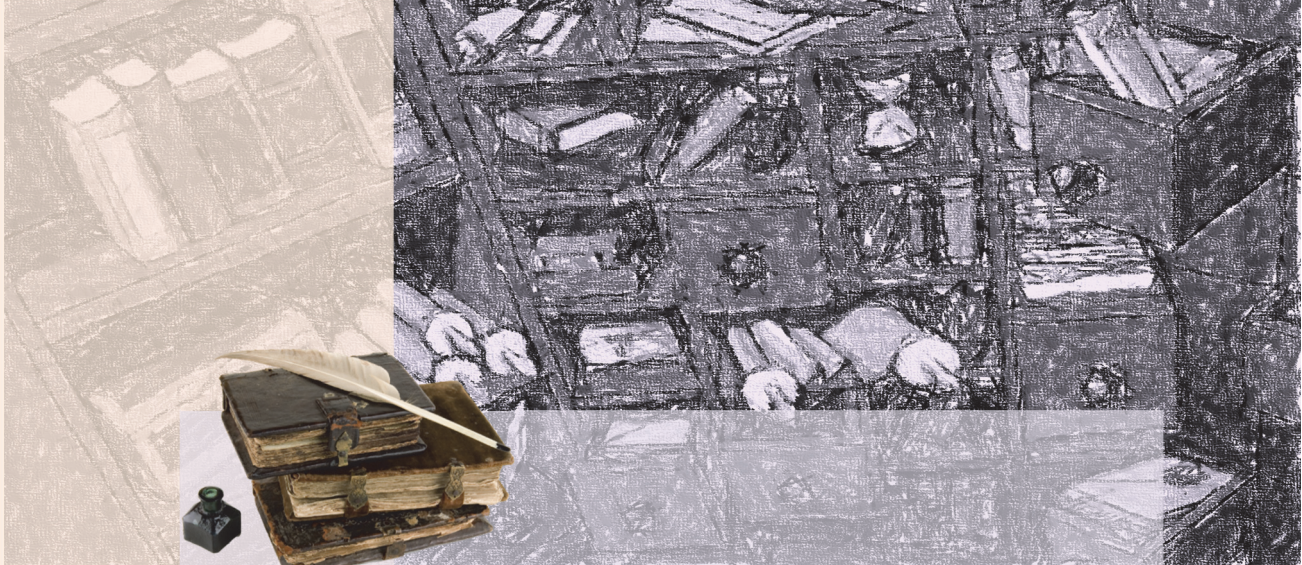
MƏHƏMMƏD ƏMƏNİ

Seyr elə...

Bahar oldu, təzə güllər açıldı,
Sərvınazım, sallanubən seyr elə.
Şükufə övrağı hər yan saçıldı,
Sərvınazım, sallanubən seyr elə.

Cən bəslənür e'tidalı-havadın
Dərdli olan çəkməz minət davadın,
Hər məqamda qulaq dolar nəvadın,
Sərvınazım, sallanubən seyr elə.

Müəssərdür andəlibdin nalələr,
Saçmış incü sabzə üzrə jalələr,
Eşq odundən dağlar qoymuş lalələr.

SÖZ SƏNƏTİMİZ – MƏNƏVİ SƏRVƏTİMİZ...

1. Mətni oxuyun.

Bu sinifdə qədim və zəngin ədəbiyyatımızı tarixi-xronoloji ardıcılıqla öyrənəcəksiniz. Başqa sözlə, araşdırma aparmaqla söz sənətimizin müxtəlif tarixi dövənlərdə inkişafı və görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı barədə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnəcəksiniz. Araşdıracağınız problem və suallarla bağlı dərsləkdə geniş məlumat verilməmişdir. Bu yığıcam məlumatları hər mövzu üzrə göstərilmiş mənbələrdən əldə etdiklərinizlə zənginləşdirəcək və tamamlayacaqsınız. Həmin mənbələrin sırasında göstərilmiş *elektron vəsait* sizin üçün hazırlanmışdır. Öyrənəcəyiniz mövzularla bağlı oradakı məlumatı mənimsəməyiniz digər mənbələrlə işinizi asanlaşdıracaqdır. Bu mənbələr Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə latın qrafikası ilə nəşr olunaraq ölkəmizin bütün kitabxanalarına yayılmış kitablardan seçilmişdir.

Mənbə qisminə göstərilən kitabların dili aydın, məzmunu anlaşılqlı olduğu üçün onlardan istifadə edərkən çətinlik çəkməyəcəksiniz. *Müxtəlif mənbələrdəki məlumatları öyrənmək, təhlil və müqayisə etmək, ümumiləşdirmə aparmaq müstəqil düşüncənizin dərinləşməsinə, bacarıqlarınızın inkişafına müsbət təsir edəcəkdir.* Vəsaitə X sinifdə öyrənilən bədii əsərlər də daxil edilmişdir. Bu, vaxt itkisinin qarşısını alacaq, bütün bədii əsərləri bir mənbədən oxumağınıza imkan yaradacaqdır. Unutmayın ki, bədii əsərlərin hər birini hələ sinifdə öyrənməyə başlamazdan əvvəl müstəqil oxumalısınız. Klassik ədəbiyyatla bağlı lüğətlər, şərh və izahlar oxuda köməyinizə gələcəkdir.

Ədəbiyyatımız, bilirsiniz ki, öz mənşəyini türk xalqları üçün ortaq olan qədim türk, yaxud ümumtürk ədəbiyyatından almışdır. Ulu babalarımızın – qədim türklərin bir neçə min il ərzində yaratdığı ortaq ədəbiyyat ən qədim zamanlardan islam dininin qəbuluna qədər olan dövrü əhatə edir. Ortaq türk ədəbiyyatının əsasında tanrıçılıq dünyagörüşünü, milli-etnik düşüncəni əks etdirən qədim türk eposu dayanır. İlk yazılı ortaq ədəbi-tarixi abidələr isə VII yüzilliyin məhsulu olan Orxon-Yenisey kitabələri hesab edilir.

İslamiyyətdən öncə Azərbaycanda yaradılmış qədim dövr yazılı abidələrinin mükəmməl nümunəsi “Avesta” təkcə xalqımızın deyil, Ön və Orta Asiya xalqlarının da ortaq dini-fəlsəfi, ədəbi abidəsi sayılır. Atəşpərəstlik dinini təbliğ edən bu əsər Azərbaycan ərazisindəki tayfa birləşmələri üçün əsrlər boyu müqəddəs kitab olmuşdur.

Türklərin islam dinini qəbul etməsi ictimai-mədəni həyatın bir çox sahələri kimi, ədəbiyyatın da mövzu, ideya, dil, üslub, janr, vəzn xüsusiyyətlərinə öz təsirini göstərmişdir. İslamiyyətdən sonra türklərin yaratdığı divan ədəbiyyatı əsrlər boyu davam etmişdir

M.Kaşqarlının türk dünyasının ilk ensiklopediyası sayılan “Divani lüğət-it türk” kitabına ortaq türk ədəbiyyatı nümunələri daxil edilmişdir. Kitab türk dünyasının böyük gələcəyini görən Məhəmməd peyğəmbərin bu hədisi ilə başlayır: “Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır”. Əsər bu gün də qiymətli abidə kimi araşdırılır və öyrənilir.

Ərəb dilində yazıb-yaradan şairlərimizin əsərləri ideya-məzmunu, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri, eləcə də azərbaycanlı-türk təfəkkürü, milli ruhu ilə dövrün ərəb poeziyasından seçilirdi. IX əsrdən başlayaraq, fars dili Şərq ölkələrində poeziya dili kimi geniş yayılmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında XI əsrdən başlayan farsca yazmaq ənənəsi bir neçə əsr davam etmişdir.

XI–XII əsrlərdə yaranan ədəbiyyatımız Azərbaycan *intibahı* ədəbiyyatı kimi dəyərləndirilir. Farsdilli Azərbaycan poeziyasının ilk görkəmli nümayəndəsi olan Q.Təbrizinin yaradıcılığı ilə şeirimizin yeni inkişaf mərhələsi başlanır. XII əsrdə yazıb-yaratmış Əfzələddin Xaqaninin, Məhsəti Gəncəvinin və digər sənətkarların yaradıcılığı ideya istiqamətinə, ictimai motivlərinin genişliyinə, bədii keyfiyyətinə görə ədəbiyyatımızda dərin iz buraxmışdır.

İntibah poeziyasının zirvəsi olan dahi sənətkarımız Nizaminin yaradıcılığı, onun sənət incisi sayılan “Xəmsə”si həmin dövrdə və sonralar yaranan ədəbiyyatın inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

XIII–XVI əsrlərdə yaranan ədəbiyyatımızda ən mühüm hadisə farsca yazmaq ənənəsinin getdikcə zəifləməsi, ana dilində yaranan ədəbiyyatın güclənməsidir. Bu mərhələdə ədəbiyyatımızın inkişafı, ilk növbədə, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi kimi görkəmli sənətkarların adı ilə bağlıdır. XIII əsrdə yazıb-yaratmış Şeyx İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri ana dilində bizə çatan ilk nümunələrdir. Lakin bu nümunələrin yüksək bədii keyfiyyəti onlardan çox-çox əvvəl

ana dilimizdə əsərlərin yazıldığını deməyə əsas verir. Müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərəmi” poeması isə ana dilində ilk epik poeziya örnəyidir.

XIV əsrin son rübündə Azərbaycanda yeni cərəyan – *hürufizm* yaranmışdır. Hürufilik fəlsəfi təlimi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında yüksək bədii ifadəsini tapmışdır.

XV–XVI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müxtəlif sülalələrin hakim dairələrinin Azərbaycan dilinə böyük dəyər verməsi, ana dilində yazan sənətkarlara qayğı göstərməsi anadilli ədəbiyyatın inkişafına səbəb olmuşdur.

Orta əsr türk dünyasının poeziya zirvəsini öz yaradıcılığı ilə Məhəmməd Füzuli fəth etmişdir. Onun lirikasının ən dəyərli inciləri məhəbbət və gözəlliyi tərənnüm edən qəzəlləridirsə, süjetli əsərləri içərisində möcüzə sayılan “Leyli və Məcnun” poemasıdır.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının birinci mərhələsi olan **XVII–XVIII əsrlərdə** iqtisadi və siyasi vəziyyətin ağırlaşmasına baxmayaraq, ədəbiyyatımız inkişafını dayandırmamış, ənənələrdən faydalanmaqla yanaşı, yeni keyfiyyətlərlə də zənginləşmişdir.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində real tarixi hadisələr əsasında yaranmış “Koroğlu” eposu mühüm ədəbi hadisə idi. Bu qəhrəmanlıq dastanında xalqımızın haqq, ədalət uğrunda mübarizəsi, xarici işğalçılara qarşı döyüşlərdə qəhrəmanlıqları öz bədii ifadəsini tapmışdır.

XVII–XVIII əsrlərdə aşığı sənəti sürətlə inkişaf etmiş, maraqlı məhəbbət dastanları yaradılmışdı. “Aşiq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl” kimi məhəbbət dastanlarında məhəbbət, sədaqət, dostluq hisləri ilə yanaşı, ictimai ədalətsizliklərə etiraz motivləri də mühüm yer tuturdu.

Bu dövrdə Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Saib Təbrizi, Məsihi və digər sənətkarların yaradıcılığı ədəbiyyatımızın yüksəlişinə təkan verdi.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ikinci mərhələsində – **XIX əsrdə** milli-mədəni inkişaf böyük vüsət aldı. Bu dövr ədəbiyyatımızda köklü dəyişiklik, yeniləşmə, söz sənətinin ictimai inkişafa fəal müdaxiləsi ilə səciyyələnir. Klassik poeziya ənənələri əsasında yaranan romantik poeziya, folklor üslubu bu yüzillikdə davam və inkişaf etdirilmiş, satirik şeir cərəyanı formalaşmışdır.

XIX əsrdə maarifçiliyin təşəkkülü, inkişafı, milli teatr və mətbuatın yaranması mühüm hadisə idi. Maarifçilik ideyalarının geniş yayılması və mükəmməl şəkil alması M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığı ilə Azərbaycanda və Yaxın Şərq xalqlarının bədii fikrində yeni bir ədəbi məktəbin əsası qoyulur, milli ədəbiyyatımız öz inkişafında yeni zirvələrə yüksəlir.

Görkəmli maarifçi və ictimai xadim Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması ölkənin sosial-mədəni həyatında bir canlanma əmələ gətirmiş, demokratik ideyaların yayılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

2. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.

- Ortaq türk dastanları üçün səciyyəvi olan cəhətlər hansılardır?
- Türk divan ədəbiyyatı nümunələrinin hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır?
- XI–XII əsrlərdə ədəbiyyatımızda ciddi yüksəlişə səbəb nə idi?
- XIII–XVI əsrlər ədəbiyyatımız hansı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?
- XVII–XVIII əsrlər ədəbiyyatımız hansı ədəbi hadisələrlə zəngindir?
- XIX əsrdə yaranan ədəbiyyatımız hansı yenilikləri ilə seçilir?

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 10-12; II cild, səh. 5-7; III cild, 4-6.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
3. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5-6, 8, 12-13.

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Şifahi xalq ədəbiyyatı barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.**

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin əhəmiyyətini nədə görürsünüz?

Xalqımızın zəngin şifahi ədəbiyyatı vardır. Söz sənətimizin ilk örnəkləri qədim dövrlərdə yaranmış, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək yaşamış və zənginləşmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatına *folklor* da deyilir. İngilis dilindən götürülmüş bu termin – **folk** – xalq, **lore** isə bilik, hikmət (xalq müdrikliliyi) anlamındadır.

Azərbaycan xalqının yüzillər boyu yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı onun tarixi, mədəniyyəti, mənəviyyatı, həyat tərzini, adət-ənənələri haqqında zəngin məlumat verən əsas qaynaqlardan hesab olunur. Folklor nümunələri xalq zəkasının qüdrətini, bədii təfəkkürünün gücünü parlaq əks etdirən, məzmun cəhətdən maraqlı, ideya baxımından zəngin, əsrlərin sınağından çıxmış əsərlərdir. Bu sənət inciləri janr əlvanlığı, dil-üslub aydınlığı, poetik tutumu və xəlqiliyi ilə seçilir. Şifahi ədəbiyyatda xalqımızın insan taleyi ilə bağlı düşüncələri, vətənpərvərliyi, humanizmi, arzu və istəyi, sevgisi, nifrəti, müxtəlif tarixi dövrlərdə üzləşdiyi mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibəti geniş bədii əksini tapmışdır.

Xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan folklor onun öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir. Məsələn, ölməz ədəbi-tarixi abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları xalqımızın, dilimizin tarixinin çox qədim olduğunu sübut edir. Dastandakı obrazların konkret tarixi şəxsiyyətlərlə bağlılığı haqqında fikirlər vardır. Əsərdə qədim oğuzların tarixinin, coğrafiyasının izləri açıq-aydın görünməkdədir.

Azərbaycan folkloru öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsi olub, türk xalqlarının yaratdıqları ilə ortaq cəhətlərə malikdir. Qədim türk bədii təfəkkürünün, dildə gerçəkləşən mədəniyyətinin nümunəsi olan miflər, dastanlar və s. türk xalqlarının vahid bir kökə bağlılığını göstərən ortaq dəyərlər sayılır.

Azərbaycan folklorunun həyatı əksətdir-mə üsulu baxımından *lirik, epik, dramatik* növləri vardır. Bu ədəbi növlərin hər birinə məxsus janrlar yaranmış, zaman-zaman zənginləşmişdir. Lirik və epik folklor nümunələri daha geniş yayılmışdır. Müxtəlif ədəbi növlərin janrlarında folklor xas olan ortaq cəhətlərlə yanaşı, məzmun və forma baxımından fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Həyatı tərənnüm və təsvir yolu ilə əks etdirən lirik növün janrları, əsasən, aşağıdakılardır: *nəğmələr (əmək nəğmələri: holavar, sayacı sözləri; mövsüm nəğmələri; mərasim nəğmələri: toy və yas nəğmələri; məişət nəğmələri: layla, oxşama; qəhrəmanlıq nəğmələri), bayatılar, mahnılar.*

Lirik folklor nümunələrini janr, mövzu, problem baxımından səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər hansılardır?

Holavarlar və *sayacı sözləri* şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrları hesab olunur.

Holavarlar əkinçiliklə, *sayacı sözləri* heyvandarlıqla, qoyunçuluqla bağlıdır. Əkinçi, cütçü öz ağır əməyini yüngülləşdirmək üçün müəyyən ritmi, ahəngi olan nəğmələr demişdir. Cütçü əkin-biçin zamanı holavar səsləndirərək öküzə müraciət edir, iş prosesində ona güvəndiyindən söz açır:

Öküz, öküz, xan öküz,
Dırnaqları qan öküz,
Sən kotana güc eylə,
Mən də deyim can öküz.

Sayacı sözləri qoyunçuluqla məşğul olan insanların nəğmələridir. *Sayacı* sözlərində kəndli həyatında qoyunçuluğun böyük əhəmiyyəti göstərilir. Çoban ailəsinin rifahını təmin edən qoyuna müraciət edir, onun xeyir, bərəkət gətirməsindən rəğbətlə danışıq:

Nənəm, a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzülü qoyun.

Mövsüm nəğmələri ilin müxtəlif fəsiləri ilə bağlı olub, yaz, yay, payız, qış haqqında təsəvvürləri əks etdirir. Məsələn, günəşi çağırmaq məqsədilə “*Gün çıx*” mövsüm nəğməsi ifa edilib. “*Qodu-qodu*” nəğməsi isə uzun zaman yağın yağışın kəsməsi üçün keçirilən mərasimdə ifa edilirmiş. İl quraqlıq keçəndə isə

yağışçağıрма mərasimi qurular, nəğmələr oxunarmış. Yazın gəlişi el bayramına çevrilmiş, el şənliklərində Novruzla bağlı nəğmələr ifa edilmişdir.

Xalqın məişəti, güzəranı ilə bağlı olan *mərasim nəğmələri* qədim insanlar tərəfindən müxtəlif mərasimlərdə ifa edilmişdir. Elçilik, nişanlanma və toy zamanı şadlıq nəğmələrinin oxunması, yas mərasimlərində ağuların söylənilməsi adətini indi də qalmaqdadır. *Toy nəğmələrində* xalqımızın ailə, məhəbbət, sədaqət kimi mənəvi dəyərlərindən söz açılır, yeni qurulan ailənin xoşbəxtliyi ilə bağlı diləklər ifadə olunur:

Zülf töküb üzə dilbər,
Çıxıbdı düzə dilbər,
Duvaq salın üzünə
Gəlməsin gözə dilbər.

Mərasim nəğmələrinin bir növü olan *ağular* insan ölümü, faciəsi ilə bağlı nəğmələrdir. Bu nəğmələrdə yaxın, doğma adamların ölümündən doğan dərin kədər, qəm hisləri ifadə olunur:

Ağlaram ağlar kimi,
Dərdim var dağlar kimi,
Xəzəl ollam, tökülləm,
Viranə bağlar kimi.

Məişət nəğmələri olan *laylalar* və *oxşamalar* folklorun geniş yayılmış janrlarıdır. Layla və oxşamalarda ananın körpəsinə məhəbbəti, övladının gələcəyi ilə bağlı ümid və arzuları əksini tapır:

Laylay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində
Şirin yuxu tapasan.
Balam, layla, a layla,
Körpəm, layla, a layla.

Oxşamalar körpəsinə əyləndirən, əzizləyib-oynadan ananın oxuduğu nəğmələrdir. Oxşamaya bəzən *nazlama* da deyilir. Oxşamalar ikilik və dördlük şəklində olur:

Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər.
Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar,
Bu balama qurban.

Qəhrəmanlıq nəğmələri xalqın igid oğullarını düşmənlə döyüşə, qəhrəmanlığa, mərdliyə səsləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında sərkərdə, xalq qəhrəmanı bu nəğmələr vasitəsilə öz silahdaşlarını

tərifləyir, onları bahadırlığa, düşmənlə döyüşdə əzm, mətanət, igidlik nümayiş etdirməyə səsləyir:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Müxənnət ordusu talanmaq gərək...

Bayatılar kövrək, həzin duyğuları, səmimiyyəti, məhəbbəti, insanın könül dünyasını əks etdirən lirik folklor nümunələridir. Həcmcə kiçik olan bayatılarda dərin mənalı fikir ifadə olunur. Bu yığcam poetik nümunələrdə vətənin müqəddəsliyi, insanın məhəbbət, vüsal, ayrılıq, həsrət duyğuları, ümid və nisgili ifadə olunur. Mövzu, məzmun baxımından bayatıların, əsasən, aşağıdakı növləri var:

- vətən sevgisi, vətən həsrətindən bəhs edən bayatılar;
- məhəbbət, ayrılıq, həsrət haqqında bayatılar;
- mərdlik, mübarizlik, qorxmazlıq haqqında bayatılar.

4 misradan ibarət olan bayatının hər misrasında 7 heca olur. Birinci, ikinci, dördüncü misralar həmqafiyə, üçüncü misra sərbəst olur. Birinci, ikinci misralar sonrakı iki misrada söyləniləcək fikir üçün zəmin olur:

Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qürbət ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

Lirik növün *mahnı* janrı nəğmədən özünəməxsus musiqi havası olması ilə fərqlənir. O, nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. “*Qaragilə*”, “*Apardı sellər Saranı*”, “*İrəvanda xal qalmadı*” və digər mahnılarda xalqın ruhu, sevinci, kədəri, ən zərif duyğuları, təbiətə məhəbbəti və s. əksini tapır:

Evimizin qabağından bu gələn arxdı,
Qaragilə, yar gələn vaxtdı.
Yarım gəlib çıxmayıır, ovqatım talxdı,
Qaragilə, ovqatım talxdı.
Dərbənd aralı,
Könlüm yaralı.
Bir qız sevmişəm, Qaragilə
Ellər maralı.

Epik növün janrları, əsasən, *əfsanə*, *rəvayət*, *lətifə*, *atalar sözü* və *məsəllər*, *tapmaca*, *yanıltmac*, *nağıllardır*.

Folklorun qədim janrlarından olan *əfsanələrdə* ağılasığmaz, möcüzəli, fantastik səciyyəli qeyri-adi hadisələrdən söz açılır. İnsanın daşa, heyvana çevrilməsi, dağların, güllərin dil açıb danışması və s. əfsanələri digər epik əsərlərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhətlərdir. Əfsanələrdə müxtəlif planetlər, əşyalar, heyvan və quşlar insana xas olan əlamətlərə malik olur. Əfsanələrin müxtəlif növləri var. Heyvan və quş adları ilə bağlı əfsanələr *zoonimik*, yer

Epik folklor janrlarının hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır?

adları ilə bağlı əfsanələr *toponimik*, tayfa, xalq, nəsil adları ilə bağlı əfsanələr *etnonimik*, səma cisimləri haqqında əfsanələr *kosmoqonik* əfsanələr adlanır.

“*Səməndər quşu*” əfsanəsində oda inam, quşa tapınma motivləri öz əksini tapıb. Əfsanəyə görə, Səməndər quşu balalarının qanad açıb uçduğunu görəndə sevincindən polad dimdiyini çaxmaq daşı olan caynağına vurur. Bu zaman onun qovdan olan tükü alışıır və o yanaraq külə dönür.

Rəvayətlər əfsanələrdən fərqli olaraq, tarixən baş vermiş, bu və ya digər şəxsiyyətlə bağlı real həyat hadisələri zəminində yaranır. Tarixi şəxsiyyətlər və yer adları ilə bağlı rəvayətlər geniş yayılıb. “*Nuh peyğəmbər*”, “*Astiaq*”, “*Tomris*” və s. rəvayətlərdə tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı hadisələr əks olunub.

Lətifə cəmiyyətdə, ailə və məişətdə, insan xarakter və əməllərində müşahidə olunan nöqsanları tənqid edən əsərlərdir. Lətifələrdə yumorla yanaşı, satira, sarkazm da mühüm yer tutur. Xalq arasında Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə ilə bağlı lətifələr geniş yayılıb.

Atalar sözü və məsəllər ibrətli, müdrik məzmun ifadə edən yığcam, bitkin ifadələrdir. Bu nümunələr xalqın əsrlər boyu qazandığı həyat təcrübəsinin ümumiləşmiş ifadəsidir. Onlara “müdrik sözlər”, “qanadlı sözlər” və s. deyilməsi də bu hikmətli xalq örnəklərinə verilən yüksək qiymətlə bağlıdır. Həm atalar sözü, həm də məsəllər müdrik ifadələr olsalar da, onların arasında fərq də vardır. Atalar sözündə fikir ümumiləşmiş, bitkin şəkildə ifadə edilir. Buna görə də onların izahına ehtiyac duyulmur. Məsələn, “*İş insanın cövhəridir*”, “*Bu günün işini sabaha qoyma*”, “*Yüz ölç, bir biç*” və s. Atalar sözlərindən fərqli olaraq, məsəllər müəyyən əhvalatla bağlı olur. Məsəl müəyyən əhvalatın, hadisənin nəticəsi, yekunu kimi meydana çıxır. Onun mənasını başa düşmək üçün bağlı olduğu əhvalatı bilmək lazımdır. Məsələn, “*Dava yorğan davasıdır*” məsəli Molla Nəsrəddin lətifəsi ilə bağlıdır. Bu məsəldən, adətən, münaqişənin, mübahisənin əsl səbəbini göstərmək üçün istifadə olunur.

Epik folklorun geniş yayılmış janrlarından olan *tapmacalarda* müəyyən əşya, hadisə haqqında üstüörtülü şəkildə məlumat verilir. Burada əşyanın məcazi təsviri, onun səciyyəvi əlamətlərinin təqdimi əsas yer tutur. Tapmacanı hərfi mənada anlamaq, dərk etmək mümkün deyildir. Bu, sadəcə, səhv yoldur. Tapmacanın cavabını tapmaq üçün obrazlı təfəkkür, məntiqi düşüncə tələb olunur.

Epik folklorun janrlarından olan *yanılmaclar* səs oyunu üzərində qurulmuşdur. Həm nəzm, həm də nəsr şəklində olan yanılmaclar eyni səsin, oxşar səslənən sözlərin, söz birləşmələrinin sırası, əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır. Bu janrdan olan nümunələr yumoristik məzmunla malik olub, uşaqların nitqinin, tələffüzünün inkişafına kömək edir: *Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da, az asmış*.

Epik folklorun ən qədim janrlarından biri də *nağıllardır*. İnsanların qədim dövrlərdən yaratdığı nağıllar dildən-dilə keçərək dəyişmiş, zənginləşmiş, dövrümüze gəlib çatmışdır. Nağılların özəl xüsusiyyətləri vardır. Bu nümunələrdə bütün hadisələr əsas qəhrəmanla bağlı olur. Qəhrəman əksər hallarda ideallaşdırılır. Nağılın müsbət qəhrəmanı qarşılaşdığı bütün çətinlikləri dəf edir, şərqüvvələrə qalib gələrək öz arzusuna çatır.

Nağıllar mövzu, məzmun etibarilə, əsasən, üç yerə bölünür: *heyvanlar haqqında nağıllar*, *sehrli nağıllar* və *məişət nağılları*. Onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. *Heyvanlar haqqında* nağıllarda haqsızlıq, ədalətsizliklə

mübarizə motivləri mühüm yer tutur. Bu nağıllarda xeyri və şəri təmsil etməklə, heyvanlar iki qrupa bölünür.

Sehrlı nağıllarda qəhrəman öz arzusuna çatmaq üçün adi şər qüvvələrlə deyil, cin, div, əjdaha, ifritə kimi sehrlı qüvvələrlə mübarizə aparmalı olur. Bu mübarizədə nağılın qəhrəmanına xeyirxah sehrlı qüvvələr (simurq quşu, uçan xalça və s.) kömək edir.

Məişət nağıllarında həyatda baş verən real hadisələr təsvir edilir. Bu nağılların qəhrəmanları çox zaman sadə, təvazökar, xeyirxah və fərasətli olurlar. Onlar həyatda çətinliklərlə qarşılaşır, yoxsulluq içində yaşayırlar. Belə nağılların qəhrəmanları öz arzularına çatmaq üçün mübarizə aparır, dara düşən insanların köməyinə yetişir, çətin sınaqlardan üzüağ çıxaraq ağıl və bacarıqları ilə şər qüvvələrə qalib gəlirlər.

Aşıq yaradıcılığı xalq ədəbiyyatının mühüm, həm də zəngin hissəsi olub, tarixin çox qədim zamanlarından baş alıb gəlir. Müəllifin məlum olması aşıq şeirini şifahi xalq ədəbiyyatının digər sahələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir. Qədim dövrlərdə *dədə*, bəzən də *ozan*, *varsaq* adlandırılan aşıqlar yaşadıqları zamanın mühüm hadisələrinə əsərlərində münasibət bildirmiş, elinobanın dərдинin, arzu-istəyinin ifadəçisi olmuşlar. Qoşma, gəraylı, bayatı aşıqların daha çox müraciət etdikləri janrlardır.

Aşıqlar iki qrupa bölünür: bir qismi *yaradıcı* olub, şeir qoşur, dastan yaradır və onları ifa edir; bir qismi isə daha çox mövcud əsərlərin ifası ilə məşğul olur. Belələri *ifaçı aşıq* adlandırılır. *Abbas Tufarqanlı*, *Xəstə Qasım*, *Aşıq Ələsgər*, *Aşıq Şəmşir*, *Aşıq Hüseyn Cavan* və b. aşıq sənətinin inkişafına, zənginləşməsinə böyük töhfə vermiş yaradıcı aşıqlardır.

Aşıq Əmrah, *Aşıq Kamandar*, *Aşıq Hüseyn Saraclı* və b. ifaçılıq yolunu tutmuş, aşıq sənətinin yaşamasına, yayılmasına əhəmiyyətli xidmət göstərmişlər.

Aşıq yaradıcılığının məhsulu olan *dastan* epik-lirik əsər sayılır. Dastanda nəsrə nəzm, epik təhkiyə ilə lirik təqdimat vəhdətdə olur. Aşıq dastandakı əhvalatı nağıl edərək saz havasının müşayiəti ilə qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını əks etdirən şeirlər də söyləyir.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”, eləcə də “*Koroğlu*”da vətənin müdafiəsi, azadlıq, ədalətsizliyə qarşı mübarizə geniş əks olunduğundan onlar *qəhrəmanlıq dastanları* adlanır.

“*Şah İsmayıl*”, “*Aşıq Qərib*” kimi *məhəbbət dastanlarında* isə azad məhəbbətdən, bir-birini sevən gənclərin dözümlü, sədaqət, ağıl və cəsarət sayəsində qovuşmasından bəhs olunur. Məhəbbət dastanları *ustadnamə* ilə başlayıb *duvaq-qapma* ilə bitir. Bəzi məhəbbət dastanları faciə ilə bitir, sevgililər şər qüvvələrin yaratdığı maneələri aşı bilmir, bir-birinə qovuşmur. Belə dastanlarda duvaq-qapma olmur.

Dramatik növün janrlarına *xalq oyunları*, *xalq tamaşaları*, *şəbihlər* daxildir. Onların hər birinə aid nümunələr dövrümüzə çatmışdır. Məsələn, “*Xan oyunu*” xalq oyunları növünə aid nümunə hesab edilir. Xalq tamaşalarına *meydan tamaşaları* da deyilir. “*Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ qardaş*” tamaşasında tənbelliyin tənqidini, əməyə rəğbət hissinin oyadılması ön plana çəkilir. Şəbihlər dini tamaşalardır. Bu tamaşalar daha çox məhərrəmlik mərasimləri ilə bağlı olur.

Dramatik növün janrlarının özəl xüsusiyyətləri hansılardır?

Dramatik növün janrlarından olan *oyunlar* uşaq orqanizminin hərəkətə, fəaliyyətə olan ehtiyacından yaranmışdır. Lakin oyunlar uşaqlarda təqlidlə yanaşı, düzüb-qoşmaq, yaratmaq bacarığını da üzə çıxarır. O, sənətin bir neçə sahəsini – musiqini, rəqsi, şeiri, aktyorluğu özündə birləşdirir. Kollektiv şəkilə həyata keçirilən uşaq oyunları *oturaq* və *hərəkətli* olmaqla iki yerə bölünür. “*Lal-dinməz*”, “*Əl üstə kimin əli*”, “*Uçdu, uçdu*” və s. uşaq oturaq oyunlarına aiddir.

Hərəkətli (mütəhərrik) oyunlarda uşaqların fiziki hərəkətləri əsas yer tutur. Bu oyunlarda əşyalardan istifadə edilir. “*Dəsmalı ver*”, “*Xəndəyədüşmə*”, “*Dəyirman*” və s. bu qəbildəndir.

3. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
4. Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Şifahi xalq ədəbiyyatının məzmunca zəngin, formaca rəngarəng olmasına səbəb nədir?
 - b) Şifahi xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi hansı məzmununda və istiqamətlərdə olur?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan folkloru. (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5-12.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI (ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər)

Layihə üzrə araşdırmaya hazırlaşın.

1. Bu dövrlə bağlı bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

Qədim dövrlərdə geniş coğrafi ərazidə yayılmış türk xalqlarının ədəbiyyatı ortaq səciyə daşımış, Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Qədim dövrlərə getdikcə türk ədəbiyyatları arasında dil, üslub, obraz baxımından ümumi-

liyinin, əlaqənin daha güclü olduğunu görmək olur. Qədim türk bədii düşüncə nümunələrini bizə ilk tanıdan Çin qaynaqlarıdır. Çin dilinə tərcümə olunmuş, eradan əvvəl II əsrə aid nümunələr – şeir parçaları ideya-məzmununa görə bugünkü türkü düşündürür, onda həzin, hüznü ovqatın yaranmasına səbəb olur. Bu parçalarda ifadə olunmuş hiss-düşüncə min il sonra Orxon-Yenisey abidələrində təkrar olunur, türkün öz dilindən eşidilir, türkün öz əlifbasında, yazısında oxunur.

Qədim türklərin ortaq ədəbiyyatının əsasında duran epos yaradıcılığı – “Dünyanın yaranması”, “Türklərin törəyişi”, “Oğuz xaqan”, “Alp Ər Tonqa”, “Ərgənəkən”, “Köç” onların tarixini, qəhrəmanlığını əks etdirən qiymətli bədii nümunələrdir. Ortaq məkanda, coğrafiyada, mənəvi mühitdə yaradılmış bu əsərlərdə ulu babalarımızın təfəkkürü, dünyaya, həyata baxışı, mədəni ənənələri bədii ifadəsini tapmışdır. Bizə çatan nümunələrdən məlum olur ki, onlar məzmunca

Türk xalqlarının qədim dövrlərə aid ortaq ədəbiyyat nümunələri hansı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?

fərqli, rəngarəng olmuşdur. Məsələn, “Yaradılış” dastanında qədim türklərin əvvəllər kainatın mənzərəsinin necə olması barədəki təsəvvürləri öz əksini tapıb. Əsərdə Tanrı Qara xan obrazı yaradılıb. Dünya Tanrının iradəsinə tabedir. Dünyada xeyirxahlıqla yanaşı, bədxahlıq da mövcuddur. Tanrı bədxahlığın xeyirxahlığı üstələməsinə, dünyanı idarə etməsinə imkan vermir. Göyün yeddinci qatında oturub kainatı idarə edən Tanrı türklərin yaşadığı torpağın da, cəmiyyətin də taleyini müəyyənləşdirir.

Xalqımızın qədim inanc və təsəvvürləri, bədii düşüncəsi “Avesta”da əksini necə tapmışdır?

Qədim türklərin soykökünü təşkil edən el və tayfa birləşmələri Yaxın Şərqdə yaşayan xalqlarla sıx iqtisadi, mədəni əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqə eyniköklü xalqların birində yaranmış söz sənəti nümunələrinin digər xalqlar arasında da geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Belə əsərlərdən biri olan “Avesta” atəşpərəst Azərbaycan türklərinin də dini kitabı idi. “Avesta”nın müəllifi Zərdüşt peyğəmbərdir. Əsərin özəyi sayılan, bədii təfəkkürün məhsulu olan “Qatlar”da ilk insanın yaranması, insan həyatının müxtəlif məqamları, insanla təbiət arasında mübarizə, müharibədə qələbə və məğlubiyyətin doğurduğu hislər bədii dillə əks etdirilir. Əsərdə Xeyir allahı Ahura Məzda (Hörmüz) ilə Şər allahı Əhrimənin (Anqramanyu) mübarizəsindən söz açılır. Xeyir allahı Hörmüz bütün yaxşılıqların – işığın, sağlamlığın, odun, həyatın yaradıcısıdır. Yalan, zülmət, ölüm, xəstəlikləri isə Şər allahı Əhrimən yaratmışdır. Onların mübarizəsi işığın qaranlıq, xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə nəticələnir. “Avesta”da insanlar humanizmə, xeyirxah əməllərə, həyatda bolluğun əsası hesab edilən əkinçiliyə, maldarlığa çağırılırdı. Atəşpərəstlər müqəddəs saydıqları oda sitayiş edir, onun vasitəsilə pisliklərdən qurtulmağın mümkünlüyünə inanırdılar. Zərdüştiliklə bağlı olan bir sıra adətlər – odun müqəddəs sayılması, səməni göyərilməsi, odun (tonqalın) üstündən atlanma və s. dövrümüzə gəlib çatmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının möhtəşəm ədəbi-bədii hadisə sayılmasına səbəb nədir?

Eposun yaranma tarixi kimi, nə vaxt yazıya alınması da fərqli şəkildə izah olunur. Azərbaycan türklərinin qədim qəhrəmanlıq salnaməsi, bədii söz sənətimizin ilk mükəmməl ədəbi-bədii hadisəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” islamiyyətdən çox-çox öncəki “Oğuznamələr” silsiləsinə daxil olsa da, ana dilimizin abidəsidir. Onun yazıya alınması yazılı ədəbiyyatımızın yalnız ərəb, yaxud fars dilində deyil, həm də doğma dilimizdə inkişaf etdiyini göstərirdi. Bu qiymətli abidə təkəcə dilimizi, tariximizi yox, bütövlükdə xalqımızın mənəviyyatını, psixologiyasını, həyata baxışını və s. öyrənmək, dəyərləndirmək üçün mötəbər mənbədir.

VII–IX əsrlərdə ərəbdilli saray ədəbiyyatının hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır?

VII əsrin ortalarından Ərəbistanda yaranan güclü islam dövləti bir çox ölkələri islam bayrağı altında istila etdi. Azərbaycan da kənarda qalmadı. Ölkəmizə hücum edən ərəblər xalqın ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdılar. Çətinliklə də olsa, ölkə işğal olundu. İslamın qəbulundan sonra müxtəlif bölgələrdə mədrəsələr açıldı. Məqsəd islam dininin əsaslarını və ərəb dilini mənimsətmək idi.

Ərəb dilində mükəmməl sənət əsərləri yaradan *Musa Şəhəvat*, *İsmayıl ibn Yəsar*, *Əbül-Abbas əl-Əma* kimi sənətkarlarımızın yaradıcılığında vətənpərvərlik, doğma yurda bağlılıq hislərinin ifadəsinə geniş yer verilirdi. Ədalət – zülm

qarşdırması, ictimai mühitdəki yaramazlıqlara etiraz onların əsərlərində əksini tapan məsələlərdən idi. Bu sənətkarların təbiət mövzusunda yazılmış əsərlərində yenilik axtarırları, səmimilik, lirizm özünü aydın göstərirdi.

Ərəb xilafəti zəiflədikdən sonra Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, saraylarda fars dili geniş yayılmağa başladı. Azərbaycanda XI əsrin ortalarından başlayaraq, farsca yazmaq ənənəsi yarandı. Saray ədəbiyyatında *qəsidənin mədhiyyə, həcv, mərsiyə, fəxriyyə*

Farsdilli saray ədəbiyyatı başlıca olaraq hansı mövzularda yaranırdı?

kimi növlərinə geniş yer verilir, dini mövzularda əsərlərin yazılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Mədhyyələr hökmdarların qüdrətinin, əməllərinin tərfi ilə məhdudlaşmır, onlar xeyrxah, mərhəmətli olmağa, ölkədə quruculuq işləri aparmağa, əmin-amanlıq yaratmağa dəvət edilirdi. Sarayda yaşayan mütərəqqi görüşlü sənətkarlar tarixi hadisələrə, ictimai-fəlsəfi məsələlərə həsr etdikləri əsərlərlə saray ədəbiyyatının mövzu, məzmun baxımından zənginləşməsinə istiqamət verirdilər. Əsərlərini farsca yazsalar da, təbliğ etdikləri ideya baxımından türk-Azərbaycan dünyagörüşünü, mənəviyyatını əks etdirən Qətran Təbrizi, Əbül-ülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani kimi şairlər məhəbbətin, təbiətin tərənnümünə, eləcə də dərin fəlsəfi düşüncələrin ifadəsinə lirik şeirlərində geniş yer verirdilər. Bu sənətkarların yaradıcılığında ictimai-siyasi problemlər, humanist ideyalar da əksini tapırdı.

XI əsr saray ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrət qazanmış *Q.Təbrizinin* irsi “Divan”dan və “Ət-təfəsir” adlı farsca lüğətdən ibarətdir. Şairin “Divan”ına mədhyyələrlə yanaşı, məhəbbət, vətən, insan taleyi, təbiət mövzusunda, eləcə də saraydan narazılığı əks etdirən lirik şeirləri daxildir. Gəncədə və Təbrizdə yazıb-yaratmış şairin Təbrizdə baş vermiş zəlzələ haqqında iki mənzuməsi bu qədim şəhərlə bağlı məlumat verən mənbə kimi dəyərlidir.

XI–XII əsrlər saray ədəbiyyatı hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilirdi?

M.Gəncəvi XII əsr ədəbiyyatımızda ictimai-fəlsəfi məzmunlu rübailəri ilə şöhrət tapmışdır. Bu şeirlərin lirik qəhrəmanı dərin məhəbbətlə sevən, iztirab çəkən, gözəlliyi dəyərləndirən aşıqdır. Rübailərində müxtəlif peşə sahiblərindən söz açması şairin əməkçi insana verdiyi yüksək dəyəri əks etdirir. Bu nümunələrdə insanın taleyi, həyatı, sevinci, kədəri ilə bağlı humanist düşüncələr yüksək poetik ifadəsini tapmışdır.

Ə.Xaqaninin “Divan”ındakı ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeirlərdə, “Töhfətül-İraqeyn” poeması, “Mədain xərəbələri” qəsidəsində saraydan narazılıq motivlərinin əks olunması ədalətsizliyə etiraz edən ədəbin vətəndaşlıq mövqeyi ilə bağlı idi. Ədəbiyyatımızda ilk poema olan “Töhfətül-İraqeyn” əsərində şairin öz həyatı, uşaqlıq illəri, təhsili, dostları ilə bağlı xatirələri də əksini tapmışdır. Üsyankar təbiətli şair saraydan, hökmdarlardan üz çevirmiş, öz xalqına, sadə insanlara dərin məhəbbət bəsləmişdir:

İstəmirəm, adımı çağırılar Xaqani,
Mən yoxsullar şairi, xəlqaniyəm, xəlqani.

“Mədain xərəbələri” qəsidəsində şair Sasani hökmdarlarının paytaxtı olmuş Mədain şəhərinin xarabalıqlarını təsvir etməklə dövrünün şahlarına ibrət dərsi

vermək məqsədini güdmüşdür. Şairin əsərlərində doğma yurduna məhəbbət, ondan ayrılığın doğurduğu şikayət motivləri güclüdür:

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum!
Mən sənin qoynunda xaniman qurdum.
İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənin qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz.
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.

Saray həyatından uzaq olmağı üstün tutan *Nizami Gəncəvinin* “Xəmsə”si məzmunu, bədii forma kamilliyi, humanist ideyaların ifadəsi baxımından qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının, intibah dövrünün zirvəsi sayılır. Nizami yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuş, poemaları ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatının inkişafına istiqamət vermişdir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Layihə üzrə işi davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualları cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Qədim türk dastanları və “Dədə Qorqud” eposu üçün ortaq olan hansı cəhətlər vardır?
 - b) Saray şeirinin ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeyi necə qiymətləndirmək olar?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cilddə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 6-7, 9-14.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər çox sevməkdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSU

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

Eposun hansı dövrdə yaranması ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Onun məzmununa əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar eposun yaranma tarixinin İslamiyyətdən çox-çox əvvələ aid olduğunu tutarlı dəlillərlə sübut edirlər. Dastanın VI–VII yüzilliklərdə yaranıb formalaşdığını iddia edən alimlər də var.

Bu barədə digər fikirlər də mövcuddur.

Epos əsrlər boyu ozanlar tərəfindən şifahi olaraq yaşadılmış, çox sonralar yazıya köçürülərək “Kitabi-Dədə Qorqud” adlandırılmışdır. Eposun yaradıcısı və ilk söyləyeni ozanlar ozanı Dədə Qorqud olmuşdur. Oğuz elinin böyük bilicisi

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu nə vaxt yaranmışdır? Onun yaranma tarixinin mübahisəli olmasına səbəb nədir?

kimi hörmət və nüfuz sahibi olan Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyət sayılsa da, onun haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər də yaradılmışdır.

Epos hansı mövzudadır? Onun ədəbiyyat tariximizi üçün əhəmiyyəti nədir?

Azərbaycan türklərinin ulu babalarının – oğuzların ən möhtəşəm sənət abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” məhz onların həyatını, məişətini, inancını, həyata baxışını, mübarizəsini əks etdirir. Eposu yaradan da, onun qəhrəmanları da Oğuz türkləridir.

Bu qiymətli abidə təkcə dilimizi, tariximizi yox, bütövlükdə xalqımızın mə-nəviyyatını, psixologiyasını, həyata baxışını və s. öyrənmək, dəyərləndirmək üçün mötəbər mənbədir.

Dastanda əksini tapmış mühüm problemlər və başlıca ideyalar hansılardır?

Epos hər birinin ayrıca süjet xətti olan *boy-lardan* ibarətdir. Lakin dastanın ümumi ideyası və məzmunu onları bir-biri ilə bağlayır.

Oğuz elinə Bayandır xan başçılıq edir. Dastanda onun yalnız adı çəkilsə də, müdrik və güdrətli hökmdar olduğu anlaşılır. Qazan xan başçı və sərkərdə olmaqla, Bayandır xandan sonra ikincidir. Vətənin toxunulmazlığı, xalqın müdafiəsi Qazan xan başda olmaqla, oğuz igidlərinin qarşısında duran birinci problem, ən mühüm vəzifədir. Tez-tez düşmənlərin – “qara donlu kafirlər”in basqınına, talanına məruz qalan Oğuz eli silaha sarılmağa, döyüşməyə məcbur olur. Oğuz igidlərinin birliyi sayəsində hiyləgər və amansız düşmənin öhdəsindən gəlmək mümkün olur.

Qazan xan başçı və sərkərdə olmaqla, Bayandır xandan sonra ikincidir. Vətənin toxunulmazlığı, xalqın müdafiəsi Qazan xan başda olmaqla, oğuz igidlərinin qarşısında duran birinci problem, ən mühüm vəzifədir. Tez-tez düşmənlərin – “qara donlu kafirlər”in basqınına, talanına məruz qalan Oğuz eli silaha sarılmağa, döyüşməyə məcbur olur. Oğuz igidlərinin birliyi sayəsində hiyləgər və amansız düşmənin öhdəsindən gəlmək mümkün olur.

Vətənə, el-obaya layiq, düşmən qabağında dayana bilən gənclərin tərbiyə edilməsi, doğma yurda sevgi hissinin və dövlətçilik düşüncəsinin yaradılması, adət-ənənələrin qorunub-saxlanması və s. dastanda bədii həlli verilmiş mühüm problemlərdəndir.

Dastanın hər boyunda bu gün üçün də əhəmiyyəti olan problemlər qoyulmuş, onlara münasibət bildirilmişdir.

Eposdakı obrazların hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri var? Onlardan hansılarını bir-biri ilə müqayisə etmək olar?

Eposda davranış və əməllərinə, mühakimələrinə, başqalarına münasibətlərinə görə bir-birindən fərqlənən onlarla obraz yaradılmışdır. Fərdi xüsusiyyətləri ilə diqqəti dərhal cəlb edən bu obrazlar real insan təsiri bağışlayır, oxucunun hiss və düşüncəsinə güclü təsir edir. Qazan xan, Dirsə xan, Aruz Qoca, Bəkil, Bamsı Beyrək, Səgrək, Qanturalı, Basat, Dəli Dondar, Uruz, Qaraca çoban və digər oğuz igidləri ilə yanaşı, Burla xatun, Banıçiçək, Selcan xatun kimi ağıllı, tədbirli, vəfalı, qorxmaz qadın surətləri də diqqəti cəlb edir, yaddaşlardan silinmir. Eləcə də Dirsə xan xeyirxah və yumşaqtəbiətli olması ilə seçilir, Beyrək dözümlü, iradəli, sədaqətli qəhrəman kimi diqqəti cəlb edir, Səgrək isə ailə münasibətlərinə böyük rəğbəti ilə fərqlənir.

Qazan xan başçı və sərkərdə olmaqla, Bayandır xandan sonra ikincidir. Vətənin toxunulmazlığı, xalqın müdafiəsi Qazan xan başda olmaqla, oğuz igidlərinin qarşısında duran birinci problem, ən mühüm vəzifədir. Tez-tez düşmənlərin – “qara donlu kafirlər”in basqınına, talanına məruz qalan Oğuz eli silaha sarılmağa, döyüşməyə məcbur olur. Oğuz igidlərinin birliyi sayəsində hiyləgər və amansız düşmənin öhdəsindən gəlmək mümkün olur.

Dastanda anaya, qadına böyük ehtiram ifadə olunur, ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur. Oğuz elində ananın, qadının ailədə, cəmiyyətdə mövqeyi yüksək və şərəflidir. Yeri gələndə at minib qılınc çalan, igidlərə arxa duran nəcib oğuz xanımları vəfalı və sədaqətli dirlər.

Eposda düşmən obrazları da yaradılmışdır. Onlar fürsət düşən kimi Oğuz xaincəsinə basqın edir, elin-obanın var-dövlətini talayır, dinc insanları əsir aparırlar. Şöklü Məlik, Qara Məlik və b. oğuzlarla üzübüz döyüşə cəsarət etməyən qarətçi və zalım düşmən obrazlarıdır.

Dastanın mükəmməl bədii gözəlliyini necə əsaslandırmaq olar?

Eposun yaranmasından və yazıya köçürülməsindən yüzillər keçməsinə baxmayaraq, o, bu gün də rəğbətlə qarşılır, maraqla oxu-

nur. Bunun bir mühüm səbəbi onun mükəmməl bədii gözəlliyidir. Ulu babalarımızın – oğuz türklərinin poetik düşüncəsinin əlvanlığı, zənginliyi çağdaş oxucunu valeh edir, onun zövqünü oxşayır. Bu qiymətli tarixi abidə, bənzərsiz sənət nümunəsi bir müqəddimə, on iki boydan ibarətdir. Hər boyun, deyildiyi kimi, müstəqil süjet xətti və mükəmməl kompozisiyası vardır. Bütün obrazlar karakter, davranış və əməllərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onların danışq tərzini, işlətdikləri söz və ifadələr də müxtəlifliyi ilə seçilir.

Dastanlarda bol-bol işlənmiş orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri qədim oğuzların zərif hiss və düşüncələrindən xəbər verir. Xalq yaradıcılığı nümunəsi olan bu qəhrəmanlıq dastanında mübaliğəyə daha geniş yer verilməsi isə təbiidir. Bu, oğuzların ağlagəlməz igidliyi, döyüş hünəri, əzəməti barədə təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Qazan xan yeddibaşlı əjdahanı öldürür, Qanturalı üç qorxunc heyvanı qılıncdan keçirir, Buğac nəhəng, güclü buğanı ram edir və s.

Oğuz igidləri sevdiklərinə bənzətmələrlə müraciət edirlər: qar üstündə qan dammış tək qızıl yanaqlım, güz almasına bənzər al yanaqlım, qurulu yaya bənzər çatma qaşlım.

Dastanın bədii xüsusiyyətləri dərinləndirilmiş, sanballı elmi-tədqiqat əsərləri çap edilmişdir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) “Dədə Qorqud” eposu tarixi mənbə olaraq hansı cəhətlərinə görə qiymətlidir?
 - b) Epos incəsənətin hansı növləri üçün mənbə olmuşdur?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, səh. 5-7.

SALUR QAZANIN EVİNİN YAĞMALANDIĞI BOY (ixtisarla)

I dər

• Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz boydan aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənlədin.

Bir gün Tulu quşun balası, yazıqların ümidi, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın yiyəsi, Uruz xanın ağası, Bayandır xanın kürəkəni, Qalın Oğuzun dayağı, igidlərin arxası Ulaş oğlu Salur Qazan yerindən durmuşdu. Doxsan otaqlı uca evlərini qara yer üzərində tikdirmişdi. Doxsan yerdə böyük ipək xalı döşətməmişdi. Doqquz qara gözlü, göyçək üzlü, saçı arkada düyünlənmiş, köksü qızıl düyməli, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları naxışlı, gözəl kafir qızları Qalın Oğuz bəylərinə şərab paylayırdılar.

Ulaş oğlu Salur Qazan içdi-içdi, axırda şərabın təsiri başına vurdu. O, qaba dizləri üstünə çökdü, dedi: “Sözümü dinləyin, səsimə səs verin, bəylər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. Duraq gedək, a bəylər! Ov ovlayaq, quş quşlayaq, sığın-keyik yıxaq, qayıdıb otağımıza düşək, yeyib-içək, günümüzü xoş keçirək!”

Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz dedi: “Bəli, xan Qazan, məsləhətdir”.

Qaragünə oğlu Qarabudaq dedi: “Ağam Qazan, məsləhətdir”. Onlar belə dedikdə at ağızlı Aruz Qoca iki dizi üstünə çöküb dedi: “Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan sərhədinə gedirsən, qərgahının üstündə kimi qoyursan?”

Qazan dedi: “Oğlum Uruz üç yüz igidlə evimin keşiyində dursun”. Qonur atını çəkirdi, mindi, Dəli Dondaz Təpəlqasqa aygırını mindi. Qazan bəyin qardaşı Qaragünə Göy bədəvi atını tutdurub mindi.

Bayandır xanın düşmənini məğlub edən Şir Şəmsəddin Ağ atını çəkdirib mindi. Parasarın Bayburd hasarından sıçrayıb aşan Beyrək Boz ayğırına mindi.

Qonur atlı Qazana “keşiş” deyən Yeynək Duru ayğırına mindi. Saymaq istəsəm, tükənən deyil. Qalın Oğuz bəyləri atlandılar. Böyük qoşun Ala dağa ova çıxdı.

Kafirlərin casusu bunu gördü, çuğul gedib Şöklü Məliyə xəbər verdi. Yeddi min qaftanının arxası cırıq, kəsik qara saçlı, sası dinli, din düşməni, alaca atlı kafir mindi çapdı, gecə yarısı Qazan bəyin düşərgəsinə gəldi. Kafirlər onun qızıl tağlı evlərini çalib-çapdılar, qaza bənzər qız-gəlinlərini çıxarırdılar. Tövlə-tövlə atlarını mindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yedəkləyib apardılar. Qiymətli xəzinəsini, bol pulunu talan etdilər. Qırx incə belli qız ilə Boyu uzun Burla xatun əsir getdi. Qazan bəyin qarımış anası qara dəvə boynundan asılı getdi.

Qazan xanın oğlu Uruz bəy üç yüz igidlə əli bağlı, boynu bağlı getdi. İlk qoca oğlu Sarı Salmaş Qazan bəyin evi üstündə döyüşdə şəhid oldu.

Qazanın bu işlərdən xəbəri yox idi.

Kafir dedi: “Bəylər, Qazanın tövlə-tövlə şahənə atlarını minmişik, qızıl-gümüşünü talan etmişik, qırx igidlə oğlu Uruzu dustaq etmişik. Qatar-qatar dəvələrini gətirmişik, qırx incə belli qızla Qazan xanın arvadını tutmuşuq. Biz bu heyfləri Qazana vurmuşuq”.

Kafirlərdən biri dedi: “Qazan bəydə bir heyfimiz qaldı”.

Şöklü Məlik dedi: “Ədə, aznavur, nə heyfimiz qaldı?”

Kafir: “Qazanın Qapılı Dərbənddə on min qoyunu vardır. O qoyunları da götürsək, Qazana çox böyük ziyan vurarıq”, – dedi. Şöklü Məlik: “Altı yüz kafir getsin, qoyunu gətirsin”, – dedi.

Altı yüz kafir atlandı, qoyun üzərinə yürüş etdi.

Gecə yatarkən Qaraca çoban yuxuda qara qayğılı əhvalat gördü. Hövlnak ayağa durdu. Qabangücü və Dəmirgücü adlı iki qardaşını yanına çağırdı. Ağılın qapısını bərkitdi. Üç yerdə təpə kimi daş yığdı, ala qollu sapandını əlinə aldı.

Qaraca çobanın üstünü qəflətən altı yüz kafir aldı. Kafir dedi:

Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban!
Qar-yağış yağanda od-ocaqlı çoban!
Südü, pendiri bol, qaymaqlı çoban!
Qazan bəyin qızıl tağlı uca evlərini biz yıxmışuq.
Tövlə-tövlə şahənə atlarını biz minmişik.
Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yedəkləmişik.
Qarıcıq anasını biz gətirmişik.
Qiymətli xəzinəsini, bol pulunu biz talan etmişik.
Qaza bənzər qız-gəlinini biz əsir etmişik.
Qırx igidlə Qazanın oğlunu biz tutmuşuq.
Qırx incə belli qızla Qazanın arvadını biz gətirmişik.

Ay çoban, uzaqdasan-yaxındasan, bəri gəl! Baş endirib təzim et! Bizə salam ver, öldürməyə! Səni Şöklü Məlikin yanına aparaq, bəylik alıb verək. Çoban dedi:

Boş-boş danışma, itim kafir!
İtimlə bir yalaqdan yal içən, azgın kafir.
Altındakı alaca atını nə öyərsən?
Ala başlı keçimcə görünməz mənə!
Başındakı dəbilqəni nə öyərsən, ay kafir?
Başındakı borkümcə görünməz mənə!

Altmış tutam nizəni nə öyərsən, murdar kafir?
Qırmızı dəyəneyimcə görünməz mənə!
Qılıncını nə öyərsən, ay kafir?
Əyri başlı çovkanımca görünməz mənə!
Belində doxsan oxunu nə öyərsən, ay kafir?
Ala qollu sapandımca görünməz mənə!
Uzaqdasan-yaxındasan, bəri gəl!
İgidlərin zərbəsini gör, sonra get!

Kafirələr təklifsiz at təpdilər, ox səpdilər. İgidlər igidi Qaraca çoban sapandının ağzına daş qoydu, atdı. Birini atanda ikisini-üçünü yıxdı. İkisini atanda üçünü-dördünü yıxdı. Kafirələrin gözünə qorxu düşdü. Qaraca çoban kafirin üç yüzünü sapand daşı ilə yerə yıxdı. İki qardaşı isə oxlandı, şəhid oldu.

Çobanın daşı tükəndi, qoyun demir, keçi demir, sapandın ağzına qoyur atır, kafiri yırırdı.

Kafirin gözü qorxdı, dünya-aləm başına qaranlıq oldu. Dedilər: “Arzusu gözündə qalsın, bu çoban birdən bizim hamımızı qırar?!” Daha durmayıb qaçdılar.

Çoban şəhid olan qardaşlarını dəfn etdi. Kafirələrin leşindən bir böyük təpə düzəltdi, çaxmaq çaxıb od yandırdı. Yapıncısından kəsib yandırdı, qurumunu yarasına basdı. Yolun əyrisini tutub oturdu. Ağladı, sızladı. Dedi: “Salur Qazan, bəy Qazan! Ölüsənmi, dirisənmi? Bu işlərdən xəbərini yoxdumu?”

Sən demə, xanım, o gecə Qalın Oğuzun dayağı, Bayandır xanın kürəkəni, Ulaş oğlu Salur Qazan yuxuda qarma-qarışıq əhvalat gördü, hövlnak ayağa durdu. Dedi: “Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə görüldü? Qara-qayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ildirəm çaxdığına gördüm. Qatı, qara dumanın düşərgəmin üstünü bürüdüyünü gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm. Bu yuxunu görəndən bəri ağlımı-huşumu yığa bilmirəm. Xan qardaşım, mənəm bu yuxumu yoz mənimçin!”

Qaragünə dedi: “Qara bulud dediyin sənənin taleyindir. Qar ilə yağmur dediyin sənənin qoşunudur. Saç qayğıdır, dərdi-sərdir. Qan – qaranlıqdır. Qalanın yoza bilmərəm, Allah yozsun”.

Belə dedikdə Qazan dedi: “Mənəm ovumu pozma, qoşunumu dağıtma! Mən bu gün Qonur atı çapıb, üç günlük yolu bir gündə gedərəm, yurduma baş çəkərəm. Əgər salamatlıqdırsa, axşam olmadan yenə sənənin yanına gələrəm. Oradakılar sağ-salamat deyilsə, başınıza çarə edin. Mən daha getdim”.

Qazan bəy Qonur atını mahmızladı, yola çıxdı. Gəlib-gəlib yurduna çatdı. Gördü ki, yurdunda bir tazı qalıb, quzğun dolaşır. Qazan bəy burada yurdu ilə xəbərleşib, görək, xanım, necə xəbərleşib, nə demişdir:

Qohum-qəbiləli komam-yurdum!
Qulanla sığına-keyikə qonşu yurdum!
Səni düşmənlər haradan talayıb, gözəl yurdum!
Uca evimin tikilisi, yurdu qalmış,
Qoca anamın oturduğu yer də qalmış.
Oğlum Uruzun ox atdığı nişan qalmış...

Bu halı gördükdə Qazanın qara qıyıq gözləri qan-yaş doldu. Qanı damarlarında dayandı. Qara bağı sarsıldı. Qonur atını dizləri ilə vurub, kafirin keçdiyi yola düşdü, getdi. Qazanın qarşısına bir su çıxdı. Qazan dedi: “Su Allahın üzünü görmüşdür. Mən bu su ilə xəbərləşim!” Görək, xanım, necə xəbərləşdi.

Qazan dedi:

Çağlayaraq qayalardan çıxan su!
Ağac gəmiləri atıb-tutan su!
Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!
Bağ ilə bostanın zinəti su!
Ayışə ilə Fətimənin baxışı su!
Şahanə atların içdiyi su!
Qızıl dəvələrin gəlib keçdiyi su!
Çevrəsində ağ qoyunların yatdığı su!
Yurdumdan bir xəbər bilirsənsə, de mənə!
Dərdli başım qurban olsun, suyum, sənə!

Su necə xəbər versin?! Sudan keçdi, bu dəfə bir qurda rast gəldi. “Qurd üzü uğurludur, qurdla bir xəbərləşim”, – dedi. Görək, xanım, necə xəbərləşdi:

Qaranlıq axşam olanda günü doğulan!
Qarla yağış yağanda ər kimi duran!
Qaracığ atları kişnəşdirən!
Qızıl dəvə gördükdə inləşdirən!
Ağca qoyun görəndə quyruğuyla qamçı çəkən!
Arxasıyla vurub, bərk ağılın ardını sökən!
Burma-axta kök qoçları alıb-tutan!
Qanlı quyruq üzüb şap-şap udan!
Ulaşması köpəkləri təşvişə salan!
Əldə məşəl çobanları gecə vaxtı yüyürdən!
Yurdumdan bir xəbər bilirsənsə, de mənə!
Dərdli başım qurban olsun, qurdum, sənə! – dedi.

Qurd necə xəbər versin?! Qurddan da ötüb keçdi. Qaraca çobanın qara köpəyi Qazanın qarşısına gəldi. Qazan qara köpəklə xəbərləşdi, görək, xanım, necə xəbərləşdi:

Qaranlıq axşam olanda hav-hav hürən!
Turuş ayran töküləndə şap-şap içən!
Gələn yadı, oğrunu qorxudan!
Hürməyiylə qorxudaraq hürküdən!
Yurdumun xəbərini bilirsənsə, de mənə!
Dərdli başım sağ olduqca
Yaxşılıqlar edim, köpək, sənə! – dedi.

Köpək Qazanın atının ayağına atılıb-düşür, zing-zing zingildəyir. Qazan qamçı ilə köpəyi vurdu. Köpək çəkildi, gəldiyi yolla getdi. Qazan köpəyi qovlayıb Qaraca çobanın yanına gəldi. Çobanı gördükdə xəbərləşdi, görək, xanım, necə xəbərləşdi:

Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban!
Qarla yağış yağanda od-ocaqlı çoban!

Səsimi anla, sözümü dinlə!
Evimin buradan keçdiyini gördünmü, de mənə!
Dərdli başım qurban olsun, çoban, sənə! – dedi.

Çoban dedi:

Ölmüşdünmü, itmişdinmi, a Qazan?!
Harda gəzirdin, haradaydın, a Qazan?!
Dünən yox, o biri gün evin buradan keçdi.
Qoca anan qara dəvə boynundan asılı keçdi.
Qırx incə belli qızla arvadın –
Boyu uzun Burla xatun ağlayıb burdan keçdi.
Qırx igidlə oğlun Uruz başı açıq, ayağı yalın
Kafirlərin yanınca dustaq getdi.
Tövlə-tövlə atlarını kafir minmiş.
Qatar-qatar qızıl dəvələrini kafir yedəkləmiş,
Qızıl-gümüş, pul xəzinəni kafir talamışdır!..

Çoban belə deyərkən Qazan ah çəkdi, ağlı başından çıxdı. Dünya-aləm başına qaranlıq oldu. Dedi: “Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürüsün, çoban! Allah sənin alnına bəla yazsın, çoban!”

Qazan belə deyəndə çoban dedi:

Nə danlayırsan mənə, ağam Qazan?
Yoxsa heç köksündə yoxmudur iman?

Altı yüz kafir də mənə üstümə gəldi. İki qardaşım şəhid oldu. Üç yüz kafiri öldürdüm, cəzasına çatdırdım. Sənin qapından bir kök qoyun, arıq toğlu da kafirlərə vermədim. Üç yerdən yaralandım, dərdli başım dumanlandı, yalqız qaldım. Günahım budurmu?

Sonra çoban dedi:

Qonur atını mənə ver!
Altmış tutamlıq nizəni mənə ver!
Ap-alaca qalxanını, mənə ver!
Böyük, iti, polad qılıncını mənə ver!
Oxqabından səksən oxunu mənə ver!
Ağ tozluca tutacaqlı bərk yayını mənə ver!
Gedim kafirin qolundakı şahinini öldürüm.
Paltarımın qolu ilə alnımın qanını silim.
Ölərsəm, qoy sənin uğrunda mən ölüm!
Allah qorarsa, evini mən xilas eləyim!

Çoban belə dedikdə Qazan qəhərləndi. Yola düzəlib götürüldü. Çoban da Qazanın ardından yetişdi. Qazan dönüb baxdı, soruşdu: “Oğul çoban, hara gedirsən?” Çoban dedi: “Ağam Qazan, sən evini-ailəni xilas etməyə gedirsən, mən də qardaşımın qanını almağa gedirəm”.

Belə dedikdə Qazan soruşdu: “Oğul çoban, qarnım acdır. Yeməyə bir şeyin vardırımı?” Çoban dedi: “Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişirib qoymuşam. Gəl bu ağacın dibində oturaq, yeyək”.

3. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduğunuz parçanın məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi müzakirə edin, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Salur Qazan boyda necə təqdim olunur?
- Qazan xanın evini yağmalayanlar kimlər idi, bu, necə baş verdi?
- Qaraca çoban düşməni necə qarşıladi, döyüş necə bitdi?
- Qazan xan yuxuda nə gördü, onun yuxusunu kim və necə yozdu?
- O, yurdu barədə necə xəbərləşir?
- Qaraca çoban baş verənləri Qazana necə anladır?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Aşağıdakı parçanı – boyun ardını nəzərdən keçirin.
2. Bu parçada ifadə olunmuş başlıca fikirləri müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
4. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
5. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Endilər. Çoban dağarcığını çıxardı. Yedilər. Qazan fikirləşdi, dedi: “Əgər çobanla getməli olsam, Qalın Oğuz bəyləri bunu başıma qaxınc edərlər. Çobanla olmasaydı, Qazan kafirləri məğlub etməzdi deyərələr”.

Qazana qeyrət gəldi. Çobanı bir böyük ağaca sarıya-sarıya möhkəm bağladı. Atlandı, getdi. Çobana dedi: “Ədə, çoban! Qarnın acmamış, gözün qaralmamış-kən bu ağacı qopar! Yoxsa səni burda qurd-quş yeyər”.

Qaraca çoban güc elədi, iri ağacı yerilə-yurduyla qopardı, arxasına alıb Qazanın ardınca düşdü. Qazan baxıb gördü, çoban ağacı arxasına alıb gəlir. Qazan soruşdu: “Ədə, çoban, bu ağac nədir?” Çoban dedi: “Ağam Qazan, bu ağac ona görədir ki, sən kafiri basarsan, qarnın acar, mən də sənə bu ağacla yemək bişirərəm”.

Bu söz Qazana xoş gəldi. Atından endi, çobanın əllərini açdı. Bir dəfə alından öpüb dedi: “Allah mənim evimi bələdan qurtararsa, səni bütün ilxılarına başçı qoyaram”. İki birlikdə yola düzəltdi.

Bu yanda Şöklü Məlik keyfi kök, kafirlərlə yeyib-içib oturmuşdu. Dedi: “Bəylər, bilirsinizmi, Qazana necə heyif vurmaq lazımdır? Boyu uzun Burla xatununu gətirdək, badə paylaşın!”

Boyu uzun Burla bunu eşitdi, ürəyinə-canına od düşdü. Qırx incə belli qızın içinə girib, məsləhət verdi, dedi: “Qazan bəyin xatunu hansınızdır?” – deyər hansınıza yapışarlarsa, qırx yerdən səs verərsiz”.

Şöklü Məlikdən adam gəldi: “Qazan bəyin xatunu hansınızdır?” – deyər soruşdu. Qırx yerdən səs gəldi. Hansıdır, bilmədilər. Kafirə xəbər verdilər: “Birinə yapışdıq, qırx yerdən avaz gəldi. Bilmədik, hansıdır”, – dedilər.

Kafir dedi: “Ədə, gedin Qazanın oğlu Uruzu dartıb çəngəldən asın. Ağ ətindən, qıyma-qıyma çəkin, qara qovurma bişirib, qırx bəy qızına aparın. Hər kim yedi, o deyil, hər kim yemədi, odur. Götürün gəlin, şərab paylaşın!”

Boyu uzun Burla xatun oğlunun yanına gəldi: – Kafirlər fikirlərini dəyişiblər; deyiblər ki, Qazan oğlu Uruzu həbsdən çıxarıb, örkənlə boğazından asın. İki kü-rəyindən çəngələ sancın, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin; qara qovurma edib, qırx bəy qızına aparın. Hər kim yedi, o deyil. Hər kim yemədi, o, Qazanın xatunudur;

çəkin-gətirin, şərab paylatdıraq! Sənin ətindən, ay oğul, yeyimmi? Yoxsa ağan Qazanın namusunu tapdayımmı? Neynəyim, ay oğul?! – dedi.

Uruz dedi: “Ağzın qurusun, ana! Dilin çürüsün, ana! Ana haqqı – tanrı haqqı deyilməsəydi, qalxıb yerimdən durardım, yaxandan-boğazından tutardım. Qaba dizimin altına salardım. Ağ üzünü qara yerə çırpardım. Ağzından-üzündən qan soruldayardı. Can şirinliyini sənə göstərərdim. Bu nə sözdür? Saqın, xanım ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamayasan! Qoy məni, xanım ana, çəngələ sancsınlar! Qoy ətimdən çəksinlər; qara qovurma edib, qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki dəfə ye. Kafirlər duymasınlar, səni tanımasınlar. Onlara şərab paylayıb, atam Qazanın namusunu sındırmayasan. Saqın!”

Oğlan belə deyəndə gözünün yaşı gildir-gildir axdı. Boyu uzun, beli incə Burla xatun boyun-qulağını tutdu. Yıxıldı. Payız alması kimi al yanağını yırtı-dağıtdı. Qarğı kimi qara saçını yoldu. “Oğul!”, “Oğul!” deyib, zar-zar ağladı. Uruz dedi:

Xanım ana! Qabağımı kəsib nə inləyirsən?
Niyə zarıyırsan, niyə ağlayırsan?
Bağrımı, ürəyimi nə dağlayırsan?
Keçmiş günlərimi nə andırırsan?
Ay ana! Ərəb atları olan yerdə bir qulunu tapılmazmı?
Ağca qoyunlar olan yerdə bir quzusu tapılmazmı?
Sən sağ ol, xanım ana! Atam sağ olsun!
Bir mənim kimi oğul tapılmazmı?

Belə dedikdə anası dözə bilmədi. Ana gedib, qırx incə belli qızın arasına girdi. Kafirlər Uruzu tutub qənərə dibinə gətirdilər. Uruz dedi: “Ay kafir, amandır, tanrının birliyinə şübhə yoxdur! Qoyun məni, bu ağacla danışım”.

Çağırıb ağaca soylamış, görək, xanım, necə soylamışdır:

Sənə “Ağac!”, “Ağac!” deyirəmsə, öyünmə, ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!
Museyi-kəlimin əsası ağac!
Böyük-böyük suların körpüsü ağac!
Nəhəng-nəhəng dənizlərin gəmisini ağac!
Əlinin Döldülünün yəhəri ağac!
Əlinin qılıncının qınıyla dəstəyi ağac!
Məni səndən asarlar, götürmə, ağac!
Götürsən, igidliyim səni tutsun, ağac!

Uruz hönkür-hönkür ağladı. Yanıq ciyərini dağladı.

Bu zaman, sultanım, Salur Qazanla Qaraca çoban çaparaq yetdi. Çobanın sapandının daşlığı üçyaşar dana dərisindən, sapandının qolları isə üç keçi tükündən idi. Hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdi. Yerə düşsə də, toz kimi sovrular, kül kimi ovulardı. Üç ilədək daşın düşdüyü yerin otu bitməzdi. Bayırda kök qoyun da, arıq toğlu da qalsaydı, sapandın qorxusundan qurd gəlib yeməzdi.

Sultanım, Qaraca çoban çatan kimi sapandını işə saldı. Dünya-aləm kafirin gözündə qaraldı. Qazan dedi: “Qaraca çoban, qoy anamı kafirdən istəyim, at ayağı altında qalmasın”.

At ayağı iti, ozan dili çevik olar. Qazan kafiri çağırıb soylamış, görək, nə soylamışdır:

Ay Şöklü Məlik!

Qızıl taclı uca evlərimi götürüb gəlmisən, sənə gölgəlik olsun!

Qiymətli xəzinəmi, bol gümüşümü götürmüşsən, sənə xərclik olsun!

Qırx incə belli qızla Burla xatunu gətirmisən, sənə əsir olsun!
Qırx igidlə oğlum Uruzu gətirib gəlmisən, sənin qulun olsun!
Tövlə-tövlə şahənə atlarımı gətirib gəlmisən, sənin miniyin olsun!
Qatar-qatar dəvələrimi gətirib gəlmisən, sənin yükünü daşısın.
Qoca ananı gətirmisən, ay kafir, ananı ver mənə!
Savaşımadan-vuruşmadan qayıdım geri, dönüb gedim!

Kafir dedi:

Qızıl taclı evini gətirmişik, bizimdir!
Şöklü Məlik qırx incə belli qızla Burla xatunu
gətirmişdir, bizimdir!
Qarıcıq ananı gətirmişiksə, bizimdir,
Sənə vermərik; Yayxan keşiş oğluna verərik,
Yayxan keşiş oğlundan oğlu doğular,
Biz onu sənə əvəz qoyarıq!

Belə dedikdə Qaraca çobanın acığı tutdu, dodaqları əsdi.

Çoban dedi:

Ehey, dinsiz, huşsuz kafir!
Ağılsız, başsız kafir!
Qarşıda yatan qarlı dağlar
Qarıyıbdır, otu bitməz.
Qan-qadalı ırmaqlar
Quruyubdur, suyu gəlməz.
Şahanə-şahbaz atlar
Qarıyıbdır, qulun verməz.
Qızıl-qızıl dəvələr də
Qarıyıbdır, köşək verməz.
A kafir, qazanın anası
Qocalıbdır, oğul verməz.

Bu vaxt Qalın Oğuz bəyləri gəlib yetişdi, xanım, görək kimlər gəldi:

Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi, Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çaparaq yetişdi: “Çal qılıncını, qardaşım Qazan, yetdim!” – dedi.

Bunun ardınca, görək, kimlər yetişdi.

Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını hücumla alan, altmış tutamlıq böyük nizəsinin ucunda igidləri böyürdən Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz çaparaq yetişdi: “Çal qılıncını, ağam Qazan, yetdim!” – dedi.

Bunun ardınca, xanım, görək, kimlər yetişdi:

Amidlə Mərdin qalasını vurub-yıxan, Dəmir yaylı Qırpaq Məliyə qan qusduran, gələrək Qazanın qızını mərdliklə alan, oğuzun ağ saqqallı qocaları gö-rəndə o igidə “əhsən” deyən, al məxmər şalvarlı, atı mavi qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çaparaq yetişdi: “Çal qılıncını, ağam Qazan, yetdim!” – dedi.

Bunun ardınca, xanım, görək, kimlər yetişdi:

İcazəsiz Bayındır xanın düşməni basan, altmış min kafirə qan qusduran, ağ-boz atının yalı üzərində qar yığılan Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çaparaq yetişdi: “Çal qılıncını, ağam Qazan, çatdım!” – dedi.

Bunun ardınca, xanım, görək, kimlər yetişdi:

Çalım-çarpaz çalmalı, çal qaraquş ərđəmli, qurama qurşaqılı, qulağı qızıl küpəli Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atından yıxan Qazlıq qoca oğlu Yeynək bəy çaparaq yetişdi: “Çal qılınıcı, ağam Qazan, çatdım!” – dedi.

Bunun ardınca, xanım, görək kimlər yetişdi:

Parasarıñ Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, al rəngli gəlin otağına qarşı gələn, yeddi qızın ümidi, Qalın Oğuzun müjdəçisi, Qazan bəyin silahdaşı Boz ayğırlı Beyrək çaparaq yetişdi: “Çal qılınıcı, ağam Qazan, çatdım!” – dedi.

Bunun ardınca, xanım, görək, kimlər yetişdi:

Altmış təkə dərindən olan kürkü topuqlarını örtməyən, altı erkək dərindən papağı qulağını örtməyən, qolu-budu uzunca, baldırları incə, Qazan bəyin dayısı At ağızlı Aruz Qoca çaparaq yetişdi: “Çal qılınıcı, bəyim Qazan, çatdım!” – dedi.

Bunun ardınca, xanım, görək, kimlər yetişdi:

Kafirləri it ardına qoşub-alçaldan, eldən çıxıb Ayğırgözlü suyunda at üzdürən, əlli yeddi qalanın açarını alan, Ağ Məlikin Çeşmə qızına evlənən, Sufi Sandal Məlikə qan qusduran İlək qoca oğlu Alp Ərən çaparaq yetişdi: “Çal qılınıcı, ağam Qazan, çatdım!” – dedi.

Sayıllaqla bəylər tükənməz. Hamı yetişdi. Təmiz suda yuyundular. Ağ alınlarını yerə qoydular. İki rükət namaz qıldılar. Adı əziz Məhəmmədə salavat gətirdilər. Təklifsiz kafirin üstünə at saldılar, qılınıc çaldılar. Gumbur-gumbur nağaralar döyüldü. Burması qızıl tunc borular çalındı.

O gün cəsur ər igidlər bəlli oldu. O gün namərdlər gizlənməyə yer axtardı. O gün bir qiyamət savaşı oldu, meydan başla doldu; başlar top kimi kəsildi. Şahane atlar qaçanda nalı düşdü. Böyük-uzun nizələr sancılıb süstəldi. Böyük, iti polad qılınclar çalındı, tiyəsi korşaldı. Üç lələkli qayın oxlar atıldı, dəmir ucluğu düşdü. O gün elə bil qiyamətin bir günü idi. Bəy nökrələrindən, nökr bəyindən ayrıldı.

Dış Oğuz bəyləri ilə Dəli Dondaz sağdan, cəsur igidlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq sol yandan hücum etdi. İç Oğuz bəyləri ilə Qazan mərkəzdə düşmənlərin topasına hücum etdi. Şöklü Məlikə çatdı, böyürdü bəy atdan yerə saldı, qəfilcə tutub başını kəsdi. Bir zərbə ilə al qanını yer üzünə tökdü. Sağ tərəfdə Qara Tükən Məliklə Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz qarşılaşdı. Sağ yanını qılınıclayaraq yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məliklə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşıladı. Altı pərli gürz ilə təpəsinə möhkəm zərbə vurdu. Dünya-ələm Buğacıq Məlikin gözündə qaraldı, atın boynunu qucaqlayıb, yerə düşdü.

Qazan bəyin qardaşı kafirin bayrağını qılınıclayaraq yerə saldı. Dərələrdə, təpələrdə kafirlərə qırğın düşdü, leşlərinə quzğun topladı. On iki min kafir qılınıcdan keçdi. Oğuz igidlərindən beş yüzü şəhid oldu. Qazan bəy qaçanı qovmadı, “aman” deyənə öldürmədi. Qalın Oğuz bəyləri böyük qənimət əldə etdilər.

Qazan bəy öz ordusunu, arvad-uşağını, xəzinəsini aldı, qızıl taxtında geri döndü. Yenə evlərini tikdirdi. Qaraca çobanı əmiraxur etdi. Yeddi gün, yeddi gecə yemək-içmək oldu. Qırx nəfər qulu, qırx kənizi oğlu Uruza görə azad elədi. Cəsur, qoç igidlərə çoxlu torpaqlar verdi, çuxa, arxalıq verdi...

Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı, soy soyladı. Bu oğuznaməni qoşdu-düzdü, belə dedi:

Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi, –
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya!

Xeyir-dua verək, xanım:
Qarlı uca dağların yığılmasın!

Kölgəlik hündür ağacın kəsilməsin!
Coşğun axan gözəl suyun qurumasın!
Tanrı səni namərdə möhtac etməsin!

(“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004)

II dərş

• Məzmun üzrə iş

5. Kiçik qruplarda birləşərək evdə oxuduğunuz parçadakı mühüm fikirlər, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün.
6. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
7. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Düşmən üstünə gedən Qazan xan nə üçün Qaraca çobanı özü ilə aparmaq istəmirdi?
 - Şöklü Məliyin Qazan xandan heyif almaq niyyətini Burla xatun və Uruz necə qarşılıdı?
 - Qazan xanın Şöklü Məlikdən ilk istəyi nə oldu?
 - Qazan xanın köməyinə kimlər gəldi?
 - Boyda oğuz türklərinin hansı əxlaqi-mənəvi dəyərləri əksini tapmışdır?

Evdə iş

Boydan seçdiyiniz hissənin məzmununu hazırladığınız plan əsasında iki formada – yığcam və yaradıcı danışımağa hazırlaşın.

III dərş

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Digər boylar kimi, bu boyun mövzusu da oğuz elinin həyatından alınıb. Lakin onun mövzusunu bir az da konkretləşdirmək olar. Bu, araşdırmanın aparılmasını zəruri edir.

Boydakı hadisələr daha çox **Qazan xan** obrazı ilə bağlanır. Oxucu onu müxtəlif vəziyyətlərdə görür və ətraflı tanıya bilir. Elə ilk cümlələrdən bu surət haqqında yaranan təsəvvür sonrakı səhifələrdə daha da dərinləşir. Aydınlaşır ki, o, yurdunu, el-obasını dərin məhəbbətlə sevir, mərddir, tədbirli başçı, mahir sərkərdədir. Əsir aparılmış doğmalarının, yurddaşlarının arxasınca gedən Qazan xan qoca anasının döyüş zamanı “at ayağı altında qalmasından” ehtiyat edərək düşməndən yalnız onu geri istəyir. Bu, oğuzların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradır; Qazan xanı yağmalanmış var-dövləti yox, zəif, qoca anası düşündürür və narahat edir. Oxucu Qazan xanı müxtəlif vəziyyətlərdə (verdiyi qonaqlıq məclisində və s.) görür. Bunları bir daha nəzərdən keçirməklə bu obrazı əhatəli səciyyələndirmək mümkündür.

Boy hansı mövzudadır?

Boydakı obrazların xarakter, nitq və davranışlarında hansı səciyyəvi xüsusiyyətlər var? Onlardan hansılarını bir-biri ilə müqayisə etmək olar?

Salur Qazanın xanımı **Burla xatun** oğuz elinin mənəvi dəyərlərinin ləyaqətli daşıyıcısıdır. Əsirlikdə olarkən düşmənin ilk arzusunun ağıllı tədbiri sayəsində puça çıxaran Burla xatun onların sonrakı niyyətinin qarşısında çətin sınağa çəkilir: ya namus, ya da oğul dağı!

Boydakı təsvirlərə əsasən Burla xatun barədə əhatəli fikir söyləmək mümkündür.

Qazan xanın hələ bərkə-boşa düşməmiş oğlu **Uruz** əsirlikdə olarkən əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri ilə oğuz elinin layiqli övladı olduğunu sübut edir.

Boyda Salur Qazanın köməyinə çatan oğuz igidlərinin adları çəkilir. Maraqlıdır ki, onların xarakteri, döyüş hünəri, bacarığı barədə cəmi bir neçə sözlə aydın təsəvvür yaradılır: “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi... Qaragünə...”

Oğuz elinin düşmənlərindən **Şöklü Məlik** daha hiyləgər və amansızdır. Onun, eləcə də döyüşçülərinin rəzilliyi, vəhşi əməlləri barədə boydakı təsvirlərdən aydın təsəvvür qazanmaq olur.

Boyda bədiilik, obrazlılıq daha çox hansı vasitələrlə yaradılmışdır?

Boyda bir-birindən maraqlı, təsəvvürdə parlaq mənzərələr canlandıran, fikrin təsir gücünü qat-qat artıran çoxlu bədii təsvir və ifadə vasitələri işlənmişdir. Bu, boyun bədiiliyinin, obrazlılığının artmasına təsir edən

vasitələrdən yalnız biridir. Belə vasitələr boyda çoxdur. Dastanda – boyda ənənənin təsiri ilə qafiyəli nəsr mühüm yer tutur. Bu isə güclü ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəsrin və şeirin ahəng yaxınlığı boydakı təsvirlərin cəlbedici olmasına, obrazların hiss və düşüncələrinin canlı, səmimi ifadəsinə imkan yaratmışdır. Eləcə də eyni bir səsin nəsrə, şeirdə cümlənin müxtəlif yerlərində (başda, ortada, sonda) işlənməsi mətnə ahəngdarlığın artmasına və nəticədə estetik təsirin güclənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Döyüş səhnələrinin ustalıqla canlandırılması, qəhrəmanların hiss, düşüncə aləminin kiçik, lakin dolğun ştrixlərlə açıqlanması dastanın – boyun bədii gözəlliyi üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Bütün bu deyilənləri araşdırma və boydan seçilmiş nümunələr əsasında zənginləşdirmək mümkündür.

Boyda başlıca fikir – ideya nədir?

İdeyaca çoxcəhətli, zəngin olan boyda diqqəti daha çox cəlb edən oğuz türklərinin yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sahib olmaları və

bu dəyərləri ləyaqətlə yaşatmalarıdır. Mənbələr üzrə aparılan araşdırma ideyanının əsasında dayanan fikirlərin əhatəli aydınlaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.**
- 3. Boyun oxusu zamanı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.

2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Dastanda – boyda dövrün hansı mühüm ictimai və siyasi münasibətləri əksini tapmışdır?
 - b) Dastandakı – boydakı obrazlar hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlərə önəm verirlər?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, s. 25, 48-49, 73-74.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

IV dər

- **Tətbiq**
Müzakirə
Yaradıcı iş

1. Mövzulardan birini seçib işləyin:

- a) “Oğuzların düşməne qalib gəlməsinin səbəbini nədə görürəm?” mövzusunda inşa yazın.
- b) “Oğuz igidləri və xanımları barədə düşüncələrim” mövzusunda esse yazın.

2. Təqdimatlar etməklə yazılardan nümunələri müzakirə edin.

3. Mətni oxuyun. Dastan janrı barədə deyilənləri sizə daha yaxşı tanış olan poema ilə müqayisə əsasında zənginləşdirin.

Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının həcmcə ən böyük janrıdır. Bu janrda olan əsərlərdə həyat hadisələrinin geniş təsviri verilir. Eləcə də ədəbi qəhrəmanların həyatının böyük bir dövrü əhatə olunur. Dastan janrını yazılı ədəbiyyatın poema janrı ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu müqayisənin uğurlu aparılması, əslində, hər iki janrın xüsusiyyətlərinin ətraflı və dərinlən başa düşülməsinə şərait yaradır.

Dastan janr baxımından poemadan hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?

Evdə iş

1. Sınıfdə icra etdiyiniz yazı işlərini təkmilləşdirib təqdimata hazırlaşın.
2. Dastan və poema janrlarının müqayisəsi üzrə işi davam etdirib təqdimata hazırlaşın.

**Nizami Gəncəvi
(1141–1209)**

İnsan ruhunu gözəl bilməsi Nizamiyə klassik qəhrəman tipləri yaratmaq imkanı vermişdir. Şirin, Fərhad, Leyli, Məcnun, Bəhram, İskəndər obrazları əbədi olaraq dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur.

Yevgeni Bertels

N.GƏNCƏVİNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Nizami barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.**

Şairin yaşadığı dövrün və aldığı təlim-tərbiyənin özəllikləri hansılardır?

Gəncə şəhəri həmin dövrdə iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edirdi. İpək yolunun bu şəhərdən keçməsi də onun iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş, mədəni mərkəzə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvinin həyatı haqqında doğru-dürüst məlumatı özünün əsərlərindən almaq olur. Ömrü boyu Gəncədə yaşayan Nizami dini və dünyəvi elmləri dərindən mənimsəmiş, dövrünün tanınmış alimlərindən olmuşdur. O, fars və ərəb dillərindən başqa, bir sıra digər dilləri də öyrənmiş, dünyasını dəyişənə qədər mütaliəsinə ara verməmişdir. Zəmanəsinin nüfuzlu adamlarından olan dayısı Xacə Ömər onun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur.

Hökmdarların himayəsində – saraylarda yaşamaqdan imtina edən şairin əsərlərindən və digər qaynaqlardan məlum olur ki, o, humanist, müdrik, gözütox bir insan kimi hələ sağlığında müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

1209-cu ildə vəfat edən Nizaminin Məhəmməd adlı oğlu olmuşdur.

O, yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Qaynaqlarda çoxlu lirik şeirləri olduğu barədə məlumat verilərsə də, dövrümüzə onların çox az qismi çatmışdır. Tədqiqatçılar bu gün Nizamiyə aid 120 qəzəl, 30 rübai, 6 qəsidənin üzərində dayanırlar. Onun lirik şeirləri ilə poemaları arasında güclü səsleşmələr vardır. Başqa sözlə, şairin lirikasında ifadə olunmuş başlıca məsələlər poemalarında geniş bədii həllini tapmışdır. Bu məsələlərə nələr daxildir?

Nizami yaradıcılığa hansı əsərlərlə başlamışdır? Bu əsərlərin əsas mövzusu nə idi?

Şairin lirikasında diqqəti ilk cəlb edən insana dərin məhəbbət, onun qüdrətinə inam hissidir. İnsanın gözəlliyini azalmayan sevgi və ehtirasla vəsf edən şair onun xoşbəxtliyini, firavan ömür sürməsini arzulayırdı.

Ənənəyə uyğun olaraq, o, lirik şeirlərində məhəbbət mövzusunə tez-tez müraçiat etmiş, sevgi hissini ülviliyini, insanı mənən saflaşdırdığını və ucaltıldığını yüksək sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir.

Mənbələr üzrə aparılan araşdırma şairin lirikasında əksini tapmış məsələlərin əhatəli açıqlanmasına imkan yaradır.

Nizami Gəncəvi otuz il ərzində ona dünya şöhrəti qazandıran beş poema yazmışdır. Sonralar “Xəmsə” (beşlik) adlandırılan bu əsərlərdə mühüm həyati problemlər qoyulmuş və onların bədii həlli verilmişdir. Poemalar, əsasən,

Şairin poemalarında diqqət daha çox hansı problemlərə cəlb edilmişdir?

fərqli mövzularda yazılsa da, onları birləşdirən cəhətlər də az deyildir; dövlətin ədalətlə idarə edilməsi, xalq və hökmdar, şərə, pisliklərə nifrət, insanın kamilləşməsində məhəbbətin rolu və s. poemaların hər birində bu və ya digər dərəcədə əksini tapmışdır. Bu, təsadüfi deyildir. Şairi ömrü boyu düşündürən humanist ideallar həmin əsərlərdə öz ifadəsini tapmaya bilməzdi.

Nizaminin ilk poeması olan **“Sirlər xəzinəsi”** (1174) onun ictimai-fəlsəfi görüşlərini geniş əks etdirən qiymətli sənət əsəri kimi bu gün də maraqla oxunur. Poemada toxunulan məsələlər çoxdur. Lakin şair nədən danışarsa-danışsın, ictimai ədalət ideyasını, insan ləyaqətinin ucalığını, əməyə, elmə, sənətə hörmət hissini ön plana çəkir. Poemada əksini tapmış iyirmi məqalətdə (söhbətdə) məhz bu məsələlərə daha çox önəm verilir. Bu məqalələrin məzmunu ilə səsleşən iyirmi hekayətdə isə şair oxucusunun diqqətini ibrətəməz hadisələrə cəlb edir, onu düşünməyə, nəticə çıxarmağa yönəldir.

Əsərdə xalq və hökmdar probleminə xüsusi diqqət yetirilməsi şairin insana məhəbbətindən irəli gəlirdi. Poemadakı məqalələrdə (“İnsanın mərtəbəsi haqqında”, “Ədalət və insafı gözləmək haqqında”, “Padşahın rəiyyətə qayğı göstərməsi haqqında” və s.) və hekayələrdə (“Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşahla zahidin dastanı” və s.) hökmdarlara təsir etməyə çalışır, onları ədalətli olmağa, xeyirxah əməllərə səsleyirdi.

Şairin ikinci poeması – **“Xosrov və Şirin”** (1181) məhəbbət mövzusunda. Sasanı şahı Xosrov Pərviz və Azərbaycan gözəli Şirinin sevgisi ilə bağlı əfsanə və rəvayətləri diqqətlə öyrənən, müxtəlif mənbələrdəki natamam məlumatları səbirlə toplayıb təhlil edən şair ölməz sənət əsəri yaratmışdır. Onu adi sevgi dastanı adlandırmaq olmaz. Dövrün ictimai, siyasi problemləri, əxlaqi-etik qaydaları poemada öz geniş əksini tapmışdır. Dövlətin ağıl və ədalətlə idarə edilməsi, qadın ləyaqətinin ucalığı, təmiz əxlaq, insan qüdrətinə inam, sənət və sənətkara məhəbbət əsər boyu şairin izlədiyi məsələlərdəndir.

Məhəbbətin insanı saflaşdıran, nəcibləşdirən hiss olduğunu ustalıqla əks etdirən Nizami bunu Xosrov obrazı vasitəsi ilə ifadə etmişdir. Şirini sevsə də, Xosrovun şahlıq qüruru ciddi səhvlər etməsinə səbəb olur. Şirinin məhəbbəti onu birdən-birə dəyişmir, bu, əslində, mümkün də deyildi. Şirinin dönməz iradəsi, ağıllı davranışı bu məğrur şahı tədricən dəyişir. Şirin qələbə çalır, lakin bu, ona asanlıqla başa gəlmir. İlk məhəbbətinə ömrü boyu sadıq qalan Şirin təmiz adını,

ləyaqətini qoruyur, Xosrovdan bəzən etinasızlıq görsə də, ilk və həqiqi sevgisindən üz çevirmir. Xosrovun təbiətindəki qüsurların aradan qalxması üçün böyük əzab-əziyyətlərə qatlaşmalı olan Şirin Nizaminin ən çox sevdiyi qəhrəmanlarındanandır.

Şairin üçüncü poeması “**Leyli və Məcnun**” (1188) qədim ərəb əfsanəsi əsasında yazılmışdır. Məhəbbət mövzusunda qələmə alınan bu əsər şairə dövrünün bir sıra mühüm problemlərinə münasibət bildirməyə imkan vermişdir. İnsanı sevən, onun mənəvi azadlığını uca tutan Nizami müasirləri üçün mənəvi buxova çevrilən, onları hüquqsuz vəziyyətdə saxlayan adətləri, baxışları qəbul etmirdi. İnsanları, xüsusən qadınları müti, kölə vəziyyətinə salan adətlər, qanunlar güclü olsa da, əsərin qəhrəmanları – Leyli və Məcnun bunlara boyun əymək istəmirlər. Bu ağıllı, zəkali gənclər zamanənin insanın mənəvi azadlığına, arzu və istəklərinə qələm çəkən tələblərinə tabe olmadıqlarına görə xoşbəxt ola bilmirlər. Onlar məhv olsalar da, məğlub olmur, mənəvi qələbə çalırlar. Bu qələbəni alqışlayan Nizami onların eşqini örnək kimi dəyərləndirir.

Nizami “**Yeddi gözəl**” (1197) poemasında da yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalmış, ictimai problemlərə, insan talelərinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirmişdir. *Ölkə necə idarə olunmalıdır? Ölkədə bütün insanları əhatə edən ədalət necə qorunmalıdır?* kimi bütün zamanlar üçün vacib olan suallara tutarlı cavab verilmişdir.

Əsərin mövzusu Sasani şahı Bəhram Gurun həyatı ilə bağlıdır. Lakin şairin məqsədi Bəhram şahın həyatını nəzmə çəkmək olmamışdır. Şairin məqsədi öz arzu və istəklərinə uyğun obraz yaratmaq, onun vasitəsilə zamanə hökmdarlarına yol göstərmək olmuşdur. Şair öz qəhrəmanını bir insan və hökmdar kimi çətin sınaqlardan keçirir. Aydınlaşır ki, hökmdarlıq çox ağır, çətin bir iş olub böyük məsuliyyət tələb edir. Xalq və dövlət üçün cavabdeh olan şəxs – hökmdar öz vəzifə borcunu bir an da olsa, unutmamalı, laqeydliyə, biganəliyə yol verməməlidir. Dövlət işlərini başqalarına etibar etmək olmaz, bu, böyük fəlakətə səbəb ola bilər.

Poemada yeddi gözəlin danışdığı hekayələrin, demək olar, hamısında xeyirin şər üzərində qələbəsi vurğulanır.

Nizami Gəncəvinin sonuncu poeması olan “**İskəndərnamə**”ni 1203-cü ildə tamamlamışdır. Əsər iki hissədən ibarətdir. Poemanın qəhrəmanının – İskəndərin apardığı müharibələri, haqqı, ədaləti bərqərar etmək üçün göstərdiyi səyləri əhatə edən birinci hissə “**Şərəfnamə**” adlanır. “**İqbalnamə**” adlanan ikinci hissədə isə şairin həyat, insan, insanın cəmiyyətdəki yeri, vəzifələri və s. barədə elmi-fəlsəfi düşüncələri öz əksini tapmışdır.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) N.Gəncəvi lirik şeirləri ilə müasirlərindən fərqlənirdimi?
 - b) Şair poemalarında qaldırdığı problemlərin həllini nədə görürdü?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 5-6, 11-19.
3. Gəncəvi N. Yeddi Gözəl. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 4-6, 8-9.

M. Abdullayev. N. Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərinin motivləri əsasında kompozisiya. ("Nizami" metrostansiyasının vestibülü)

İSKƏNDƏRNAMƏ¹ (ixtisarla)

I dər ● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz poemadan aşağıdakı parçaları bir daha nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirin.

Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi

Mən elə başladım bu şux dastanı,
Coşdurur sazımın səsi dünyanı.
Ən doğru sözlər ki oyadır marağ,
Tarixdən onları bir-bir alaraq
Düzdüm dastanıma, əsər yaratdım,
Ağla sığmayanı büsbütün atdım.
Dastanı düzərkən fikrim açıqdı,
Söz səlis olsa da, yol dolaşıqdı.
İskəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.

¹ Poema fars dilindən tərcümə edilərkən "İskəndərnamə" adlandırılmışdır.

Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım.
Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər.
Şerimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,
Bu böyük fatehin sərgüzəştindən
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim mən.
Dünyanı dolaşan böyük İskəndər
Yorulmaq bilmədən edirdi səfər.
Dünyanı dolaşıb dörd yanı gəzdi,
Bilmədiyini mülkü fəth eyləməzdi.
Hansı bir dövlətə verdi nəhayət,
Kəyan adətinə göstərdi hörmət.
Sildi şurişləri köhnə dünyadan.
Taxt aldı, tac aldı qoca Daradan.
Ömründən keçirkən tam iyirmi il
Şahlığa ucadan vurdurdu təbil.
İyirmi yeddiyə çatınca yaşı
Peyğəmbər olaraq, ucaldı başı.
İskəndər o gün ki peyğəmbər oldu,
Onun tarixinə naxış vuruldu.
Dinə yol göstərən bir hikmət oldu,
Dünyada mübarək bir dövlət oldu.
Dünyanı gəzərkən döndü hər yana,
Elədi çox böyük şəhərlər bina.
Hinddən başlayaraq Yunana qədər –
Hər yerdə tikdirdi böyük şəhərlər.
Dərbəndi, deyirlər, İskəndər qurdu,
Əqliylə o şəhrə böyük səd vurdu.
Çox bina salmışdır bunlardan başqa,
Onları saymaqda çatmaz ki başa.
Birisini uzanmış Şimali qütbə,
Bir kökü uzanıb getmiş Cənubə.
İskəndər hər yerə atını çapdı,
O yerlər şənləndi, səadət tapdı.
Dağlara, çöllərə tapdı min çarə,
Ölümün əlində qaldı biçarə...
Qələmə gərəkdir elə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq.
Parlaq inci kimi düzülən sözlər
Ağıla sığmazsa, yalana bənzər.
Doğruya azacıq bənzəyən yalan
Yaxşıdır yalana bənzər doğrudan...

Dastanın başlanğıcı

Yunan ölkəsinin padşahlarından
Vardı bir gənc dövlət, böyük hökmüran,
Şöhrətli şah idi, adı Feyləqus,

İtaət edərdi ona rum və rus.
Yunanıstan idi onun məskəni,
Makedoniyaydı doğma vətəni.
Qanunlar qoyardı yeni və parlaq,
Ulu babasıydı Eys ibn-İshaq.
Ədalət o qədər yaxınmış ona,
Qurdları bağlarmış qoyun buduna.
Zülmün boğazını elə sıxmışdı,
Dara həsədindən rəqib çıxmışdı.
Üstün olmaq üçün qılıncı, tacı,
Bir elçi göndərdi, alsın xəracı.
Ağıl sahibiydi rumlu hökmüran,
Xəracı göndərdi, olmadı düşman.
Bəxşislər göndərdi böyük dərbərə,
Düşmənlik yolundan əl çəkdi Dara.
İskəndər başlarkən fəthə hər yeri,
Döndü birdən-birə çərxin işləri.
Daraya nə dövlət qoydu, nə dövrən,
Süngüsü keçirdi çaxmaq daşından.
Bu dastan haqqında rəvayət çoxdur,
Hər kəsi dinlərəm, inadım yoxdur.
Feyləqus qəsində bir gözəl varmış,
Bəzəkli gəlintək azad yaşarmış.
Rum şahı vurulmuş ayüzlü qıza,
Dilinin əzbəri parlaq ulduza.
Keçdi bu vəqədən doqquz ay ancaq,
Ananın bətnində tərpendi uşaq.
Padşah əmr etdi ki, münəccimlər
Baxıb ulduzlara versinlər xəbər.
Bir xəbər versinlər bu gizlin işdən,
Rahatlıq versinlər bu tərpanişdən.
Bilikli münəccim başladı işə,
Baxdılar fələkdə olan gərmişə.
Taleyi göründü nurdan da parlaq,
Nə deyim, o yaman gözlərdən iraq.
Belə xoş fal ilə dünyaya gəldi,
O bağda belə bir fidan yüksəldi.
O sərvin budağı bəsləndi nazla,
Turactək səkərək səsləndi nazla.
Meydan axtarırdı beşikdə ikən,
Yəhərə atıldı öz beşiyindən.
Dayədən istədi ox ilə kaman,
Kağızı, ipəyi hey aldı nişan.
Böyüdü, öyrəndi qılınc vurmağı,
Qızmış aslanlara qarşı durmağı.
At minmək zövqündən ləzzət alınca
Düşdü şəhriyarlıq, şahlıq dalınca.

(Tərcümə edən: A.Şaiq)

3. Kiçik qruplarda birləşərək hər parçanın məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi müzakirə edin, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Şair poemanın üzərində necə işləmişdir, hansı çətinliklərlə qarşılaşmışdır?
- Dünyanın müxtəlif yerlərində olan İskəndər hansı əməlləri ilə diqqəti cəlb edir?
- Feyləqus kimdir? O, dövləti necə idarə edir?
- Dara kimdir? Onun Feyləqusa rəqib çıxmasına səbəb nə idi?
- Münəccimlərin xəbərlərində İskəndərin taleyi haqqında nə deyilirdi?
- İskəndər ilk gənclik illərində hansı xüsusiyyətləri ilə seçilir?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Poemadan müstəqil oxuduğunuz aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin: *“İskəndərin təlim alması”, “İskəndərin taxta çıxması”, “Zənci ordusunun gəlməsindən İskəndərin xəbərdar olması”, “Daranın İskəndərlə müharibəyə qoşun çıxarması”, “Daranın İskəndərlə müharibəsi”, “İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi”.*
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
4. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduqlarını əsaslandırın.
5. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
7. Aşağıdakı parçanın məzmunu ilə bağlı suallar hazırlayın.

İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlamış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir zinət,
Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət.
Qırqovul yuvası hər sərvi ağacı,
Oxuyur kəkliyi, ötür turacı.
Səssizlik içində dincəlir gülşən,
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən.
...Belə nəql edir söz xəzinədarı,
Köhnə xəzinənin adlı saları:
Hakim qadın varmış, adı Nüşabə,

Önündə minlərcə gözəl qız varmış,
Xidmətə ay kimi kəmər bağlamış.
Bunlardan başqa, var igid, qəhrəman
Otuz min qulamı – qılınc oynadan.
...Qadınla aşardı onun hər işi,
Tapşırıq almamış ondan bir kişi.
İskəndər səhraya çəkincə ordu
Çadırlar başını əflakə vurdu.
Gördü bir şənliklə yoğrulmuş cənnət,
Etdi əkinlərə, çaylara heyrət.
Sordu: "Bu şən ölkə kimindir, kimin?
Kim burda padşahlıq edir, söyləyin".
Dedilər: "Gördüyün bu var, bu yatır,
Bu gözəl torpaqlar bir qadınındır.
O qədər dindardır bu nazlı dilbər,
Öz cənnət köşkündə yatmaz gecələr.
...Nə gündüz əl çəkir can bəsləməkdən,
Nə gecə tanrıya səcdə etməkdən.
Vardır qapısında çox xidmətçilər,
Özünün, işinin qeydini çəkər".
İskəndər bu işdən şənləndi, ancaq
O naxşı görməyə göstərdi maraqlı.

...O yerdə başladı istirahətə,
Bir neçə gün daldı eysə, işrətə.
Hökmüdar qadına verdilər xəbər.
Mübarək fal ilə gəlmiş İskəndər.
Pərəstiş etməyə gördü hazırlıq,
Göndərdi padşahın adına layiq
Hər çeşid yararlı, ləziz yeməklər,
Ürəkdən xidmətə bağladı kəmər.
...Padşahın könlündə açdı bahartək
Onunla görüşmək arzusu çiçək.
...Yol aldı saraya "Elçiyəm" deyə.
Elə ki saraya çox yaxın gəldi,
Yolun zəhmətindən bir az dincəldi.
... Xidmətçi qadınlar onu gördülər,
Qaçıb Nüşabəyə verdilər xəbər...
Padşahlıq taxtına oturdu xoşhal,
Əlində ətirli, gözəl portağal.
Əmr etdi, padşahlar ayını üzrə
İskəndər elçisi gəlsin hüzurə.
Elçi çox sürətlə girdi qapıdan,
Qondu taxt üstünə o qorxmaz aslan.
Belindən nə qılınc açdı, nə kəmər,
Elçitək etmədi səcdə İskəndər...
Nüşabə baxınca düşərək şəkke

O bişmiş qızılı vurdu məhəkə.
Diqqətlə baxınca tanıdı birdən,
Taxtında yer verdi, qəlbi oldu şən.
Bildi İskəndərdir, dolaşır ona,
Taxtında oturmaq yaraşır ona.
Sezdiyi bu işi açmadı ona,
Açarım var, deyə bağlı qıflına.
İskəndər bir elçi kimi davrandı,
Özünü olduqca o sərbəst sandı.
Çox salam yetirdi hey dönə-dönə,
Təkmil bir elçilik etdi özünə...
Elə ki yetirdi özündən xəbər,
Başını aşağı dikdi İskəndər.
Nüşabə cavabçın lələ sayacağı
Gül açıb, tərپətdi yaqut dodağı:
"Ey cəsur padişah, eşq olsun sənə,
Elçilik edirsən özün özünə...
Söz açma İskəndər qılıncından sən,
Özünə çarə tap, İskəndər sənsən..."
İskəndər dedi: "Ey bu taxta layiq,
Arama baxtının hökmündən artıq.
İskəndər dənizdir, mən çayam, ancaq
Günəşlə kölgəni olmaz bir tutmaq".
...Ağıllı Nüşabə yenə dürr sacdı,
O gül dodağından qıfılı açdı:
"Qəlbimi bu qədər aldatmaq nədən?
Yalan atını gəl minib çapma sən.
...Elçidə olurmu belə cəsarət?
Hüsurda göstərsin bu qədər hiddət?"
...Tez verdi belə bir cavab İskəndər:
"Bir tülkü aslandan gətirməz xəbər!
Gözündə olsam da cəsur, qəhrəman,
İskəndər deyiləm, elçiyəm ondan..."
...Nüşabə qızdı o aslan ürəyə:
"Günəşi palçıqla suvadın" deyə.
Kənimə əmr etdi: "Ver, baxsın" deyə,
Padşahlar rəsmiini öpən ipəyə.
İpəkdə göstərdi ona bir bucaq,
Söylədi: "Əlində tut, diqqətlə bax.
Bu surət, bu sima kimanıdır, kimin?
Sarayda hörmətlə saxlr neçin?"
İskəndər dinlədi onu hörmətlə,
Yazılı ipəyi açdı sürətlə.
Rəsmiini tanıdı baxınca şəklə,
Gördü almış düşmən ölkəni ələ.
Bu işdə kin, hiddət göründü yersiz,
Bir cavab verməkdən qalaraq aciz,
Qorxudan saraldı bir saman kimi,
Sığındı Allaha tutulan kimi...

Nüşabə gördü ki, o qızğın aslan
Pozuldu, alçalıb düşdü ucadan.
Dedi: "Ey uğurlu, böyük tacidar!
Zəmanə başlara çox oyun açar.
Düşünmə, hörmətim çoxdur, bunu bil,
Bu ev öz evindir, başqa yer deyil!
Pərəstiş edərim sənə hər zaman,
Ya orda, ya burda bəndəyəm, inan!
Bu rəsmi onunçün göstərdim ki, sən
Mənim də şəklimi aydın görəsən.
Erkək tinətliyəm olsam da qadın,
Hər işi bəllidir mənə dünyanın.
Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz..."
Sözünü ürəklə dedi, şənləndi,
Öz büllur taxtından aşağı endi.
"Taxtımda, – dedi, – sən otur namidar,
Bir taxta yaramaz iki tacidar..."
Əmr etdi: durmayıb gözəl pərilər
Şahlara yaraşan bir süfrə açsın,
Ortaya hər çeşid yeməkdən saçsın...
Süfrədə quzular coşqun sevincdən
Quş kimi qol-qanad açmışdı şən-şən.
Ən dadlı mürəbbə, limonlu şərbət,
Püstədə, badamda var başqa ləzzət.
Tər halva və badam halvası daşır,
O qədər çoxdur ki, qablardan aşır.
...Bunlardan başqa o taxtın üstündə
Qızıl büsat qurdu şahın önündə.
Bir xonça qoyuldu günəşdən parlaq,
İçində dörd büllur kasa qoyaraq,
Biri ləl, o biri qızıldan dolmuş,
Biri dürr, birinə yaqut qoyulmuş.
Elə ki uzandı əllər süfrəyə,
Ağızlar açıldı təam yeməyə,
Nüşabə dedi: "Ey böyük hökmüran,
Yeyiniz, ən dadlı bu xuruşlardan".
İskəndər söylədi: "Ey sadə dilbər,
Ölçüsüz söyləmə, tökməyəsen tər.
Düzmüsən süfrəmə almaz, yaqut, dürr,
Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?
Daşı da yeyərmə ağıllı insan?"
...Nüşabə gülərək söylədi şaha:
"Daşın ki boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq nəçin?
İndi ki yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?
...Deyilsənsə daşa pərəstiş edən,

Daşını yüngül et, yerində qal sən".
 O incə qadının bu söhbətindən
 Yeməkdən əl çəkdi o poladbədən.
 Dedi: "Ey xanımlar xanımları qadın,
 Qüvvətdə erkəkdən ucadır adın.
 Doğru söylədin ki, belə gövhərlə
 Hər sərraf ancaq bir daş alar ələ.
 O zaman dəyərli olardı sözlün,
 Öncə bu qaş-daşdan qaçaydın özün...
 Sənin xonçandakı bu daş-qaş daşır,
 Bu danlaq, bu töhmət kimə yaraşır?
 Süfrəyə cavahir saçmaq nə gərək?
 Gövhərdən qaçmağı mənə öyrətmək?
 Sərrafın gözünə toz atmaqdır bu,
 İskəndər yaqutu hər evdə dolu.
 Bununla bərabər, diqqət edincə
 Sözlərin yerlidir, doğrudur, mənəcə.
 Eşq olsun bu fikri sağlam qadına,
 Mərdliyin yolunu göstərir mana".
 ...Sonra Nüşabənin yaqut dodağı
 Yaqutla bəzədi bütün torpağı.
 Əmr etdi xonçaya qoyuldu yemək,
 Qızıl noğuldanlar, əntiq və qəşəng.
 Hər yeməkdən özü dadırdı öncə,
 Çox heyrət etdi şah bunu görüncə.
 Şah rahat deyildi belə xidmətdən,
 Ayağa qalxdı tez yemək bitərkən...
 Gedərkən Nüşabə bağladı peyman,
 İskəndər verməsin mülkünə ziyan.
 Vəsiqə yazmağa şah verdi fərman,
 O cənnətdən çıxıb getdi hökmüran...

II dər ● Məzmun üzrə iş

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə təkrar etdiyiniz parçalar-
 dakı mühüm fikirlər, tanış olmayan sözlər və məcazlarla
 bağlı qənaətlərinizi bölüşün.
2. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir müba-
 diləsi və müzakirə aparın.
3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Niqumaş kimdir? O, İskəndərin təlim-tərbiyəsi ilə necə məşğul olur?
 - Şahlıq taxtına çıxan İskəndər ölkəni necə idarə edir?
 - İskəndərin zənci hökmdarı ilə müharibə etməsinə səbəb nə olur?
 - Daranın onunla müharibə etmək niyyətində olduğunu öyrənən İskəndər necə hərəkət edir?
 - İskəndər Daranı qətlə yetirən sərkərdələrlə necə rəftar edir?
 - Nüşabəni öz barigahına dəvət edən İskəndər ona necə münasibət bəsləyir?

Evdə iş

1. “İqbalnamə”dən müstəqil oxuduğunuz aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin: “*Kitabın başlanması*”, “*İskəndərin peyğəmbərliyə yetişməsi*”, “*İskəndərin peyğəmbərlik səfərinə çıxması*”, “*İskəndərin şimala çatması və Yəcuc səddini bağlaması*”, “*İskəndərin vəsiyyəti*”, “*İskəndərin anasına məktub yazması*”.
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
4. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
5. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

III dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Nizaminin makedoniyalı İskəndərlə bağlı mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyildi. Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanmış bu tarixi şəxsiyyət şairə hökmdar və xalq, ictimai ədalət, dövlətin idarə olunması, dünyanın dərk edilməsi kimi mühüm məsələlər haqqında görüşlərini ifadə etməyə imkan verirdi. Mənbələr üzrə araşdırma bu barədə dolğun nəticə çıxarılmasına imkan verəcəkdir.

İskəndər obrazı Nizaminin təxəyyülünün məhsuludur. Makedoniyalı İskəndərlə poemanın qəhrəmanını eyniləşdirmək doğru olmaz. Şair ideal hesab etdiyi hökmdar obrazı yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuş və İskəndərin timsalında buna nail olmuşdur.

Dövrünün yaxşı alimi – Niqumaş İskəndərin mükəmməl təlim-tərbiyə alması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Döyüş sənətinin sirlərini də öyrənən gənc şahzadə öz gücü, igidliyi ilə hamını heyran edir. Atasından sonra taxt-taca sahib olan İskəndər ağıllı tədbirləri, ədalətli rəftarı, xeyirxahlığı ilə şöhrət qazanır. Ayaq basdığı hər yerdə, hər ölkədə ədalətin bərqərar olmasına çalışsan bu hökmdar məzlumları zalımların zülmündən qurtarır, haqqın, ədalətin müdafiəçisi olur.

Nizami qəhrəmanını əsər boyu inkişafda verir. Alimlərlə daim ünsiyyətdə olması, öyrənməkdən usanmaması İskəndərin dərin elmə, biliyə yiyələnməsinə, böyük filosof kimi yetişməsinə səbəb olur. Peyğəmbər səviyyəsinə yüksələn İskəndər dünyanı dolaşır, insanları həqiqət yoluna dəvət edir. O, hər yerdə tək-allaahlılığı təbliğ edir.

Nizami öz qəhrəmanını – İskəndəri sevir, əməllərini alqışlayır, lakin onun qüsurlarını da gizlətmir.

Poema hansı mövzuda yazılmışdır? Şairin bu mövzuya müraciət etməsinə səbəb nə olmuşdur?

İskəndərin xarakterindəki başlıca cəhətlər hansılardır? Onun davranış və əməllərində, başqalarına münasibətində diqqəti daha çox cəlb edən nədir?

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

3. Poemadan oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sinifdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınızı məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Şairin yaratdığı digər hökmdar obrazları ilə İskəndərin oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?
 - b) İskəndəri şairin ictimai-humanist görüşlərini ən yaxşı ifadə edən obraz saymaq olarmı?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 9-12.
3. Gəncəvi N. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 11-14.

IV dər

● Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Poemadakı hökmdar obrazları hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onların oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

Əsərdə bir-birini təkrar etməyən, davranış və əməlləri, həyata baxışları ilə fərqlənən insan obrazları yaradılmışdır. Hökmdar surətləri diqqəti daha çox çəkir. Onlar sayca da çoxdur. Bu, şairin hökmdarlara ünvanladığı fikirlərin geniş ifadəsi üçün lazım idi.

Nizaminin **Nüşabəyə** rəğbəti açıq-aşkar duyulur. İskəndəri Azərbaycana – Bərdəyə gətirən şair onu buranın hökmdarı olan türk qızı Nüşabə ilə qarşılaşdırır. Məğrur İskəndər Nüşabənin ağılı, bacarığı, fərəsəti qarşısında aciz qalır. Ölkəsinin abadlığına, xalqının firavan yaşamasına nail olan cəsarətli Nüşabə nəyə qadir olduğunu İskəndərə bildirməkdən çəkinmir:

Erkək tinətliyəm, olsam da qadın,
Hər işi bəllidir mənə dünyanın.
Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

Başqa bir hökmdarın – İran şahı **Daranın** səciyyəvi xüsusiyyətləri poemada qabarıq əks olunub. Bir insan kimi təkəbbürlü olan Dara hökmdar kimi ədalətsiz və zalımdır. Öz əməlləri ilə ölkəsində dözülməz vəziyyət yaradan bu hökmdar xalqın taleyini şərəfsiz adamlara tapşırılmış, ağıllı insanlara qənim kəsilmişdir. Xalqı ədalətsiz müharibələrə sürükləyən, insanların taleyi ilə oynayan bu zülmkar şah İskəndərlə müharibədə məğlub olur. Şair bunu Daranın öz əməllərinin nəticəsi kimi dəyərləndirir.

Feyləqus ədalətli qanun və tədbirləri ilə öz ölkəsində zülmü ortadan qaldırmış, xalqının böyük rəğbətini qazanmış hökmdardır. Ona həsəd aparən Daranın tələbini qəbul edən bu ağıllı hökmdar xərac verməklə ölkəsinin toxunulmazlığına, xalqının azad yaşamasına nail olur.

Nizami bütün yaradıcılığı boyu hökmdarlara bədii söz vasitəsilə təsir etməyə çalışmışdır. Nəsihət verməklə, yaxud alacaqları cəza ilə qorxutmaqla onları doğru yola dəvət etmişdir. Zalımların öz cəzalarını alacaqlarına müasirlərini

inandıran şair belə hökmdarlardan olan **Pələngəri** İskəndərin əli ilə cəzalandırır. Qonşu ölkələri işğal edən, var-dövlətini talan edən bu amansız şah öz əməllərinin qurbanı olur.

Nizaminin bütün əsərləri kimi bu poeması da yüzillər boyu maraqla oxunmuş, araşdırılmış, başqa dillərə tərcümə edilmiş, insanların rəğbətini qazanmışdır. Əlbəttə, bunun səbəbi çoxdur. Ən mühümü isə intibah dövrünün böyük sənətkarı olan Nizaminin milli və bəşəri dəyərləri öz humanist idealları ilə zənginləşdirməsidir. İnsan, onun azadlığı, ləyaqəti və mənalı ömrü, cəmiyyətin mənəvi kamilliyi, tərbiyəvi-əxlaqi dəyərlərin qorunub saxlanması, ictimai ədalət, elmi kamilliyin üstünlüyü kimi məsələlərə “İskəndərnamə”də xüsusi önəm verilmiş, təkrarolunmaz bədii lövhələrlə əks etdirilmişdir.

Poemadakı əhvalat və hadisələrin bir-biri ilə məharətlə əlaqələndirilməsi, təbiətin, döyüş səhnələrinin canlı, real təsviri, ədəbi qəhrəmanların fərdi xüsusiyyətlərinin rəngarəng bədii vasitələrlə təqdimi onun maraqla oxunmasını təmin edən başlıca cəhətlərdəndir.

Doğma xalqın mənəvi gözəlliyini sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edən şair digər xalqlar barədə də hörmət və ehtiramla danışmışdır. Bu bir şəxsiyyət və sənətkar kimi Nizamini səciyyələndirən ən mühüm keyfiyyətlərdəndir.

Romanda həyat hadisələri geniş və inkişafda verilir, böyük bir zaman əhatə edilir. Belə əsərlərdə, bir qayda olaraq, ədəbi qəhrəmanların həyatı hərtərəfli təsvir olunur. Bu deyilənləri əsas götürən bir sıra tədqiqatçılar həyat hadisələrinin geniş təsvir olunduğu epik poemaları **mənzum roman** adlandırırlar. Romanla bağlı bu qeyd olunanları “İskəndərnamə”də müşahidə etmək mümkündür.

Nizami ictimai-siyasi, fəlsəfi-etik düşüncələrinə məhz bu sonuncu əsərində yekun vurmuşdur. Elə buna görə də poema ideya baxımından çox zəngin, məzmunca maraqlı, bədii cəhətdən mükəmməldir. Mənbələr əsasında araşdırma əsərin ideyasının əhatəli aydınlaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Poemanın maraqla oxunmasına səbəb nədir? Onu mənzum roman adlandırmaq olarmı?

Poemanın ideyasının əsasında hansı fikirlər dayanır?

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Poemadan oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.
4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Müəllifin “İskəndərnamə”də daha geniş əks olunmuş humanist görüşləri hansılardır?
 - b) Şairin əsərlərindəki qadın obrazları hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onlar üçün ortaq sayıla bilən cəhətlər hansılardır?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh.9-12.
3. N.Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 8, 11-14.

Bölməni yekunlaşdırarkən

Aşağıdakı özünüqiymətləndirmə cədvəlini dəftərinizdə çəkin. Hər sütundakı başlıqların tələbinə uyğun qeydlərinizi yazın.

s.s.	Bölmə üzrə bilik və bacarıqlarım			
	Bölmədən əvvəl		Bölmədən sonra	
	Bilirdim	Bacarırdım	Öyrəndim	Bacarıram

Çətinlik çəkdiklərinizi, onları necə aradan qaldıracağınızı qıscaca yazıb, müəlliminiz, sinif yoldaşlarınız və valideynlərinizlə müzakirə edin.

Çətinlik çəkdiklərim	Onları necə aradan qaldıra bilərəm
----------------------	------------------------------------

Qiymətləndirmə materialı

ƏFZƏLƏDDİN XAQANI

EYLƏSƏM SƏFƏR...

İraqa, İrana eyləsəm səfər,
Başıma yağıştək yağar simü-zər.

Orada şairə qiymət verən var,
Xəzinəm ləl ilə, gövhərlə dolar.

Şahlar məclisimdə diz çökər mənim,
Başıma tabaqla zər tökər mənim.

Bakir sözlərimin aşiqi olan,
Ariflər əlimi öpər hər zaman.

Lakin üzüm gülməz, gözlərim ağlar...
Qəlbimdə dağ qədər ağır intizar.

Vətən həsrətilə töküb göz yaşını,
“Ah, vətən!” deyərəm mən hər sözbaşını.

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənə qoynunda xaniman qurdum.

İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənə qucağından ayrılısam, ana,

Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.

Siz mənə həyatı etdiniz ata,
Sən mənə anasan, Təbrizdir ata.

Anasından küsən körpə bir uşaq
Ata ağuşunda yer tapar ancaq!

(Tərcümə edən: M.Soltan)

• L a y i h ə •

ORTA DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI (XIII–XVI əsrlər)

Layihə üzrə araşdırmaya hazırlaşın.

1. Bu dövrlə bağlı bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

XIII–XIV əsrlər xalqımızın tarixində mü-rəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr kimi səciyyələnir. Müharibələr, yadelli işğalçıların dağıdıcı hücumları, hakimiyyət

başındakı sülalələrin bir-birini əvəz etməsi həmin dövrün mühüm hadisələri idi. Ziddiyyətlərə baxmayaraq, ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz möhkəm təməl əsa-sında inkişaf edir, yeni keyfiyyət qazanırdı. Bu dövrdə *sufizm* ictimai-bədii fi-kirdə mühüm rol oynamağa başlayır. Ədəbiyyat cəmiyyəti saflaşdırmağı, kamil insan formalaşdırmağı problem kimi diqqət mərkəzində saxlayır. İlahi eşq və ilahi gözəlliyi tərənnüm edən fəlsəfi-irfani şeirlərdə sevgili, gözəl Allah məzmunu da-şır. Aşiqin eşqi ilahi eşqdır, Allaha çatmaq, qovuşmaq məzmunu kəsb edir. Lirik qəhrəmanın ah-fəryadı Hüsni-mütləqə – Allaha qovuşmaq arzusundan, bu yolun çətinliyindən, məhrumiyyətlərin çoxluğundan irəli gəlir.

Bu dövrün ən mühüm ədəbi hadisəsi Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin sayının get-gedə artmasıdır. Belə ki, ərəb-fars dilində yazıb-yaratmaq ənənəsi davam etsə də, *anadilli ədəbiyyatın təşəkkül tarixi XIII əsrə təsadüf edir*. Ana-dilli ədəbiyyatımızın ilk nümunələri Şeyx İzzəddin Həsənoğlu, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili kimi lirik şairlərin qəzəlləri, müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd

XIII–XVI yüzilliklər ədəbi-yatımızda başlıca inkişaf me-yilləri hansılardır?

Hərəmi”, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemalarıdır. Anadilli poeziyada dünyəvilik, dərin ictimai fikir, sufi-mistik ideya və obrazlar (İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəli), irfani-fəlsəfi düşüncələr (Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin əsərləri) öz əksini tapır. Məhəbbət lirikasının dəyərli nümunələrində (Zülfüqar Şirvaninin farsca “Divan”ı) dünyəvi məhəbbətin, real gözəlin tərənnümünə üstünlük verilir. Həmin yüzilliklərin bir sıra bədii əsərlərində dövrün ruhu, həyat həqiqətləri ifadə edilirdi.

XV–XVI əsrlərdə müstəqil Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin yaranması, hökmdarların ana dilinə qayğısı ana dilində yaranan ədəbiyyatın əvvəlki dövrlərə nisbətən daha güclü mövqə tutmasına səbəb oldu, nəticədə farsca yazmaq ənənəsi zəiflədi. Mövzu və obraz baxımından inkişaf edən anadilli poeziyanın nümayəndələri (Cahənşah Həqiqi, Nemətullah Kişvəri, Həbib) fərdi, poetik üslub nümayiş etdirirdilər. İnsanın mənəvi azadlığının müdafiəsi, dünyanın gözəllik və nemətlərindən bəhrələnməyə çağırış motivləri bu dövrün şeirində özünü qabarıq göstərirdi.

İ.Həsənoğlunun əsərləri hansı səbəblərə görə dəyərli hesab olunur?

Şeyx İzzəddin Həsənoğlu anadilli şeirimizin tarixində ilk iz qoymuş sənətkarlardandır. O, mənbələrdə zəmanəsinin nüfuzlu, şöhrəti geniş yayılmış, saf mənəviyyətli şəxsiyyəti kimi təqdim edilir. Azərbaycan dilində qələmə

alınmış “Divan”ının Azərbaycan və Rumda məşhur olması göstərilir. Həsənoğlunun bizə gəlib çatan irsi üçü doğma türkcəmizdə, biri fars dilində yazılmış dörd qəzəldən ibarətdir. Ana dilində yazdığı “Apardı könlümü...” qəzəli məhəbbət mövzusunda. İlahi məhəbbəti vəsf edən bu qəzəldə şair insanları iki qrupa – sadıqlərə və sadıq olmayanlara bölür. Sadıq olmayanların ikiüzlülüyünü, riyakarlığını tənqid edir, həyatda düzlüyə, saf, nəcib olmağa səsləyir. Əsərdə lirik qəhrəmanın sevgilisinə bəslədiyi saf məhəbbət hisləri, onun gözəlliyinə heyranlığı yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir:

Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər...

“Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasında əksini tapmış mühüm problemlər və başlıca ideyalar hansılardır?

XIII yüzilliyin ana dilində olan epik poeziya örnəklərində (“Dastani-Əhməd Hərəmi” və Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemaları) xeyirli şərin mübarizəsi, islam dininin yüksək humanist dəyərləri, ədalətə, insansevərliyə, insaf və etiqada dəvət motivləri mühüm yer tutur.

Rəzillik, zalımlıq, kin-küdurət insana yaraşmayan mənfi sifətlər kimi tənqid olunur. Ana dilində yazılmış ilk epik nəzm əsəri olan “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının müəllifi məlum deyildir. Altı məclisdən ibarət əsərdə oğurluq, quldurluqla ad çıxarmış Əhməd Hərəmi şəri, pislili təmsil edir. Bağdad sultanının qızı Güləndam isə xeyirin, haqq-ədalətin, saflığın təmsilçisi kimi təqdim olunur. Əsərin baş qəhrəmanlarının ölüm-dirim mübarizəsi sonda Güləndamın Əhməd Hərəmini öldürməsi – xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə nəticələnir. Əhməd Hərəmini şair zalım, şərəfsiz adlandırır, insanların onun ölümünə sevinməsini təsvir etməklə xalq nifrətini ifadə edir. Əsərdə xalq şeir dilinə xas olan ifadələr, bədii təsvir və ifadə vasitələri klassik poeziya ənənələrinə uyğunlaşdırılmışdır:

Həyasından qızardı eylə tərələr,
Sanasan kim, gülə düzüldü dürlər...

XIV yüzillikdə Quran motivləri əsasında yazılmış anadilli epik poeziya nümunələri (Suli Fəqih və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” adlı poemaları) meydana çıxır. Ana dilində əsərlər sayca artsa da, fars dilində yazmaq ənənəsi də davam edir. Bu dövrdə, əsasən, Nizami mövzularında şəri, eybəcərliyi pisləyən, xeyiri, ədaləti, insan haqqını müdafiə edən epik şeir örnəkləri (Marağalı Əvhədinin “Cami-Cəm”, “Dəhnamə”, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poemaları) yaranırdı.

Türk ədəbiyyatında *dünyəvi poeziyanın örnəyi* kimi dəyərləndirilən Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı bir sıra mühüm səbəblərə görə diqqəti cəlb edir. Onun ana dilinin yüksək bədii səviyyəyə çatdığını göstərən “Divan”ı, sırf türk şeir janrı olan tuyuqdan geniş istifadə etməsi, ictimai və siyasi həyatı əks etdirməyə güclü meyli bu dövrdə – XIV yüzillikdə ədəbiyyatda gedən yeniləşmə prosesinin göstəricisi idi.

Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığını ədəbiyyatımız üçün dəyərli edən hansı cəhətlərdir?

Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında qəhrəmanlığı, mənəvi dəyərləri əks etdirən tuyuqlar mühüm yer tutur. Tuyuqlarda sənətkarın dünyagörüşü, həyat hadisələrinə, mənəvi problemlərə münasibəti geniş əksini tapmışdır. Şairin tuyuqlarının lirik qəhrəmanı ölümdən qorxmayan, haqq işi yolunda baş qoymağa hazır olan igiddir. Mərdlik, mübarizlik, cəsərət, düşmən qarşısında əyilməzlik həmin qəhrəmanı səciyyələndirən başlıca cəhətlərdir:

Özünü əş-şeyx bilən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.
Ər oldur, həq yolına baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur.

Ədəbiyyatdakı bu proseslər, humanist ideyaların bədii əksi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında fəlsəfi şeirin parlaq örnəklərinin yaranması ilə nəticələndi.

XV–XVI əsrlərdə yazıb-yaratmış Həbibinin ana dilində yazdığı *qəzəl, qəsidə, müsəddəslərdə* insanın mənəvi azadlığı, daxili aləminin, təbiətin gözəlliyi əlvan poetik vasitələrlə əks etdirilmişdir. Şair insana zidd olan hər şeyi rədd edir, ona ilahi gözəlliyin yerdə təcəllisi kimi yanaşırdı. Həbibli lirik şeirlərində aşıqın qəlbinin hərərətinə, səmimiliyini, fədakarlığını, gözəlliyə pərəstişini böyük sənətkarlıqla ifadə etməyə nail olmuşdur:

Həbibinin poeziyasında hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlər əksini tapmışdır?

Gər səninçün qılmayam çək, ey büti-nazıkbədən,
Gorum olsun ol qəba əynimdə pırahən kəfən.

Füzuli Həbibli sənətini yüksək dəyərləndirmişdir.

Dirili Qurbaninin özəl tərəvəti və səmimiliyi ilə seçilən, real həyat hadisələrinin təsiri ilə yaranan *qoşma və gəraylılarında* insan və

Qurbaninin əsərlərində hansı problemlərə toxunulmuşdur?

təbiət gözəllikləri sənətkarlıqla tərənnüm edilmişdir. Sənətkarın “Bənövşə” qoşmasında təbiətin gözəlliyindən vəcdə gələn insanın səmimi duyğuları əks

etdirilmişdir. Özünü haqq aşığı adlandıran Qurbani ictimai məzmunlu qoşmalarında haqsızlığa, zülmə, ədalətsizliyə qarşı etiraz səsini ucaltmışdır. Özünə mürşid saydığı Şah İsmayıl Xətəiyə müraciətlə yazdığı qoşmada aşiq “dərd əlindən fəryada gəldiyini” söyləyir. Qurbani insanı mərd, igid, düşünüb danışan, söz başa düşən, dərdbilən görmək istəyir:

Mərd odur ki, işin tuta mərd ilən,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən.
Rənz anlayan, söz düşünən, dərd bilən,
Aləmlərdə şöhrətlənir, bəllənir.

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin zirvəsini İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətəyi və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı təşkil edir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Layihə üzrə işi davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi aşağıda göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. “Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatının əvvəlki mərhələdən fərqi” mövzusunda məruzəyə hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 6, 10-13, 15.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

İmadəddin Nəsimi
(1369 – 1417)

Üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində Nəsimi Yaxın Şərq bədii fikrinin ən gözəl nailiyyətlərinə yiyələnmiş, geniş biliyə, parlaq istedadla, yüksək sənətkarlıq mədəniyyətinə malik ustad bir şair kimi Azərbaycan şeirinə və türk xalqlarının ədəbiyyatına yeni istiqamət vermişdir.

Mirzağa Quluzadə

İ.NƏSİMİNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Nəsimi barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.**

XIII–XIV əsrlərdə baş vermiş mühüm ictimai-siyasi və tarixi hadisələr Azərbaycanda sabitliyin pozulmasına səbəb oldu. Çingiz xanın yürüşlərinin vurduğu yaralar sağalmamış Toxtamışın, Teymurun basqınlarına məruz qalan Azərbaycan böyük itkilər verdi. İşğalçılara qarşı vaxtaşırı baş verən üsyanlar insan qırğınına, şəhər və kəndlərin dağılmasına səbəb olurdu. Yerindən-yurdundan didərgin düşən əhali başqa ölkələrə üz tutur, xəstəlik, aclıq və ölümlə qarşılaşırdı.

Digər tərəfdən, orta əsrlərdə hakim olan ideologiyanın ağır təzyiqləri XIV–XV əsrlərdə açıq və gizli mübarizə üçün zəmin oldu. Müxtəlif təriqətlərin, cərəyanların yaranmasının bir mühüm səbəbi də məhz bu idi. Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə ən geniş yayılmış təriqət isə *hürufilik* idi. Bu təriqətin başçısı və nəzəriyyəçisi Azərbaycan alimi və şairi Şeyx Fəzlullah Nəimi olmuşdur. Hürufiliyə görə, Allah insanda və mövcud olan bütün varlıqlarda təcəssüm tapır. Elə buna görə də insan öz varlığında ilahi nuru dərk etməlidir. Bunun üçün o, daim əqli-mənəvi təkamül yolu keçməli, təkmilləşməli, qəlbini saflaşdırmalıdır. İnsanı müqəddəs sayan hürufilərin fikrincə, kamil insan tanrı səviyyəsinə yüksələ bilər. Deməli, insana əzab vermək və onu öldürmək olmaz.

Nəsiminin dövrü, həyatı və yaradıcılığı üçün önəmli olanlar hansılardır?

Bununla da hürüfilər ictimai haqsızlığa, zülmə qarşı çıxır, islam dininin bir sıra ayinləri ilə razılaşırdılar. Hürüfilərin feodal hakim dairələri, islam xadimləri tərəfindən təqib və edam edilmələrinin mühüm səbəblərindən biri bu idi.

Göründüyü kimi, Nəsimi keşməkeşli bir dövrdə yaşamışdır. Onun doğulduğu il və yer barədə fərqli fikirlər var. Həyatı haqqında da gerçəklikdən çox rəvayət və əfsanələr əks etdirən məlumatlar mövcuddur.

Dini və dünyəvi elmləri dərinlən mənimsəyən gənc, həssas şair insana amsız, qeyri-humanist münasibətlə heç cür barışa bilmirdi. Bu, onu düşünməyə, yollar aramağa sövq edir. Əvvəl sufizmə meyil edən Nəsimi sonralar Nəsiminin görüşlərinə tərəfdar çıxır. Hürüfilərin mövqeyi onun ürəyincə idi. Nəsimi elə bir elmi-fəlsəfi dayaq axtarırdı ki, onun köməyi ilə insana öz adının uca, mövqeyinin yüksək olduğunu anlamağı öyrətsin. Böyük ehtirasla, coşğunluqla hürufi ideyalarını yayan, təbliğ edən şair təqib olunur. Ölkədən-ölkəyə keçməyə məcbur olan Nəsimi əqidəsindən üz döndərmir, alovlu şeirləri ilə çoxlu tərəfdar tapır. Hələb şəhərində həbs edilən bu cəsur sənətkar 1417-ci ildə ağır işgəncələrlə edam olunur.

İctimai-fəlsəfi lirikanın ən qüdrətli yaradıcılarından olan Nəsimi şeirlərini müxtəlif janrlarda yazmışdır. Bədii irsində qəzəl, qəsidə, tuyuq, rübai, müstəzad və s. yer almışdır. Zəngin irsi qalan şairin əsərlərini mövzusuna, ideya istiqamətinə görə iki böyük qismə ayırmaq olar: *təriqət şeirləri*, *dünyəvi şeirlər*.

Bundan əlavə, onun dini mövzuda yazdığı əsərləri də vardır.

Nəsimi öncə sufizmə meyil etdiyindən ilk təriqət şeirləri, təbiidir ki, sufiyanə olmuşdur. Lakin sufi ideyalarının təbliğinə həsr olunmuş əsərləri kəmiyyətcə hürufi şeirlərindən azdır. Şairin həm doğma türkcəmizdə, həm də fars dilində yazdığı şeirlərin böyük bir qisminə hürufilik ideyalarının ifadəsinə önəm verilmişdir. Bu qəbildən şeirlər sənətkarın hürufilik görüşləri, mənsub olduğu təriqətin mühüm müddəaları barədə aydın təsəvvür yaradır. Bu baxımdan onun “Söz”, “Sığmazam”, “Mənəm, mən” rədifli, “Daim ənləhəq söylərəm, həqdən çü Mənsur olmuşam”, “Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi” misraları ilə başlayan qəzəlləri, eləcə də digər janrlarda olan əsərləri yüzillər boyu diqqəti özünə çəkmişdir.

Belə əsərlərdə hürufi termin və anlayışlarına xeyli yer verilmişdir. Onların şərhli şeirdəki əsl mətləbin başa düşülməsini asanlaşdırır. Məsələn, yuxarıda adıçəkilən qəzəllərin birində deyilir:

Çün bizə məlum olubdur məniyi-ümmül-kitab,
Arifəm, səmimə sığmaz zahidin əfsanəsi.

Buradakı “ümmül-kitab” (“kitabın anası”) Quranın “*Fatihə*” surəsi anlamındadır. Həmin surənin daxili mənasını ilahi sirlər təşkil edir və bu sirlər arif olan hürufilərə məlumdur. Belə bir uca məqama yüksələn ariflər – hürüfilər üçün zahidin dedikləri mənasız sözlərdən başqa bir şey deyildir.

Nəsiminin təriqət şeirlərində insan həm ilahi, həm də bəşəri keyfiyyətlərə malik olub öz gücü və ucalığı ilə seçilir. Hürufi təliminə əsaslanan şair insanı müqəddəsləşdirir, onun alçaldılmasını, incidilməsini lənətləyir. Əslində, Nəsimini hürufi ideyalarına cəlb edən də insanın şərəfli mövqeyə ucaldılması idi.

Nəsiminin ikinci qisim – *dünyəvi* şeirləri də az deyildir. Onlar mövzuca rəngarəngdir: dünyəvi məhəbbətin və gözəlliyin tərənnümünə həsr olunanlar, ictimai-fəlsəfi məzmununda yazılanlar, təbiətə həsr edilənlər və s. Bu əsərlərin böyük bir qismi qəzəl, bir qismi isə başqa janrlarda qələmə alınmışdır. “Neylərəm?”, “Etməgil”, “Yanaram” və s. *məhəbbəti* tərənnüm edən qəzəllər kimi dillər əzbəri olmuşdur.

Təriqət şeirlərindəki *yar, dilbər* ilahi gözəlliklə bağlıdırsa, bu qəzəllərdə tərənnüm edilən *sevgili, məhəbub* adəm övladı olub bəşəri xislətlidir, real gerçəkliyin, maddi aləmin yetirməsidir. O, lirik qəhrəman üçün ən qiymətli varlıq, həyatın mənasıdır:

Dilbərə, mən səndən ayru ömrü canı neylərəm?
Tacü təkxi, mülkü malı, xanımını neylərəm?
İstərəm vəsli-cəmalın, ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm?

Məşuqun *zahiri gözəlliyinin* təsvirinə həsr olunan (“Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə”, “Əcəba, bu huri üzlü məhi-bədr, ya pərimi?” və s.) qəzəllərdə, eləcə də bu mövzuda digər janrlarda yazdığı şeirlərdə daha çox həyatı, gerçək gözəl tərənnüm obyektini olaraq götürülmüşdür.

Nəsiminin dünyəvi əsərlərinin bir qismini *ictimai-fəlsəfi* məzmunlu şeirlər təşkil edir. Bu da məlumdur ki, şairin müxtəlif mövzularda yazdığı bütün əsərlərində fəlsəfi fikirlər önəmli yer tutur. Onun ictimai-fəlsəfi şeirlərində əhatə edilən məsələlər isə çoxdur; dünyanın dərk edilməsi ilə bağlı düşüncələr, dünyanın faniliyi və onun vəfasızlığından şikayət, rəzilliyi özünə peşə edənlərdən narazılıq və s.

Yoxdur vəfası dünyanın, aldanma anın alına,
Rəngindən oldu münfəil, hər kim boyandı alına.
Arısı yalandır, saqın, dadlısına aldanma kim,
Acıdır anın şəkkəri, ağı qatılmış balına.

Şairin bədii irsində *təbiətə* həsr edilmiş şeirlər sayca az olsa da, onlar ideya-bədii keyfiyyətinə görə ədəbiyyatımızda ən yaxşı əsərlərdən sayılır.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) “Nəsimi poeziya tariximizdə siyasi-fəlsəfi şeirin ilk böyük nümayəndəsidir” fikrini necə əsaslandırarsınız?
 - b) Şair ilahi və dünyəvi məzmununda yazdığı şeirlərində hansı mənəvi-əxlaqi dəyərləri daha önəmli sayır?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. İ.Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild, Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 5-9.

SİĞMAZAM (ixtisarla)

I dər ● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz “Sığmazam” qəzəlini nəzərdən keçirin. Beytlərin açıqlaması üzərində düşünün.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını, bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməyə çalışın.

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam. (1)

Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhi bəyanə sığmazam. (2)

Kövnü məkandır ayətim, zatidürür bidayətim,
Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam. (3)

Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam. (4)

Gənci-nihan mənəm, mən uş, eyni-əyan mənəm, mən uş,
Gövhəri-kan mənəm, mən uş, bəhrəvü kanə sığmazam. (5)

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam. (6)

Zat iləyəm sifət ilə, qədr iləyəm bərat ilə,
Gülşəkərəm nəbat ilə, bəstə dəhanə sığmazam. (7)

Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd ilə həm şəkər mənəm,
Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi rəvanə sığmazam. (8)

Gərqi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qüreyşiyəm,
Bundan uludur ayətim, ayətü şanə sığmazam. (9)

- (1) İki cahan (maddi və mənəvi) məndə sığmış, mən isə bu dünyaya sığmıram. Məkansız gövhər mənəm, varlığa və məkana sığmazam.
- (2) Göy və yer, kaf və nun hamısı məndə tapıldı. Sözünü kəs, lal ol, şərhi və bəyanə sığmaram. (Kaf və nun “kun” – “var ol” anlamındadır).
- (3) Varlıq və yer əlamətimdir, başlanğıcım varlığın sahibi olan zat ilə bağlıdır. Sən məni bu nişanla tanı və bil ki, bu nişana sığmaram.
- (4) Heç kimsə güman və zənn ilə haqqı bilib tanımadı. Haqqı (həqiqəti, mənim həqiqətimi) bilən mənim güman və zənnə sığmayacağımi bilir.
- (5) Gizli xəzinə mənəm artıq, görünənin gözü mənəm artıq. Mədənin gövhəri mənəm artıq, dənizə və mədəyə sığmaram.

- (6) *Zərrə mənəm, günəş mənəm, dörd ilə beş, altı mənəm. (Dörd: torpaq, su, hava, od; beş: beş duyğu; altı: altı tərəf). Anladılan ilə surəti gör, çünki bəyana sığmıram.*
- (7) *Sifətlərlə birlikdə zat iləyəm. Bərat gecəsi ilə birlikdə qədr gecəsi iləyəm. Şəkər bitkisi ilə gül mürəbbəsiyəm, qapalı ağıza sığmaram. (Ramazan ayından əvvəlki şaban ayının 15-i gecəsi bərat – günahlardan arınma gecəsi sayılır; ramazan ayının 27-si gecəsi isə Quranın göydən yerə enmə gecəsi olduğundan qədr gecəsi hesab edilir).*
- (8) *Günəş mənəm, ay mənəm, bal ilə şəkər mənəm. Axıcı ruh bağıqlaram, axıcı ruha sığmaram.*
- (9) *Bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, Qureyş oymağındanam. Əlamətim bundan uludur, əlamətə, şana sığmaram.*

- 3. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.**
- 4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.**

Evdə iş

1. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
2. Müəyyənləşdirdiyiniz məcazların növünü dəqiqləşdirin.

II dər

• Məzmun üzrə iş

1. **Beytləri açıqlamaları ilə müqayisə edin. Açıqlamalara əlavələr etməklə onları zənginləşdirin.**
2. **Şeirdə ahəng yaradan vasitələri müəyyənləşdirin.**
3. **Misralarda hansı bədii ifadə vasitələri işlənmişdir?**
 - “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam”;
 - “Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd ilə həm şəkər mənəm”.
4. **İnsanın Allahla, bütün maddi və mənəvi aləmlə bir olması fikri hansı misralarda daha qabarıq ifadə olunub?**
5. **İnsanın ucalığı, ölməzliyi fikri hansı misralarda öz əksini tapıb?**
6. **Sizcə, Nəsimidən söz düşəndə ilk növbədə bu şeirin xatırlanması nə ilə əlaqədardır?**
7. **“Şeir müəllif haqqında bildiklərimə nə əlavə etdi?” mövzusunda təqdimata hazırlaşın.**
8. **Kiçik qruplarda birləşərək fikir mübadiləsi aparın.**
9. **Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.**

Əsərin məzmunu ilə bağlı fikirlərinizi ikihissəli gündəlikdə yazın, şifahi təqdimata hazırlaşın.

Əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi

III dərs

● Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Qəzəl hansı mövzuda yazılıb?

“Sığmazam” Nəsiminin dünyagörüşü və yaradıcılığı üçün ən səciyyəvi əsərlərdən biridir. Başqa sözlə, bu şeir müəllifin hürufi görüşlərini parlaq ifadə etdiyi kimi, sənətkarlıq məharəti barədə də aydın təsəvvür yaradır. Deməli, qəzəl şairin təriqət şeirlərindəndir. Araşdırma şeirin mövzusu ilə bağlı geniş fikir söyləməyə, əsaslandırılmış nəticə çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Şeirin ideya-məzmunu üçün önəmli olan fikirlər hansılardır?

Şeirdə hürufiliyin əsas müddəalarından biri – insanın Allahla, eləcə də maddi və mənəvi aləmlə eyni olması fikri əksini tapmışdır. Əsər lirik qəhrəmanın monoloqu təsirini bağışlayır. O, əsas fikrin ifadəçisi yerində çıxış edir. Lirik qəhrəman qətiyyətlidir. Fikirlərinin doğru olduğuna əmindir. Elə buna görə də söylədiklərini hökm şəklində dilə gətirir. Bəyan edir ki, onda iki cahən – maddi və mənəvi aləm sığsa da, özü bu aləmə sığmır. Varlığa və məkana sığmadığının bir səbəbi də məkansız gövhər (bu, Allaha məxsus sifətdir) olmasıdır.

O, mövqeyini çəkinmədən, qorxmadan müdafiə edir. Allaha və bütün yaradılmışlara aid nə varsa, hamısının özündə təcəlli etdiyini bildirir. Onu – insanı şərh etməyə çalışanlara susmaq, lal olmaq barədə xəbərdarlıq edir, çünki heç bir şərhə və bəyana sığmadığını (bu da Allaha məxsusdur) bilir.

O, uludur. Başlanğıcı zatla – varlığın sahibi ilə başlanır, bütün var olanlar onun əlamətidir və bu nişanla tanınır, lakin həmin nişana sığmır...

Qəzəlin üzərində düşündükcə lirik qəhrəmana məxsus digər səciyyəvi xüsusiyyətlər də göz önündə canlanır. Mənbələr üzrə araşdırma isə şeirdəki mətləblərin daha ətraflı başa düşülməsi və qiymətləndirilməsinə, ideya barədə əsaslandırılmış fikir deməyə imkan yaradacaqdır.

Qəzəldə bədiiliyi təmin edən mühüm vasitələr hansılardır?

Qəzəldə obrazlılığı, bədiiliyi təmin edən vasitələr çoxdur. Səslərin, xüsusən samitlərin təkrarı (alliterasiya), bol-bol işlənmiş təkrar, təzad, eləcə də digər təsvir və ifadə vasitələri şeirin bədii keyfiyyətinin artmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir.

Sözlərin məharətlə seçilməsi, misra daxilində bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və yerində işlədilməsi, uğurlu qafiyələr... sənətkar ustalığından və zəhmətindən xəbər verir. Qəzəlin üzərində müşahidələrin dərinləşdirilməsi, şairin bədii sənətkarlığı ilə bağlı mənbələrdən öyrənilənlər bu deyilənlərin əsaslandırılmasına imkan yaradır. Unudulmamalıdır ki, bədii vasitələr bütövlükdə əsərdə

güclü ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu ahəng şeirin əzəmətli, çağırış ruhunda səslənməsini təmin edir. Belə səslənmə isə qəzəlin ideya-məzmununa tam uyğundur.

Qəzəl əruz vəzninin *rəcəz* bəhrindədir. Təmtəraqlı ahəngi ilə fərqlənən bu bəhrin seçilməsi təsadüfi deyildir, o, qəzəlin ideya-məzmununa uyğundur. Bunu aşağıdakı nümunənin oxusunda asanlıqla müşahidə etmək mümkündür.

müftə ilün	məfA ilün	müftə ilün	məfA ilün
Məndə sığar Gövhəri-la	iki cahan, məkan mənəm,	mən bu caha kövnü məka	nə sığmazam, nə sığmazam.

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi aparın.
3. Qəzəlin məzmunu ilə bağlı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.
4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.
5. Şeirin ilk üç beytinin ifadəli oxusuna hazırlaşın. İfaçılıq vəzifəsini müzakirə əsasında müəyyən-ləşdirin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Qəzəlin sonrakı – 4–6-cı beytlərinin ifadəli oxusuna hazırlaşın. Şərti işarələrdən istifadə edin.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. İ.Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild, Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, səh. 8-10.

Şah İsmayıl Xətayi
(1487–1524)

Anadilli ədəbiyyatın inkişafında xüsusi xidmətləri olan Xətayi xalq şeirinə rəğbətlə yanaşaraq qoşma, gəraylı, bayatı janrlarında gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Bir tərəfdən, yazılı ədəbiyyatın, digər tərəfdən, xalq yaradıcılığının zəngin ənənələrindən bəhrələnmək Xətayi irsinə məzmun dərinliyi və forma rəngarəngliyi gətirmişdir.

Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli

Ş.İ.XƏTAYININ HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Xətayi barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualı və onu araşdırmağa istiqamət verən cavabı oxuyun.**

Xətayinin dövrü hansı ictimai-siyasi durumu ilə fərqlənir? Şairin həyatı və yaradıcılığı üçün daha önəmli olanlar nədir?

Uzun illər Ərdəbil hakimi olmuş Şeyx Heydər ailəsində dünyaya göz açan Xətayinin ulu babası Şeyx Səfiəddin (Səfəvilər sülaləsi onun adı ilə bağlıdır) dövrünün tanınmış şəxslərindən idi. O həm hakim, həm də təriqət başçısı kimi böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Xətayinin anası Aləmşahbəyim isə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı idi. Şeyx Heydər hakimiyyət uğrunda döyüşlərdə öldürüldükdən sonra övladları Ağqoyunlu hökmdarları tərəfindən təqib edilmiş, hətta bir müddət həbsdə saxlanılmışlar. İsmayıl çox tez – on üç yaşında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlamışdır. Əvvəlcə Ərdəbilə yürüş edən İsmayıl sonralar da ciddi qələbələr qazanmış, 1501-ci ildə Təbrizə daxil olmuşdur. Özünü şah elan edən İsmayıl 1503-cü ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Muradı məğlub edir.

Bununla da Ağqoyunlu hakimiyyətinin sonu çatır. Yeni yaranmış Səfəvilər dövlətinin ərazisi Şah İsmayıl Xətayinin uğurlu siyasəti və hərbi yürüşləri sayəsində xeyli genişlənir.

1514-cü ildə Osmanlı sultanı Səlim Yavuzla Çaldıran düzündə şiddətli döyüşdə məğlub olan Xətayı müharibələrdən əl çəkir, ölkənin daxili işləri ilə məşğul olur.

O, 1524-cü ildə 37 yaş olarkən dünyasını dəyişmişdir.

Bu fəateh şah vaxtının çoxunu dövlət işlərinə həsr etsə də, bədii yaradıcılığa həmişə diqqət yetirmiş, həm heca, həm də əruz vəznində gözəl əsərlər yaratmışdır. Elm aləminə ana dilində yaratdığı “Divan”ı, “Nəsihətnamə” və “Dəhnamə” adlı məsnəviləri məlumdur. Ana dilində – doğma türkcəmizdə yazmağa üstünlük verən Xətayinin lirik şeirləri müxtəlif mövzulardadır. Şeirlərinin böyük bir qismi *səfəvi – qızılbaş* görüşlərinin təbliğinə həsr olunub. Birliyə və əqidə yolunda sadıq olmağa çağırış bu əsərlərdə önəmli yer tutur. Həmin əsərlərdə ifadə olunan fikirlər bir çox hallarda şairin sufi görüşləri ilə qovuşur.

Xətayinin lirikasında *sufi* görüşlərini ifadə edən şeirlər də az deyildir. Belə şeirlərdə dərin humanizm, insana böyük məhəbbət və yüksək dəyər öz əksini tapmışdır. Şairə görə, insanın mənəvi aləmi saf, əqidəsi möhkəm olmalıdır. Sufi məhz bu yolu tutmalıdır:

Sufi isən, alıb-satma,
Halalına haram qatma,
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə.

Məhəbbətin tərənnümünə həsr olunan şeirlər onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şairin fikrincə, həqiqi məhəbbət insanı kamilləşdirir, nəcib, xeyirxah və saf əxlaq sahibi edir. Elə buna görə də saf, ülvi eşq Allahın lütf etdiyi qiymətli nemət kimi dəyərləndirilməlidir. Məhəbbətə biganə olan haqqı da unudar.

Bu qəbildən şeirlərdə lirik qəhrəman son dərəcə səmimidir, sevgilisinin cövr-cəfasını lütf etdiyi ehsan kimi qəbul edir:

Ey könül, hicran qəmindən çox şikayət qılma kim,
Aşiqə cövrü cəfası lütf ilə ehsanıdır.

Xətayinin *təbiətə* həsr olunmuş şeirləri orijinallığı ilə seçilir, müəllifin incə zövq sahibi olduğunu təsdiq edir. Belə şeirlərdə daha çox baharın gəlişi öz əksini tapır. İlk yaz günlərində təbiətdə baş verən canlanma, bahar yağışının cahana bəxş etdiyi təzəlik və tərəvət, insanda sevinc və fərəh hissənin baş qaldırması bu əsərlərdə elə ustalıqla təsvir edilir ki, oxucu hədsiz zövq alır, təəssüratını bölüşmək istəyir:

Bahar oldu ki, aləm gülşən oldu,
Gözün aç, gör cahan nə rövşən oldu.
Bəzəndi hər bir ağac bir gül ilə,
Ağacla cümlə gülpirahən oldu.

Açıldı yazılar, bitdi çiçəklər,
Gül ilə şol bənəfsə, süsən oldu.

Şairin irihəcmli “*Nəsihətnamə*” məsnəvisində sufi-qızılbaş ideyalarının təbliğinə geniş yer verilmişdir. Sufi görüşlərindən çıxış edən şairə görə, kainatda olanların hamısını Allah yaratmış və bunlar ona məxsusdur. Bütün varlıqlar ondan qopub ayrılan zərrələrdir. Bu zərrələr Allaha o halda qovuşa bilər ki, ən yüksək ali məqama– eşqə çatmış olsun.

Əsərdə dünyagörmüş, zəngin həyat təcrübəsi olan el ağsaqqalının, humanist bir hökmdarın müdrik nəsihətləri eşidilir. İnsanlara, xüsusən gənclərə Allahı sevməyi, yaşlılara hörmət etməyi, könül yıxmamağı, xalqına sədaqətli olmağı tövsiyə edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatından gen-bol bəhrələnən Xətayinin yaradıcılığı anadilli ədəbiyyatımızın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. “Xətayi və ana dilimiz” mövzusunda məruzəyə hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat. ucoz.com.
2. Ş.İ.Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5-6, 12-13, 18-20.

DƏHNAMƏ (ixtisarla)

I dər

● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz poemadan aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Bahariyyə

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbayi-xızruşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxamuşan.

Sərvin yenə dutdu damənin su,
Su üstə oxudu faxtə gu-gu.
Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülməkdən ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-neysan...

Aşıqın əhvalı

Aləm qamusu bu dəmdə xoşhal,
Mən öz işimdə fariğül-bal.
Gəh yerir idim çü ahu dağda
Gəh axar idim çü cuy bağda.
Gəh könlüm ilən çəməndə xürrəm,
Gəh həmdəm ilən gəzəndə biğəm.
Məşuq ilə eşqi tanımazdım,
Heç kimə könül verim deməzdim.
Öz pişəmə, öz işimə qane,
Heç kim yox idi kim, ola mane.
Kim desə mənə ki, aşıq oldum,
Rüsvayi-dili-xələyiq oldum,
– Əbləh, – deyübən gülərdim ana,
Hər tənə ki var, qıldım ana...
Bir gün çəmən içrə seyr edirdim,
Pərvanə misali teyr edirdim.
Bir sayeyi-sərvi-nazə yetdim,
Bir ləhzə orada xəbə getdim...
Ruhaniyə ruh qıldı seyran,
Gəl gör ki, mana nə qıldı dövrən?
Göründü gözümə bir pəriru,

Xoş ləhcəvü xubcəmalü xoşru.
Çün seyr ilə gəldi mana yetdi,
Canü könül aldı beylə getdi...
Qaşları kəmanü kiprigi ox,
Aləm gözü qatda nərgisi-şux.
Oldum bəməsəl divanə bidar,
Nə məstü nə aqiləm, nə hüşyar.
Bilmən özümü ki, xandəyəm mən,
Ya mürdəmi, yoxsa zindəyəm mən.
Uzun gecələr səhər görünməz,
Zülmətdə mana qəmər görünməz.
Bu yola, ilahi, yoxmu payan?
Bu dərdə, ilahi, yoxmu dərman?
Biçarəvü zarü natəvanəm,
Mən taqəti-ğəm nəmitəvanəm.
Yar zülfi təkü günüm qarardı,
Yar ağzı kimi yerim darardı...
Bilmən necədir kəminə halım,
Artır dinü gün gəmü məlalım...

Birinci məktub. Səbanın Məşuqun yanına getməsi

Gəldi və əlimdən aldı məktub,
Əzm etdi, yeridi suyi-məhbub.
Gəh dağ üzə əsdi, gahi daşda,
Gəh xüşk üzə əsdi, gahi yaşda.
Sürdü qatı atın ol vəfadar,
Ol bağə irişdi qandadır yar.
Gördü ki, bir adlı şah imiş ol,
Nə yerdə, fələkdə mah imiş ol.
Gülşəndə bülənd otağı evyan,
Səncərlə səlätin ana divan.
Qarşudadırur mələk yasavul,
Hər kimi görür, edir ki, savul.
Dutmuş yüzü birlə nur bağı,
Eyvani-fələkdədir otağı...
Çün gördü anı Səbaya-miskin,
Çəkdi cilovunu, oldu gəmgin .
Kim, bu pəridir cəhanda məşhur,
Xudbinü cəmalü hüsnə məğrur.
Necə varım imdi həzrətinə,
Ta irişə ərzə xidmətinə?
Durmaşdu Səba qılıb təfəkkür,
Barmağını dişlib əz təhəyyür.
Oturdu Səbavü ol yeridi,

Nagah önünə çü gəldi bir pir,
Xoş şəklü şəmayıl, özü dilgir.
Yanına gəlib Səba rəvani,
Söylədi ana sözün nihani.
Sordu ana kim, Səbamısan sən?
Eşq əhlinə aşınamısan sən?
Kim, aşıqi-xəstədən gəlirsən,
Halından anın xəbər bilirsən.
Aydır ki, bəli, Səba mənəm der,
Sözüm yetürüm, xanı Sənəm der...
Aydır ki, mənəm ol, ey xoş avaz,
Ölmüşlər üçün Məsihi-dəmsaz.
Mən dəxi nigarə bağbanəm,
Aşıqlərə yarü mehribanəm.
Mən demişidim, sana ki, gəlsin,
Məşuqə nə der, sözünü bilsin.
Oldur oturur otağ içində,
Sən bir dəm otur bu bağ içində.
Mən varayım ol nigar qatına,
Ol dilbəri-gülüzar qatına,
Könlün görəyim neçükdür anın.
Sözün deməgə o natəvanın.
Qıldım aluban nəzər be məktub,

Söz deməgə fürsət istər idi.
Qulluğa irişdi, durdu bir dəm
Könlünü aradı, gördü xürrəm.
Xəndan çəmən içrə tazə gül tək,
Boynu sürahi, dodağı mül tək.
Aydır ki, deyim sözü, məhəldir,
Könlü fərəhü dəmi gözəldir.
Bir qatla özünə eylədi fərz,
Bəs qıldı nigarə sözləri ərz.
Aydır ki, əya dəm afitabi,
Bir söz desəm, eyləmə itabi.
Bir qasidi-xəstə hali gördüm.
Yox gəlməgə heç məcali gördüm.
Gəlməz yavuşa, həzər qılır ol,
Dərgah saru nəzər qılır ol.
Vardım yanına, dedim nə kəssən?
Kim əhli-səfər, zəbun fərəssən.

Gördüm yazılı kəlam be məhbub.
Yazılmış, əya əmiri-xuban,
Dərd ilə ölürmən, eylə dərman.
Oldu gəm ilən belim xəmidə,
Rəhm eylə mənə e nuri-didə.
Ol dəm ki, mən ol cəmalı gördüm,
Özümdən özümni xali gördüm.
Biəqlü kəlamü huş boldum,
Yüz dərdi bəlayə tuş boldum.
Çox oldu könlüdə fikri-fasid,
Qıldım bu yola Səbanı qasid.
Öz halımı ərzü faş qıldım,
Yaşım la bitikni yaş qıldım.
Bu vəch ilə halım etdim elam,
Şəhlərdən olur gədayə enam.

Məşuqənin sözü eşidib bağbanı və Səbanı danlaması

Eşitdi bu sözü çün pəriru,
Aydır: – Nə söz idi söylədin bu?..
Sən bilməmişən ki, mən nə şahəm,
Huri həşəmü mələk süpahəm.
Sən bilməmişən ki, mən nə şuxəm,
Kırpığı, qaşı yay ilə oxəm,
Ol bilməz isə də sən bilürsən,
Bu həsrəti bəs nədən qılursən?
Vərgil degil ol rəsulə gəlsün,
Ol sözləri naqəbulə gəlsün,
Kimdir görəyim gəlür buradən,
Vaqif olayım bu macəradən...

Allaha Səba qılıb təvəkkül,
Yeridi rəvani bitəllül.
Görsətdi səlamü izzü ikram,
İstərdi kəlamın edə elam.
Öpdü ədəb ilə asitani,
Ol sərvə-səhi çü gördü ani,
Sordu: – Nə gərək, e hərzə-mərzə,
Kim dedi sana ki, gəl bu mərzə?..
Yırtdı əlidən alıb kitabın,
Saydı yüzünə üyubi babın.
Eybini varın şumar qıldı,
Gül yüzlü Səbanı xar qıldı.

İkinci məktub. Səbanın Məşuqənin sözləri ilə aşiqin yanına gəlməsi

Qayıtdı Səba zi dərgəhi-şah,
Gəmnakü məlul düşdü bər rah...
Deri kim, necə varım ol fəqirə,
Biçarəvü xəstədil haqirə?
Dəxi nə yüz ilə varım anda,
Ümmid ilə qasid etdi munda.
Ya anda neçük verim cəvabi?
Göndərdi itab ilən xitabi...
Çün yetdi, dedim ki, nikuxah,
Həlin necədir zi zəhməti-rah.
Həm söylə nigar sağ, əsənmi?
Der: – Kimdürür ol xəsisü kəmtər,

Ol fitnəli yar sağ, əsənmi?
Der: – Sağdır, əsəndir ol pəriru,
Səndən vəli eyləmiş bəri ru.
Əhvalın ana ərzə qıldım,
Ərzinə yetürməgini bildim.
Xişm etdi haman dəm əz səri-naz,
Çox ərbədə naz qıldı ağaz.
Yırtdı aluban yazan kitabı,
Biş etdi itab ilən xitabi.
Qıldı məni-xəstəni mələmət,
Başuma qopardı yüz qiyamət...
Fəryadü fəğanü zarə düşdü.

Ögdi özünü qılıb mükərrər.
Dil munu eşitdi, narə düşdü,

Yaş etdi ümid evini parə,
Sögdüm yenə bəxti-nabəkərə...

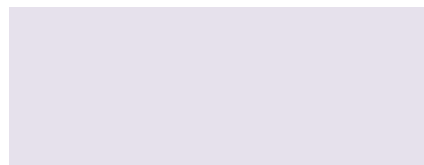
3. Kiçik qruplarda birləşərək hər parçanın məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Baharın gəlişi ilə təbiətdə, quşlar aləmində hansı dəyişikliklər baş verir?
- Gənc oğlanın sevnələrə münasibəti necədir?
- Bu gəncin aşiq olmasına səbəb nə olur?
- Aşiq sevdiyi qızı necə təsvir edir?
- Birinci məktubu aparan Səbanı Məşuqə və onun yaşadığı məkan nə üçün təəccübləndirir?
- Məktubda nə yazılmışdı, onun məzmununu Bağban Məşuqəyə necə danışır?
- Məşuqə Səbanı necə qarşılayır, onu hansı sözlərlə yola salır?
- İkinci məktubu aparan Səba Məşuqənin onunla rəftarı barədə Aşiqə nəyi çatdırır?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Poemadan müstəqil oxuduğunuz aşağıdakı parçaları təkrar nəzərdən keçirin:
 - “*Aşiqin Səbadan üzr istəməsi*”;
 - “*Üçüncü məktub. Səbanın Məşuqənin yanına getməsi*”;
 - “*Səbanın tək Məşuqənin görüşünə getməsi*”;
 - “*Altıncı məktub. Məktubun Ahın yoldaşlığı ilə Məşuqənin yanına getməsi*”;
 - “*Bağbanın məktubun yanına gəlməsi və onu Məşuqənin xidmətinə aparması*”.
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
4. Mənasını aydınlaşdırdığımız sözlərin (bəşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
5. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

II dər ● Məzmun üzrə iş

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə təkrar etdiyiniz parçalardakı mühüm fikirlər, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün.
2. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Aşiq Səbaya minnətdarlığını necə bildirir?
 - O, Səbadan yeni nə xahiş edir?
 - Üçüncü məktubla gələn Səbanı Bağban hansı sözlərlə qarşılayır?
 - Məşuqənin yanına tək getməli olan Səbanın taleyi necə olur?
 - Bağban altıncı məktubu necə qarşılayır?
 - Məşuqə bağbanla birlikdə gələn məktuba narazılığını necə bildirir?

Evdə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz poemadan aşağıdakı parçaları təkrar nəzərdən keçirin: “*Yeddinci məktub. Göz yaşının Məşuqun yanına getməsi*”, “*Bağbanın göz yaşının yanına gəlməsi. Ümitsizlik xəbəri*”, “*Səkkizinci məktub. Göz yaşının ikinci dəfə Məşuqənin yanına getməsi*”, “*Onuncu məktub. Səbanın hədiyyə ilə bağlı Məşuqənin yanına getməsi*”, “*Aşiqin Məşuqənin vəslinə diqqət yetirməsi*”, “*Məşuqənin Aşiqin dözümlünü öyməsi. Ayrılıq*”, “*Kitabın bitməsi və yazılmasının səbəbi barədə şeir*”.
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
4. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
5. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

III dər ● Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Poema hansı mövzuda yazılıb? Şairin bu mövzuya müraciət etməsinə səbəb nədir?

Xətayi bu ən irihəcmli poemasını tamamlayanda 19 yaşı var idi. Lakin “Dəhnamə” (on məktub deməkdir) maraqlı məzmunu və yüksək bədii keyfiyyəti ilə bu mövzuda yazılan digər əsərlərdən xeyli fərqlənir. Əsərin elə ilk səhifələrindən onun hansı mövzuda yazıldığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Mənbələr üzrə araşdırma əsərin mövzusunu dəqiq müəyyənləşdirməyə, müəllifin bu mövzuya müraciət etməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa və bütün bunlara əsaslandırılmış münasibət bildirməyə imkan verəcəkdir.

Xətəyinin şeirlərində sufi, eləcə də hürufi görüşlərinin əks olunduğu məlumdur. Bu, onun lirikasında fərqli eşqin, məhəbbətin ifadəsinə rəvac vermişdir. “Dəhnamədə” də tərənnüm olunan eşqi birmənalı qiymətləndirmək mümkün deyildir. Öncə xatırlanmalıdır ki, əsərdə təsvir olunan sevgili – Məşuqə pəridir. Ona xidmət edənlərin əksəriyyəti pəri, qılman və hurilərdir. Bu, təsvir olunan eşqə əsatiri rəng qatır. Əsərdəki bir sıra təsvirlər eşqə fərqli baxımdan yanaşıldığını təsdiq edir. Bu, bütövlükdə maraqlı araşdırma obyektidir.

Əsərdə təsvir edilən eşq hansı əlamətləri ilə seçilir?

Poemada insan obrazları ilə yanaşı, rəmzi obrazlar da – *Səba, Huş, Ah, Göz yaşı* yaradılmışdır. İnsan obrazlarından diqqəti daha çox çəkən *Aşiq* və *Məşuqdur*. Əsərin qəhrəmanının – gənc oğlanın nə qədər ki eşq haqqında təsəvvürü yoxdur, o, rahat, sakit ömür sürür və gündəlik işi ilə məşğul olur. Yuxuda gördüyü qıza aşiq olan bu gəncin həyatı birdən-birə büsbütün dəyişir. İndi o, eşqin əzab-əziyyətindən şikayətlənir, gecə və gündüz ah-nalə edir.

Poemadakı obrazlar hansı fərqi xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir? Onları bir-birindən fərqləndirən başlıca cəhətlər hansılardır?

Yar zülfü təkî günüm qarardı,
Yar ağzı kimi yerim darardı.
Qanlar yuduram yüzindən ayru,
Bimar tənəm gözündən ayru.

Poemada Aşiqin mənəvi aləminin, hiss və düşüncələrinin təsvirinə geniş yer verilmişdir. Oxunmuş parçaların bir daha diqqətlə nəzərdən keçirilməsi, mənbələrdəki fikirlərin öyrənilib müqayisə edilməsi Aşiq obrazının ətraflı səciyyələndirilməsinə imkan yaradır.

Əsəri mütaliə etdikcə *Məşuqə* obrazının xarakteri, başqalarına münasibəti barədə aydın təsəvvür yaranır. Şair onun zahiri gözəlliyinin təsvirinə daha çox diqqət yetirmiş, qüsursuz olduğunu bədii dilin imkanlarından məharətlə istifadə edərək diqqətə çatdırmışdır.

Gül yüzi qızarmış infialdan,
Bənövşə yerə baxır mələldan.
Nərgislər önündə cam dutmuş,
Bülbüllər oxur, nizam dutmuş.

Poemadakı *bağban* obrazı xeyirxahlığı ilə diqqəti cəlb edir, oxucunu düşündürür və yadda qalır.

Rəmzi obrazlar – *Səba, Huş, Ah* və *Göz yaşı* elçi – qasid vəzifəsini yerinə yetirir. Aşiqə yardımçı olmaları, xeyirxah əməlləri onları birləşdirsə də, fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Bütün bunların ətraflı aydınlaşdırılmasına, əhatəli müqayisələrin aparılmasına mənbələrin öyrənilməsi əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.**
- 3. Poemadan oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınızı məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. Ş.İ.Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 22-25.

IV dər

●Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Poemanın bədii dəyərini artıran vasitələr hansılardır?

Çağdaş oxucu poemadakı bir çox məqamları bütövlüklə və tam aydınlığı ilə başa düşməkdə çətinlik çəkir. Yarandığı dövrdə ən anlaşılıq əsər kimi dəyərləndirilən “Dəhnamə”nin bu gün belə təsir bağışlaması təbiidir. Unudulmamalıdır ki, onun yazılmasından bizi beş yüz ildən də artıq bir müddət ayırır. Poemadakı bir çox sözlərin indi işlənməməsi – arxaikləşməsi, təriqət rəmzlərinə, anlayışlarına əsərdə xeyli yer verilməsi, o dövrün poetik düşüncəsinin özünəməxsusluğu və s. çağdaş gənc oxucuya müəyyən çətinliklər yaradır. Bütün bunlara baxmayaraq, əsərin bədii gözəlliyini, dilinin şirinliyini, müəllifin incə zövqünü hər bir oxucu duya bilər. Alınma sözlər milli sözlərimizlə elə ustalıqla uzlaşdırılıb işlədilmişdir ki, poema şeiriyət, bədii keyfiyyət baxımından gözəl sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Əsərdə diqqəti daha çox cəlb edən cəhət fikrin obrazlı ifadəsidir. Bu, əsasən, söz və ifadələrin uğurlu seçilməsi, ustalıqla əlaqələndirilməsi, cəlbedici məcazların bol-bol işlənməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Məsələn, şair “səhər açıldı” fikrini belə çatdırır: *Xavər şahı yaxə çak qıldı, Göylər təbəqini pak qıldı.*

Yaxud “Günəş doğdu” fikri belə ifadə edilir: *Göy qübbəsindən asıldı qəndil, Yüzündən alıb niqabı məndil.*

Kiçik parçada, hətta bir beytdə bir neçə məcazın olması fikrin təsir gücünü qat-qat artırır, yüksək obrazlılığı təmin edir. Aşağıdakı nümunədə olduğu kimi:

Xəndan çəmən içrə tazə gül tək,
Boyu sürəhı, dodağı mül tək...

Obrazların həyəcanı, tərəddüdləri elə ustalıqla təsvir edilmişdir ki, bu təbiiyyə oxucu heyrət etməyə bilmir. Budur, birinci məktubu aparən Səba Məşuqənin qeyri-adi gözəlliyini və təmtəraqlı məkanını görüb əndişəyə düşür:

Çün gördü onu Səbayi-miskin,
Çəkdi cilovunu oldu gəmgin.
Kim, bu pəridir cahanda məşhur,
Xudbin və cəmalü hüsnə məğrur,
Necə varım indi həzrətinə,
Ta irişə ərzə xidmətinə...

Bu təbii, səmimi ifadə tərzii bütün poema boyu davam edir.

Əsərin süjet xətti və kompozisiyasındakı özəlliyn aydınlaşdırılması onun bədii gözəlliyi barədəki təsəvvürü xeyli zənginləşdirir.

Poemanın əruz vəzninin *həzəc* bəhrində yazılması da onun rəvan oxunmasına az təsir etmir.

məf Ulü	məfA ilün	fə Ulün
Çün gördü	onu Səba	yi-miskin
Çəkdi ci	lovunu ol	du ğəmgin.

Poema ideyaca çox zəngindir. Yəni səbir və iradə sayəsində məqsədə çatmağın mümkün-lüyü əsərdə qabarıq ifadə edilsə də, ideyanın izahında yalnız bu fikirlə məhdudlaşmaq mümkün deyildir. Onun dolğun izahı mənbələr əsasında araşdırmanın aparılmasını tələb edir.

Poemanın ideyasının əsasında hansı fikirlər dayanır?

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Poemadan oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.

- **Tətbiq**
Müzakirə
Yaradıcı iş

Aşağıdakı mövzulardan birini seçib işləyin:

- a) “Dəhnamə” poeməsindəki Aşiq və Məşuqə obrazlarının təhlili mövzusunda inşa.
- b) “Xətayinin lirikasında məhəbbət” mövzusunda esse.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazı işlərinizi təkmilləşdirib təqdimata hazırlaşın.
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. Ş.İ.Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 22-25.

HƏBİBİ

Mənim...

Müstədam olğıl həmişə, ey gözəl xanım mənim,
Gözləri nərgiz, yüzü gül, zülfi reyhanım mənim.

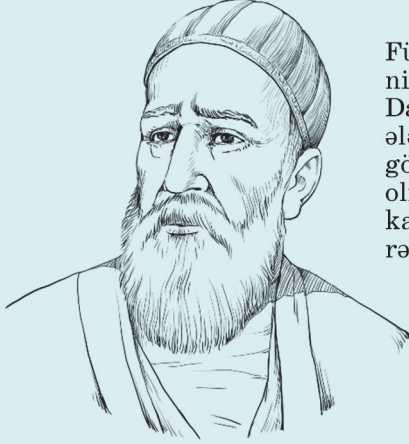
Gün yüzün gördükcə, vallahi, bu könlüm şad olur,
Həq səni var eyləsün, dövlətli sultanım mənim.

Sən fərağət, şadü xürrəm, mən qılıram nalələr
Xoşmidir, dilbər, sana bu ahü əfğanım mənim?

Həsərətindən xəstə oldum, dərdimi bilməz təbib,
Dilbərə, vəslindədir, var istə dərmanım mənim.

Ey Həbibim, iştə qori mədhini təkrar edəm,
Bülbüli-şuridənəm, sənsən gülistanım mənim.

Məhəmməd Füzuli
(1494–1556)

Füzuli hələ sağ ikən əsərləri təkcə öz vətəninə deyil, bütün Şərqdə şöhrətlənmişdir. Dahi sənətkarın hər yeni yazdığı qəzəl əldən-ələ gəzir, karvanlarla uzaq ölkələrə sovqat göndərilirdi. Mətbuatın, radionun mövcud olmadığı... bir dövrdə bu sənət inciləri ecazkar bir sürətlə ölkələrə yayılıb müəllifi şöhrətləndirirdi.

Həmid Araslı

M.FÜZULİNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Füzuli barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualı və onu araşdırmağa istiqamət verən cavabı oxuyun.**

Məhəmməd Süleyman oğlu Bağdad yaxınlığındakı Kərbəlada dünyaya göz açmışdır. Qaynaqlarda onun mükəmməl təhsil alması, dövrün elmlərini dərinlən öyrənməsi barədə məlumat verilmişdir. Şairin “mövlana” adlandırılması da bununla bağlıdır.

O, yaradıcılığa erkən yaşlarında başlamış, özünə “Füzuli” təxəllüsünü seçmişdir. Füzuli yalnız şairliklə məşğul olmamış, dini ocaqlarda xidmət etmişdir. Bu işinə görə aldığı maaşla sadə, qənaətcil həyat yaşamışdır. İstər Səfəvi dövləti, istərsə də Osmanlı hökmdarları tərəfindən yaxşı tanınan və yüksək dəyərləndirilən şair saraylara üz tutmamış, sadə ömür sürməyə üstünlük vermişdir. O dövrün mühüm mənbələrindən sayılan təzkirələrdə şairin həyatı haqqında ətraflı məlumat əks olunmamışdır. Onu şəxsən tanıyan, onunla həmsöhbət olan Əhdi Bağdadi “Gülşəni-şüəra” adlı təzkirəsində Füzulini bilik və mərifətdə kamil, dərinmənalı, yeni məzmunlu fikir söyləməkdə misilsiz bir sənətkar kimi təqdim etmişdir. Təzkirəçi, həmçinin Füzulinin xoşxasiyyət, şirinsöhbət bir insan, böyük hörmət sahibi və alim kimi tanındığını da qeyd etmişdir.

Şairin yeganə övladı Fəzli dərin elmi biliyi ilə seçilən ziyalı olmuşdur. Onun zərif şeirlər yazması barədə mənbələrdə məlumat vardır.

Füzulinin həyatı və yaradıcılığında nələr daha önəmli hesab edilə bilər?

Doğulub-yaşadığı İraqdan heç vaxt ayrılmayan Füzuli 1556-cı ildə Kərbəlada vəfat etmiş və İmam Hüseyin məqbərəsinin astanasında dəfn edilmişdir.

Şairdən bizə qalan zəngin bədii irs aşağıdakılardan ibarətdir: *Azərbaycan türkcəsində divan, fars dilində divan, ana dilində, farsca və ərəbcə yazılmış qəsidələrdən ibarət divan – qəsidələr divanı. Azərbaycan dilində yazılmış poemalar: “Leyli və Məcnun”, “Bəngü badə”, “Söhbətül-əsmar”. Fars dilində poema: “Həft cam”. Azərbaycan türkcəsində nəsr əsərləri: “Hədiqətüs-süəda”, nəsrə məktublar. Fars dilində nəsr əsərləri: “Rindü Zahid”, “Səhhət və Mərz”. Ərəb dilində elmi-fəlsəfi əsər: “Mətlül-etiqaq”. Fars dilindən tərcümə: “Hədisi-ərbəin”.*

Daha çox lirik şair kimi tanınan və sevilən Füzuli klassik şeirin qəzəl, qəsidə, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, təxmis, qitə, rübai və s. janrlarına müraciət etmiş və hər birində böyük uğur qazanmışdır.

Şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan *qəzəllər* müxtəlif mövzularda qələmə alınıb. Bunların sırasında məhəbbət mövzusunda yazılanlar, gözəlin və gözəlliyyəni tərənnümünə həsr edilənlər, dini və ictimai motivdə olanlar önəmli yer tutur.

Füzulinin qəzəllərində təsvir olunan *məhəbbətin* izahı xüsusi diqqət tələb edir. Onun tərənnümü etdiyi məhəbbət, çox hallarda həm gerçək insani duyğuları, həm də sufizmin həyata, insana fəlsəfi baxışını ifadə edir. Şairin bir çox qəzəllərində bu ikiliyi bir-birindən ayırmaq, yaxud fərqləndirmək mümkün olmur. Lakin bütün hallarda lirik qəhrəman mənəvi saflığı, möhkəm iradəsi, sədaqətli və əzəmətli olması ilə diqqəti çəkir.

Şairin *ictimai motivli* qəzəllərində zəmanəyə, insanlara, şəxsi həyatına və s. münasibəti əks olunmuşdur.

Füzuli *qəsidələrini* daha çox ana dilində yazmışdır. Onun bu janrdə yazdığı əsərlər islam dininin böyük şəxsiyyətlərinə, zəmanə hökmdarlarına, tarixi hadisələrə həsr edilmişdir.

Şairin *poemaları* yaradıcılığında xüsusi yer tutur. *“Leyli və Məcnun”* (1537) çixılmaqla, qalan üç poema *alleqorik* səciyyəlidir. Bu üç poema müxtəlif mövzularda yazılsa da, ideyalarında oxşarlıqlar da var. Onlarda təkəbbürlü hökmdarların mənasız müharibələr törətməklə insanları qırğına verməsi (*“Bəngü Badə”*), şöhrətpərəstlik, mənəmlilik (*“Söhbətül-əsmar”*), cəmiyyətdə, ictimai quruluşda müşahidə edilən eyiblər (*“Həft cam”*) kəskin tənqid edilmişdir.

Füzuli klassik *nəsrin* böyük ustadı sayılır. Onun *“Şikayətnamə”* adı ilə tanınan məktubu ictimai məzmunu və bədii dəyəri ilə daha qiymətlidir. Ana dilində olan *“Hədiqətüs-süəda”* (tərcümə olduğunu iddia edənlər də var) əsərində məşhur din xadimlərinin həyatı, fəaliyyəti, məhrumiyyətləri əks olunmuşdur.

Farsca yazılmış *“Rindü Zahid”*in əsasında insan, həyat haqqında fərqli baxışların qarşılaşması, mübahisəsi dayanır. Fars dilində nəsrə yazılmış *“Səhhət və Mərz”* alleqorik əsərində isə müəllifin elmi, dini-fəlsəfi və sufi-panteist görüşləri vəhdət şəklində ifadəsini tapmışdır.

Füzuli ədəbiyyat tarixində mahir *tərcüməçi* kimi də tanınmışdır. Tərcümələri arasında *“Hədisi-ərbəin”* (*“Qırx hədis”*) önəmli yer tutur. Fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin eyniadlı əsərini ana dilinə tərcümə etməklə şair türkdilli oxucuların bu məşhur əsərdən faydalanmalarını, zövq almalarını məqsədini güdmüşdür.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. M. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 11, 16-17, 23, 25.
3. M. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 7.

MƏNİ CANDAN USANDIRDI...

I dərs

• Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz “Məni candan usandırdı...” şeirini nəzərdən keçirin, məzmunu ilə bağlı bildiklərinizi dərinləşdirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını, məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilmən, inanarmı, inanmazmı?

Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Güli-rüxsarinə qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsl-i-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil səni görcək utanmazmı?

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

3. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.
4. Şeirdə hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlərə önəm verildiyini aydınlaşdırın.
5. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud öz sözlərimiz olduğunu əsaslandırın.
2. Şeirlə bağlı hiss və düşüncələrinizi ikihissəli gündəlikdə yazın.

Şeirdə diqqətimi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi

II dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordaki fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Qəzəl hansı mövzuda yazılıb? Əsərdə təsvir edilən məhəbbəti necə izah etmək doğru olar?

Qəzəlin məzmunu ilə ətraflı tanışlıq onun mövzusunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Lakin onda təsvir olunmuş məhəbbətin izahı ciddi düşüncə, araşdırma tələb edir.

Şeiri oxuduqca saf, dərin məhəbbətlə sevən və sevgisi yolunda sonsuz əzab-əziyyətlərə qatlaşan real aşiq obrazı göz önündə canlanır. Lakin əsərdə ilahi məhəbbətin sədaları da güclüdür.

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçin qılmaz mənə dərman, mənə bimar sanmazmı?

Bu misralarda ifadə olunmuş fikri məşuqəyə – sevilən qıza aid etmək mümkün deyildir. Burada sufizm düşüncəsi işığında Allah nəzərdə tutulmuşdur. Qəzəlin əksər beytlərində lirik qəhrəmanın yara, canana münasibətində sufiyanə məhəbbətin əlamətləri duyulur. Bu cəhət şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllərin əksəriyyətində müşahidə olunur. Hətta bir çox hallarda eyni bir əsərdə dünyəvi və ilahi məhəbbət o dərəcədə çulğası ki, onları ayırd etmək çətin olur. Sufizm şairin tərənnüm etdiyi məhəbbəti insandan, dünyadan ayırır. Bu əsərlərdə real insani duyğuların təsviri çox güclü, bəzən isə aparıcı olur.

Lirik qəhrəman – aşiq hansı cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onun öz eşqində sadıq, dönməz olmasının əsl səbəbi nədir?

Qəzəldə lirik qəhrəmanın – aşıqın parlaq obrazı yaradılmışdır. O, səmimi, sədaqətli və cəfakəşdir. Birinci misradan sona kimi ah-naləsi, şikayətləri kəsilməyən aşiq dərini, kədərini, həyəcanını elə yanıqlı, təsirli dillə bəyan edir ki, ona inanmaq mümkün olmur.

Məşuqənin cəfasından usansa da, ahının odu fəlakətləri yandırsa da, gözləri qanlı yaş axıtsa da, o, tutduğu yoldan dönməyi xəyalına da gətirmir.

Aşiq səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən bitkin obrazdır. Şeirinin ətraflı öyrənilməsi, mənbələr üzrə araşdırma onu hərtərəfli anlamağa və qiymətləndirməyə imkan verir.

“Məni candan usandırdı...” həm ideya məzmununa, həm də bədii keyfiyyətlərinə görə klassik şeirimizin ən dəyərli nümunələrindən biridir. XVI əsrin məhsulu olan bu əsər dilinin şirinliyi və cəlbedici olması baxımından da müasir oxucunu valeh edir. Ondakı alınma sözlər məzmunun başa düşülməsinə mane olmur.

Beytlərin əksəriyyətində işlənmiş daxili qafiyələr şeirdə güclü ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qəzəldəki obrazlılığın güclənməsində məcazların xüsusi rolu vardır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün misraların, beytlərin üzərində düşünmək, lirik qəhrəmanın hiss və düşüncələrinin necə ifadə edildiyini aşkara çıxarmaq vacibdir. Bu işin səmərəliliyinə şairin sənətkarlığı barədə mənbələrdən öyrəndikləriniz əhəmiyyətli təsir edəcəkdir.

Qəzəldə güclü ahəngin yaranmasına onun yazıldığı *həzəc* bəhrinin təsiri az deyildir. Bunu aşağıdakı nümunədən də görmək mümkündür:

məfA İlün	məfA İlün	məfA İlün	məfA İlün
Məni candan	usandırdı	cəfadan yar	usanmazmı?
Fələklər yan	dı ahimdən	muradım şəm	i yanmazm?

Qəzəlin bədii keyfiyyətini artıran vasitələr hansılardır?

2. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.
3. Qəzəlin məzmunu ilə bağlı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.
4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.
5. Şeirnin ilk üç beytinin ifadəli oxusuna hazırlaşın. İfaçılıq vəzifəsini müzakirə əsasında müəyyənəldirin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Qəzəlin ifadəli oxusuna hazırlaşın. Şerti işarələrdən istifadə edin.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. M. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5, 14-15, 20-21.

LEYLİ VƏ MƏCNUN

(ixtisarla)

I dər ● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz poemadan aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyən-ləşdirin.

Kitabın yazılmasının səbəbi

Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum,
Rumi ki dedin, qəziyyə məlum.
Həm elm fəmində nüktədalar,
Həm söz rəvişində dürfəşanlar.
Kim, eylər idi həqayıqi-raz,
Şeyxidənü Əhmədidən ağaz.
Kim, söylər idi ögüb kəlamı,
Övsafi-Cəliliyü Nizami.
Bilmişlər idi ki, hüsni-göftar,
Qədrim qədərincə məndə həm var.
Mən xəstəyi etdilər nişanə,
Bir rəng ilə tiri-imtəhanə.
"Lütf eylə! – dedilər, – ey süxənsənc!
Fəş eylə cəhanə bir nihan gənc!
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı".
Bildim, bu qəziyyə imtəhandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır,
Sevdası dirazü bəhri kütah,
Məzmunu fəğanü naləvü ah.
Bir bəzmi-müsibətü bəladır
Kim, əvvəli qəm, sonu fənadır.
Əmma necə etmək olur ikrah?
Bir vəqədir ki, düşdü nəgah,
Düşdü səfərim diyari-dərdə,
Kimdir mənə yar bu səfərdə?
Hər kimdə ki vardır istitaət,
Dərdü qəmə möhnətü qənaət,
Oldur bu müsafirətdə yarım,
Zövq əhlinə yoxdur etibarım.
Əzm eyləyəlim, təllül etmən!
Mənzil kəsəlim, təğafül etmən!
Ey bəxt, vəfasız olma sən həm!
Həmrahlıq et, bizimlə bir dəm!

Məcnunun anadan olması və uşaqlığı

Dehqani-hədiqeyi-hekayət,
Sərrafi-cəvahir-i-rəvayət,
Məni çəməmində gül dikəndə,

Söz riştəsinə gühər çəkəndə,
Qılmış bu rəvişdə nüktədanlıq,
Gülriizligü gühərfəşanlıq.
Kim: xeyli-ərəbdə bir cavanmərd,
Cəmiyyətü izzü cah ilə fərd,
Müstəcməi-cümleyi-fəzayıl,
Bulmuşdu rəyasəti-qəbayıl.
Əmvalı cəmi-cinsdən çox,
Əmma bu cəhanda varisi yox.
Gər qılsa onu tələf həvadis,
Yox bir xələfi ki, ola varis.
Fərzəndsiz adəmi tələfdir,
Baqi edən adəmi xələfdir.
Çox nəzrlər etdi hər məzarə,
Çox qıldı niyaz girdigarə,
Təsir qılıb fəğanü ahi,
Övn etdi inayəti-ilahi.
Bir gecə açıldı babi-rəhmət,
Buldu əsəri-dua icabət.
Bər verdi nihali-baği-məqsud,
Açıldı güli-hədiqeyi-cud.
Çün vadə irişdi, doğdu bir ay,
Xurşid rüxiylə aləmaray.
Şad oldular ondan ata-anə,
Şükranə verildi çox xəzanə.
Əlqissə, ədəmdən oldu peyda
Bir tifli-müzəkkərü müzəkka.
Xurşid kimi kəmalə qabil,
İsa kimi tiflilikdə kamil.
Ol dəm ki bu xakdanə düşdü,
Halını bilib fəğanə düşdü.
Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sirişkü qıldı fəryad,
Yəni ki: “Vücut, dami-qəmdir;
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki əsir olur bu damə,
Səbr etsə gərək qəmi-müdamə”.
Olmuşdu zəbani-hali guya
Söylərdi ki: “Ey, cəfaçı dünya!
Bildim, qəmini sənin ki, çoxdur,
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam qəmin hərifi,
Gəl, təcrübə eylə mən zəifi!”
Dayə onu pak qıldı qandan,
Qaldırdı bu tirə xakdandan.
Qüslün verib abi-çəşmi-tərdən,
Süd yerinə verdi qan cigərdən.
Əqvamü qəbaili olub şad,
Ol növrəsə Qeys qoydular ad.
Can ilə qılırdı dayə ezaz,
Əsbabi-kəmalı-tərbiyəət saz.
Lakin ol edib həmişə nalə,
Xoşnud deyildi heç bu halə.
Əzasın edib əlilə əfkar,

Eylərdi müdam naləvü zar.
Bir gün onu gəzdirirdi dayə,
Dərdini yetirməyə dəvayə,
Bir evdə məgər ki bir pərivəş,
Ol tifli bəsi görüb müşəvvəş,
Rəhm etdi, əlinə aldı bir dəm,
Tifl onu görüncə, oldu xürrəm.
Hüsnünə baxıb qərar tutdu,
Fəryadü fəğanını unutdu.
Olduqca əlində, oldu xəndan;
Düşdükcə əlindən, oldu giryan.
Mahiyyətini çü dayə bildi,
Ol mahı ona ənis qıldı.
Oldu bu dəxi, onunla mötad,
Nə dayə, nə ana eylədi yad.
Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubu görüncə tutdu ülfət,
Eşq idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsnü nə bilirdi tifli-qafil.
Çün tərbiyəti-ədibü dayə
Verdi əsəri-təمام ol ayə
Gün-gündən edib kəmal hasil,
Ol mahi-növ oldu bədri-kamil.
Çün sürət ilə dönüb zəmanə,
On yaşına yetdi ol yeganə.

Məcnunun Leylini məktəbdə görməsi

Məktəbdə onunla oldu həmdəm,
Bir neçə mələkmisal qız həm.
Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hurü qılman.
Ol qızlar içində bir pərizad,
Qəys ilə məhəbbət etdi bünyad.
Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil
Gördükdə onu, olurdu zail.
Şəhbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü.
Rahü rəvişi müdam qəmzə,
Başdan-ayağa təمام qəmzə,
Aləm səri-muyinin tüfeyli,
Məhbubeyi-ələm, adı Leyli.
Qəys onu görüb həlak oldu,
Min şövq ilə dərdnak oldu.
Ol nadirə həm ki Qəysi gördü,
Min zövq bulub, özün itirdi,
Gördü ki, bir afəti-zəmanə,
Misli dəxi gəlməmiş cahanə.

Anasının Leyliyə nəsihəti

Dildən-dilə düşdü bu fəsanə,
Faş oldu bu macərə cəhanə
Kim: "Qeys oluban əsiri-Leyli,
Leyli dəxi salmış ona meyli".
Tədrici-məbadi ilə nagrah,
Leylinin anası oldu aqah,
Odlara tutuşdu, yasə batdı,
Ol qönçədəhanə dil uzatdı.
Yanar od olub, çəkib zəbanə,
Ol gülrüxə dedi yanə-yanə:
"Key şux! Nədir bu göftügülər?
Qılmaq sənə tənə eybculər?
Nəyçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?
Nəyçün sənə tənə edə bədgü?
Namusuna layiq işmidir bu?
Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Əmma nə deyim, ikən yünülsən!
Təmkinini cünunə qılma təbdil!
Qızsan, ucuz olma, qədrini bil!
Hər surətə əks kimi baxma!
Hər gördüyünə su kimi axma!
Mey gərçi səfa verər dimağə,
Axdığı üçün düşər ayağə,
Sayə kimi hər yerə üz urma!
Heç kimsə ilə oturma, durma!
Sən sadəsən, özgə əhli-neyrəng,
Cəhd eylə, verilməsin sənə rəng.
Derlər səni eşqə mübtəlasən,
Biganələr ilə aşinasən.
Sən qandanü eşq zövqi qandan?
Sən qandanü dust şövqi qandan?
Oğlan əcəb olmaz olsa aşiq,
Aşiqlik işi qıza nə layiq?
Ey iki gözüm, yaman olur ar!
Namusumuzu itirmə, zinhar!..
Biz aləm içində niknamız,
Mərufi-təmami-xasü amız,
Neylərsən əgər atan eşitsə?
Qəhr ilə sənə siyasət etsə?
Minbəd gəl eylə tərki-məktəb,
Bil əbcədini həmin cədü əb.
Büt kimi bir evdə eylə mənzil,
Olma dəxi hər yanayə mail.
Gərçi adın ola dildə məzkur,
Görmək səni ola qeyri-məqdur,
Xoş ol ki, qızı həmişə gizlər,
Xud gizli gərək həmişə qızlar".

3. Kiçik qruplarda birləşərək hər parçanın məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Əsəri yazmağı Füzulidən kimlər və necə xahiş edirlər?
- Şair mövzu ilə bağlı düşüncələrini necə ifadə edir?
- Qeys hansı ailədə dünyaya gəlir?
- Onun anadan olarkən ağlamasını şair necə mənalandırır?
- Şair uşağın bir gözəlin qucağında sakitləşməsinə necə mənə verir?
- Şair Leylini necə təqdim edir?
- Anası Leyliyə nələri nəsihət edir?
- Ana zamanənin hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə önəm verir?

Evdə iş

1. Poemadan müstəqil oxuduğunuz aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin: “*Leylinin anasına cavabı*”, “*Məcnunun Leyliyə səhrada rast gəlməsi*”, “*Məcnunun atasının Leyli üçün elçiliyə getməsi və rədd cavabı alması*”, “*Nofəlin Məcnunla söhbəti*”, “*Nofəlin ikinci dəfə vuruşub qalib gəlməsi və əhdinə yalan olması*”, “*Leylinin İbn Səlama nikah edilməsinin Məcnuna xəbər verilməsi*”, “*Atasının Məcnunu səhrada tapması və nəsihətlə yola gətirməkdə aciz qalması*”, “*İbn Səlamın vəfat etməsi və Leylinin bəladan nicat tapması*”.
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
4. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduqlarını əsaslandırın.
5. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

II dər

● **Məzmun üzrə iş**

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə təkrar etdiyiniz parçalardakı mühüm fikirlər, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi müzakirə edin.
2. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Leyli günahsız olduğuna anasını necə inandırır?
 - Gəzintidə təsadüfən qarşılaşan Leyli və Məcnun üçün bu görüş necə nəticələnin?
 - Leylinin atası elçilərə rədd cavabını necə əsaslandırır?
 - Nofəlin Məcnuna kömək etmək istəməsinə səbəb nə olur?
 - Leylinin İbn Səlama nikah edilməsi xəbərini Məcnun necə qarşılayır?
 - Atasının Məcnunu səhrada axtarmasına səbəb nə olur?
 - Ata oğluna nələri nəsihət edir?
 - İbn Səlamın ölümünü Leyli və Məcnun necə qarşılayır?
 - Poemanın bu parçalarında dövrün hansı mənəvi-əxlaqi dəyərləri öz ifadəsini tapmışdır?

Evdə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirin: “*Leylinin dəvəyə sirrini açması*”, “*Məcnunun öz halını Leyliyə açmaqla bildirməsi*”, “*Leylinin Məcnunu tanıması*”, “*Məcnunun Leyliyə etinasızlığı və saflığını sübut etməsi*”, “*Leylinin Məcnunun davranışını bəyənməsi*”, “*Leylinin anasına vəsiyyəti və ölməsi*”, “*Leylinin vəfatından Məcnunun xəbərdar olması və bu dərdə dözməyib ölməsi*”, “*Sözün (əhvalatın) tamamlanması*”.
2. Hər parçada ifadə olunmuş mühüm fikirləri və tanış olmayan sözlərin mənasını müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
4. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
5. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

III dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Yaxın Şərqdə, xüsusən ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında Leyli ilə Məcnun haqqında geniş yayılmış rəvayətlərin qədim tarixi vardır. Onların adı uzun əsrlərdir ki, sadıq aşiq və vəfalı məşuqə rəmzi kimi anılmaqdadır. Bu rəvayətlərə əsaslanan Nizami mövzunu ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirmiş, ölməz poemasını yaratmışdır. Təxminən 350 il sonra isə Füzuli doğma türkcəmizdə böyük məhəbbət dastanını – “Leyli və Məcnun”u qələmə almışdır. Mövzu şairə cəmiyyət və zəmanə barədəki fikirlərini geniş ifadə etməyə imkan vermişdir.

Mənbələr əsasında araşdırma bütün bunlarla bağlı əsaslandırılmış fikir deməyə şərait yaradacaqdır.

Əsərdə həyata baxışı, davranış və əməlləri ilə bir-birindən fərqlənən obrazlar yaradılmışdır. Baş qəhrəman kimi diqqəti ilk cəlb edən **Məcnun** obrazıdır. Şöhrətli, varlı qəbilə başçısının yeganə övladı olan *Qeys*, adətə görə, atasının yerini tutmalı idi. Əslində, o hələ heç dünyaya gəlməmiş rahat həyatı təmin olunmuşdu. Lakin belə bir həyat ona qismət olmur. Düşüncə tərz, həyata, zəmanəsinin əxlaq və davranış normalarına baxışı tamamilə fərqli olan *Qeys* cəmiyyətə müxalif mövqedə dayanır. Onun faciəsi də məhz buradan başlanır. Heç kim, hətta ata-anası da *Qeysin* mənəvi azadlıq istəyini anlamır. Sevdaya düşdüyü üçün cəmiyyətin “məcnun” kimi qəbul etdiyi *Qeys* insanlar arasında pisliyin çox olduğunu söyləyərək təbiətə üz tutur.

Ağıllı, zəkali *Qeysi* sevən **Leylinin** həyatı daha dözülməzdir. Rəfiqələrindən fərqlənən, onlar kimi düşünməyən Leyliyə sevmək və sevilmək dəhşətli görünür. Lakin doğulub boya-başa çatdığı mühit, zəmanə belə bir sərbəstliyə yol vermir, bunu namusa, ləyaqətə zidd sayır. Abırlı, həyalı Leyli arzu və istəyini heç kimə, hətta anasına da bildirmir. Onu başa düşməyəcəklərini anlayır. Ürəyini şama, pərvanəyə, aya... açır, onlarla dərdləşir. Leyli ağır sınaqlara, əzab-əziyyətlərə məruz qalsa da, zəmanəsinin köləliyi əsas tutan davranış normalarına yalnız zahirən tabe olur. O, ixtiyarsız, hüquqsuz olduğunu dərk edir.

Poema hansı mövzuda yazılmışdır? Bu mövzu şairin yaradıcılıq meylinə, həyata baxışına nə dərəcədə uyğundur?

Məcnun və Leyli obrazlarının xarakter, davranış və əməlləri üçün səciyyəvi olanlar hansılardır? Onları müasirlərindən – həmyaşıdlarından fərqləndirən nədir?

Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə degil ixtiyari-bazar.
Dövrən ki məni məzadə saldı,
Bilmən, kim idi satan, kim aldı?

Lakin o, dövrün zorakı feodal qanun-qaydalarına təslim olmur, mənliyini, mənəvi gözəlliyini qoruyur, saf eşqinə sadıq qalır.

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.**
- 3. Poemadan oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.**
- 4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

- Sinifdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
- Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - Poemanın yazıldığı mövzunun şərq ədəbiyyatında geniş yayılmasına səbəb nədir?
 - Leyli və Məcnun obrazları müəllifə hansı həyat həqiqətlərinə münasibət bildirmək üçün geniş imkan yaratmışdır?
- Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

- Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
- M. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5-6.

IV dər

• Təhlil üzrə iş

- 1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.**

Poemadakı digər obrazlar hansı dəyərləri daşıyırlar?

Əsərdəki bir sıra obrazları – Məcnunun atası, anası, İbn Səlamı birləşdirən cəhətlər çoxdur. Dövrün tələblərinə, adət-ənənələrinə kor-koranə əməl etmək onlar üçün hər şeydən

vacibdir. Müstəqil düşüncə, fərqli davranış, arzu və istəyin dilə gətirilməsi – bir sözlə, şəxsiyyət azadlığı onların həyata baxışında yer almır.

Məcnunun atası oğlunu dərin məhəbbətlə sevir, amma onu anlamır, anlaya bilmir. Yeganə oğlunun “xəstəliyinə” çarə axtarır.

Məcnunun aşiq olduğu eşidən anası onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışır. Çünki bu, ailəni el içində xəcalətli edər.

Leylinin atası qızını Məcnuna bir şərtlə verməyə razı olur ki, o, sevdasından əl çəksin, yəni sevməsin. Sonralar Leylini İbn Səlama ərə verməyə razı olan ata qızının rəyini soruşmağı heç xəyalına da gətirmir.

Leylinin anası qızı ilə bağlı yayılan xəbəri qorxu və dəhşətlə qarşılayır. Yas içində olan ana bu xəbərin ailənin namusuna ləkə gətirəcəyindən əndişəyə düşür. Ananın fikrincə, aşıqlıq qıza layiq bir iş deyildir bu, ailənin ar və namusu, yaxşı adı üçün təhlükəlidir.

Hər iki ana övladının davranışında dövrün qayda və baxışlarından kənaraçıxma halını gördükləri üçün dərin narahatlıq hissi keçirir.

İbn Səlamın həyata baxışı bu valideynlərininkindən fərqlənir. Dövrün tələbləri, əxlaqi-etik normaları ilə yaşayan bu zadəgan Leylini təsadüfən görür və bu gözəl qıza elçi göndərir. Leylinin fikrini öyrənmək barədə isə düşünmür.

Əsərdəki Nofəl, Zeyd fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilən və yadda qalan obrazlardır.

Füzuli qəhrəmanlarına, yeri gəldikcə, münasibətini bildirmişdir. Bu, obrazların səciyyətləndirilməsi işini xeyli asanlaşdırır.

Leyli və Məcnunla bağlı qəmli rəvayət bir çox əsərlər üçün mövzu olmuşdur. Nizami ilə başlanan “Leyli və Məcnun” Füzuliyə qədər və ondan sonra da dəfələrlə qələmə alınmışdır. Füzulinin doğma türkcəmizdə yazdığı bu möhtəşəm abidənin adı isə həmişə birinci çəkilmişdir. Poemanın yüksək dəyərləndirilməsinin ən mühüm səbəbi oxucunu valeh edən bədii gözəlliyidir. Onun maraqla oxunmasına cəlbedici süjetinin, mükəmməl kompozisiyasının təsiri çoxdur.

“Poemanın uzunömürlü olmasının bir mühüm səbəbi mimsilsiz bədii gözəlliyidir” fikrini necə əsaslandırarsınız?

Ana dilinin əzəmətini, qüdrətini əsərin hər beytində müşahidə etmək mümkündür. Məcəzaların elə bir növü yoxdur ki, poemada dəfələrlə, həm də orijinal şəkildə işlənməmiş olsun. Eyni, yaxud müxtəlif məcəzaların bir çox məqamlarda ardıcıl işlənməsi əsərə xüsusi gözəllik, oxuculara böyük zövq verir.

Leyli demə – cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə – zülmət içrə bir nur.
Leyli demə – övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə – mülki-eşqə bir şah.

Güclü obrazlılıq Füzuli sənətinin ən mühüm özəlliyidir. Bircə beyt oxucunun gözləri qarşısında ecazkar bədii lövhə yaradır.

Bir yaniya getdi hər pərivəş,
Dağıldı şərər, tutuşdu atəş.

Leylini gülzarlıqda gəzməyə aparən gözəllərin – pəriüzlü qızların hərəsi bir tərəfə gedir. Sanki ətrafa qığılcım (qızlar qığılcıma bənzədilir) yayılır və yağıın baş verir. Qızların gəzdidiyi məkanın əlvən rəngə boyanması bu şəkildə nəzərə çarpdırılır.

Poemada gerçəkliklə uyuşmayan təsvirlərə, hadisələrə də yer verilmişdir. Bu, şairin sufi görüşləri ilə bağlıdır. Əsərdə tez-tez rast gəlinən ilahi məhəbbət, sufiyanə eşqin təsviri buradan qaynaqlanır.

Əsərin *həzəc* bəhrində yazılması onun xoş avazla oxunmasına səbəb olur. Bunu aşağıdakı nümunədə müşahidə etmək olur.

məf Ulü	məfA ilün	fə Ulün
Bir gün ki	bahari-a	ləməfruz,
Vermişdi	cəhanə fey	zi-novruz,
Salmışdı	nıqab çöh	rədən gül,
Çəkmişdi	sürud-na	lə bülbül.

Poemanın ideyaca zəngin olduğunu necə əsaslandırmaq olar?

Poemada mühüm ictimai məzmunlu problemlərin bədii həlli verilmişdir. Şair, ilk növbədə, dövrünün önəmli mənəvi-əxlaqi dəyərlərini və bununla bağlı fərqli baxışları parlaq

şəkildə ifadə etmişdir. Bu, əsərin ideyaca zəngin olduğunu təsdiq edir. İdeyanın əhatəli aydınlaşdırılması, izahı və dəyərləndirilməsi isə geniş araşdırma tələb edir.

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Poemadan oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.
4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınızı məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Əsərdəki hansı obrazların nitqinə əsasən müəllifin onlara münasibətini müəyyənləşdirmək mümkündür?
 - b) “Poemanın əsasını iki ideologiyanın üz-üzə gəlib toqquşması təşkil edir” fikrini doğru saymaq olarmı?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. M. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.5-6.

Bölməni yekunlaşdırarkən

Aşağıdakı özünüqiymətləndirmə cədvəlini dəftərinizdə çəkin. Hər sütundakı başlıqların tələbinə uyğun qeydlərinizi yazın.

s.s.	Bölmə üzrə bilik və bacarıqlarım			
	Bölmədən əvvəl		Bölmədən sonra	
	Bilirdim	Bacarırdım	Öyrəndim	Bacarıram

Çətinlik çəkdiklərinizi, onları necə aradan qaldıracağınızı qısa yazıb, müəlliminiz, sinif yoldaşlarınız və valideynlərinizlə müzakirə edin.

Çətinlik çəkdiklərim	Onları necə aradan qaldıra bilərəm

MƏHƏMMƏD ƏMANİ

Seyr elə...

Bahar oldu, tazə güllər açıldı,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.
Şükufə övrağı hər yan saçıldı,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Can bəslənür etidali-həvadin
Dərli olan çəkməz minət dəvadin,
Hər məqamda qulaq dolar nəvadin,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Müəssərdür əndəlibdin nalələr,
Saçmış incü səbzə üzrə jalələr,
Eşq odundin dağlar qoymuş lalələr,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Hər səhfəsin tərtib etmiş gülün gəyb,
Öylə kim, heç tapmaq olmaz anda eyb,
Gənimətdür yetişməgəy vaxtı-peyb,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Yaz fəslində səhər quşlar əlhani
Mədhuş edər idrak edən insani,
Bitəkəllüf xürrəm olsun Əmani,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Ağzın sirrini gönçə guya eyləmiş,
Gəməzən sehrin nərgis peyda eyləmiş,
Laləni rüxsarın rüsva eyləmiş,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Xürrəm olmuş səbzələrdin hər vadi,
Əndəlibi nalan etmiş gül yadi,
Xəcil etgil ənər ilə şümşadi,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

I mərhələ (XVII–XVIII əsrlər)

• L a y i h ə •

YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Layihə üzrə araşdırmaya hazırlaşın.

1. Bu mərhələ ilə bağlı bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

XVII–XVIII əsrlərdə yaranan ədəbiyyatımız üçün daha dəyərli hesab olunanlar hansılardır?

Bu yüzilliklər Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb, ziddiyyətli və keşməkeşli bir dövr kimi səciyyələndirilir. Sabitlik, sakitlik bu əsrlərdə nisbi olmuş, ölkə ərazisi müharibə, çəkişmə meydanına çevrilmişdir. I Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvilər dövləti qüdrətini günbəgün itirməyə başladı. Mərkəzi dövlətin zəifləməsi ölkədə özbaşınalığın artmasına səbəb oldu. XVI əsrin sonlarından etibarən Osmanlı hökmdarlarının ölkəyə hərbi müdaxilələri gücləndi, bəzi ərazilər zəbt edildi. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə itirilmiş ərazilər geri qaytarıldı, ölkənin inkişafı yolunda əhəmiyyətli addımlar atıldı. Lakin farspərəst olan bu hökmdarın ölümündən sonra dövlətin nüfuzu zəiflədi, ərazisinin böyük bir hissəsi qonşu ölkələr tərəfindən işğal olundu. Qüdrətli sərkərdə olan Nadir şahlığı ələ alandan sonra ölkəni dağıtmaqdan xilas etdi. Onun hakimiyyəti illərində (1736–1747) yadelli işğalçılar dövlətin ərazisindən qovuldular. Ölkənin ərazi bütövlüyünə nail olan Nadir şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra dövlət dağıldı. Ölkə kiçik dövlətlərə – xanlıqlara parçalandı. Bu, Azərbaycanın işğalına, müstəmləkəyə çevrilməsinə əlverişli şəraitin yaranması demək idi.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bütün bu hadisələr həmin dövrün ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. İlk növbədə, xalq yaradıcılığının böyük vüsətini xatırlatmaq lazımdır. Dastan yaradıcılığının “qızıl dövrü” adlandırılan bu yüzilliklərdə şifahi ədəbiyyatın, demək olar, bütün janrlarında böyük uğurlar qazanılmışdır. Xalq yaradıcılığı mövzu, məzmun və forma baxımından özündən əvvəlki ədəbiyyatımızdan xeyli fərqlənirdi.

Qəhrəmanlıq dastanı “*Koroğlu*”nun formalaşması bu dövrdə başa çatdı, “*Abbas və Gülgəz*”, “*Aşıq Qərib*”, “*Şah İsmayıl*”, “*Əsli və Kərəm*” və s. məhəbbət dastanları yarandı. Şifahi xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata təsiri xeyli gücləndi. Bu həm mövzu, həm məzmun, həm də janr baxımından özünü qabarıq göstərirdi. İndi artıq *qəzəl yox, qoşma* diqqət mərkəzində dayanırdı, mürəkkəb məcazları xalq yaradıcılığında və danışıq dilində tez-tez işlədilər təsvir-ifadə vasitələri əvəz edirdi. Beləliklə, heca vəznində yazmaq şairlərin yaradıcılığında ön plana keçirdi. Yaranan əsərlər isə aydın, sadə xalq dilinin əsasında ərsəyə gəlirdi.

Yazılı ədəbiyyatda *epik şeir* və *bədii nəsr* xalq yaradıcılığından bəhrələnirdi. Xalq nağıllarının maraqlı süjeti poema və mənzum hekayələr üçün mənbə rolunu oynayırdı.

Yazılı ədəbiyyatda *ənənəçilik* və *novatorluq* müşahidə edilirdi. XVII əsrdə ədəbiyyatımız daha çox ənənəçilik üzərində qurulmuşdu. Başqa sözlə, bu əsrdə əvvəlki dövrlərdə yaranmış ədəbiyyatın təsiri hələ güclü idi. Bu da unudulmamalıdır ki, Füzuli tilsimini qırmaq, onun təsirindən çıxmaq heç də asan deyildi.

XVIII yüzillikdə yaranan ədəbiyyatda ənənəçilik olsa da, yenilik, novatorluq daha güclü, aparıcı idi. Deyildiyi kimi, folklor janrları, xüsusən *qoşma* yeni ədəbi hadisənin göstəricisi rolunda idi. Qoşma ilə yanaşı, *müxəmməs* də aparıcı mövqə qazanmışdı. Dövrün mühüm ictimai hadisələri daha çox bu janrda yazılan əsərlərdə əks etdirilirdi.

Tarixi-epik poemaların, tarixi mənzumələrin, bədii nəsrin ardıcıl yaranması da XVII–XVIII əsrlər ədəbiyyatımızı digər dövrlərdən fərqləndirir.

Ədəbiyyat tariximizdə bu dövr *sadəlik, xəlqilik* və *realizmin* güclənməsinə rəvac verən bir mərhələ kimi qiymətlidir.

Bu yüzilliklərdə şifahi ədəbiyyat yalnız dastan yaradıcılığı ilə məhdudlaşmamış, onun digər janrları da mövzu, məzmun baxımından zənginləşmiş, inkişaf etmişdir. Qoşma ilə yanaşı, *gəraylı, tənqid, bayatı* janrlarında yaradılmış əsərlər Azərbaycanın sərhədlərini aşmış, digər ölkələrdə də oxunmuş və sevilmişdir. Xalq yaradıcılığı nümunələri erməni və gürcü dillərində yazıya alınmış, onların ədəbiyyatına güclü təsir etmişdir. Qonşu xalqların aşığıları Azərbaycan türk dilində qoşduqları nümunələri saz havasında oxumuş, onların təsiri altında öz dillərində də əsərlər yaratmışlar.

Xalq yaradıcılığında hansı mövzu və problemlərə daha çox diqqət yetirilmişdir?

Lirik folklorumuzun müraciət etdiyi mövzular fərqlidir; insanın mənəvi gözəlliyinin, zahirî görünüşünün, saf məhəbbətin tərənnümü, təbiətin təsviri bu əsərlərdə tez-tez müraciət olunan mövzulardandır. Zəmanənin keşməkeşlərinin əks olunduğu lirik şeirlər də az deyildir. Ayrılıq, vətən həsrəti, haqsızlıq və ədalətsizliyə nifrət hissəsinin ifadə olunduğu əsərlər həmin dövrün ədəbiyyatı üçün səciyyəvi nümunələrdir.

Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım Tikmədaşlı, Sarı Aşıq, Aşıq Valeh və b. müxtəlif mövzularda yaratdıqları əsərlərində ictimai bəlalara, haqsızlığa, ədalətsizliyə, zülmə, ümumiyyətlə, şərə mənasibət bildirmiş, etirazlarını birbaşa ifadə etmişlər.

Cənubi Azərbaycanda anadan olmuş Aşıq Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında həyat həqiqətlərinin ifadəsi, dövrün cəfasından şikayət, vəfah dost həsrəti, cəmiyyətdəki zülmə, özbaşınalığa etiraz motivləri daha güclüdür:

Adam var, çox işlər eylər irada,
Adam var ki, yetə bilməz murada.
Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var, yağ yeyər, balı bəyənmez.

Aşığın milli həmrəyliyin, birliyin vacib olması barədəki fikri bütün zamanlar üçün dəyərlidir:

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun, suyu gəlsin dərindən,
El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Xəstə Qasımın ustadnamələrində təvazökarlıq, nəcabət, ləyaqət kimi müsbət keyfiyyətlər mühüm mənəvi dəyər kimi təqdim edilir:

Bir məclisə varsan, özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə söymə.
Qüvvətli olsan da, yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdır.

Sarı Aşığın bayatılarında məhəbbət, nəciblik, dostluqda sədaqət, fədakarlıq hisslərinin tərənnümü, həyatından şikayət, çəkdiyi əzabların, ayrılıq dərindən təsviri mühüm yer tutur. O, bayatılarının birində özünü Nəsimi ilə müqayisə edir:

Gözəllik soy iləndir,
Şahmar da soy ilandır.
Nəsimi tək bu aşığı
Yolunda soyulandır.

Ciddi ictimai problemlərə münasibət dastanlarımızda daha qabarıq əks olunmuşdur. “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Abbas və Gülgəz” və b. dastanlarda bunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

Yazılı ədəbiyyatımızda yenilik hansı məzmununda və istiqamətdə olmuşdur?

Lirik və epik folklorun dəyərli nümunələrinin meydana gəlməsi, qeyd olunduğu kimi, yazılı ədəbiyyatın xəlkiləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Dövrün bütün çətinliklərinə, ziddiyyətlərinə baxmayaraq, yazılı ədəbiyyatımız öz inkişafından qalmamışdır. XVII yüzilliyin məşhur sənətkarlarından *Məsihi*, *Saib Təbrizi*, *Qövsü Təbrizinin* əsərlərində humanist ideyalar, insana hörmət, sevgi hisləri geniş bəddii əksini tapmışdır. Bu sənətkarların, xüsusən Saib Təbrizinin əsərlərində Füzuli ənənələri ilə yanaşı, yeni poetik keyfiyyətlər diqqəti cəlb edirdi. Məsihinin “*Vərqa və Gülşa*” poemasında sevgi və qəhrəmanlıq vəhdətdə götürülmüş, öz məhəbbəti, xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan sevgililərin – *Vərqa* və *Gülşanın* maraqlı bəddii obrazları yaradılmışdır. Şair oxucuya belə bir fikir aşılayır ki, xoşbəxtliyə çatmaq üçün mübarizə aparmaq, qəhrəmanlıq göstərmək lazımdır. Öz dövrünün Füzulisi sayılan Saib Təbrizinin əsərlərində insanpərvərlik, xeyirxahlıq, saflıq, düzlük, sədaqətli dost olmaq yüksək mənəvi dəyərlər kimi tərənnüm edilir. Şair ana dilində yazdığı şeirlərdə, xüsusən qəzəllərində sevən insanın mənəvi zənginliyini ustalıqla təsvir edə bilmişdir. Dövrünün zülm və haqsızlıqlarına açıq şəkildə etirazını bildiren S.Təbrizi müxtəlif ölkələrdə yaşasa da, doğulduğu Təbriz şəhərini dərin həsrət və məhəbbətlə xatırlamışdır:

Qürbətə bağlama bel, tərək eləmə tez vətəni,
Hər quşa öz yuvası, hər kişiye öz vətəni.

XVIII əsrdə yazıb-yaratmış *Qövsü Təbrizi* dünyəvi şeir nümunəsi olan əsərlərində insanın mənəvi azadlığı problemini, sənətə qiymət verməyən zəmanəyə

qarşı etiraz səsinə ucaldırdı. Şair cisminin fəğanla dolu olduğunu söyləyir, dərdinə şerik çıxan bir həmdəmin olmamasından acı-acı şikayətlənirdi:

Haray kim, nə dilim var, nə bir dil anlayanım,
Əgərçi ney kimi cismim fəğan ilə doludur...

XVIII əsr yazılı ədəbiyyatımızda, qeyd edildiyi kimi, dünyəvilik, xəlqilik, reallıqla bağlı düşüncələrin, həyatı, təbii hiss və duyğuların ifadəsi ön plana keçir. Tərki-dünyalığa çağırış, sufizm ideyaları bu dövrün ədəbiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Daha çox heca vəznində yazılmış poeziya nümunələrində dilin aydınlığı, sadəliyi, nikbin ovqatın ifadəsi əsas yer tutur. Bu yüzillikdə realizmə meyil Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığında özünü daha qabarıq göstərir. Vidadinin şifahi və yazılı ədəbiyyat ənənələrini davam etdirən yaradıcılığında zəmanəsinin ağrı-acılarına, xalq kədərinə həssas münasibət aparıcı yer tuturdu. O, qəzəl, müxəmməs, qoşma, gəraylı və bayatılarında tarixi faciələri, məhrumiyətlərə məruz qalan müasirlərinin taleyini, vətən həsrətindən doğan ictimai kədəri təsirli, yanıqlı dillə əks etdirmişdir. “Müsi-bətname” mənzuməsində, “Könlümü”, “Durnalar” rədifli qoşmalarında şair zəmanəsindəki ziddiyyətlərin, ədalətsizliyin qurbanı olan insanların faciəsindən ürək ağrısı ilə söz açır. Vidadinin kədəri çox zaman vətəndaş kədəridir, ictimai səciyyəlidir.

XVIII əsrdə xalq şeiri ənənələrini davam etdirən görkəmli şair Vaqifin yaradıcılığı dil, üslub, ideya-məzmun baxımından yeniliyi, həmişəyaşar gözəllik və sevgi hislərini, həyat həqiqətlərini əks etdirməsi, nikbin ruhu və xəlqiliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Mənbələr üzrə araşdırma dövrün siyasi, ədəbi-mədəni durumuna obyektiv qiymət verməyə imkan yaradacaqdır.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Layihə üzrə işi davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) XVII–XVIII əsrlər ədəbiyyatı özündən əvvəlki mərhələdə yaranan ədəbiyyatdan hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
 - b) XVII–XVIII əsrlərdə şifahi xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata təsiri hansı məzmununda və istiqamətlərdə olmuşdur?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.4-8, 11-12.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

Öz yayılma vüsətinə görə dünya eposunda “Koroğlu” kimi bir əsər təsəvvür etmək çətindir. O, din və dil ayrılıqlarına baxmayaraq, orta əsrlərdə bütün siyasi-inzibati sərhədləri aşmış, ən azı, Qafqaz, İran, Əfqanıstan, Orta Asiya, Ərəbistan, Sibir və Avropanın bir sıra xalqları içərisində çox geniş şəkildə yayılmış, variantlar, versiyalar əmələ gətirmişdir.

*Məmmədhüseyn
Təhmasib*

“KOROĞLU” EPOSU

1. “Koroğlu” dastanı barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

“Koroğlu” nə üçün tarixi-qəhrəmanlıq dastanı hesab edilir?

Bu tarixi hadisə Azərbaycan və Türkiyə ərazisi ilə bağlı olduğundan yaranan bədii nümunələr də bu ölkələrdə daha geniş yayılmış, dildən-dilə keçmiş, zaman ötdükcə daha da zənginləşmişdir. “Koroğlu” dastanının mənbəyi məhz bu tarixi hadisə, bu hərəkət hesab olunur. Xalqın bədii təfəkkürünün, düşüncəsinin məhsulu kimi meydana gələn bu dastan (təsadüfi deyildir ki, onda əfsanəvi qüvvələr də iştirak edir) illər keçdikcə mükəmməl bədii forma və məzmun almış, möhtəşəm, təkrarolunmaz abidəyə çevrilmişdir.

Dastandakı obrazlar hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onlar üçün ortaq olan cəhətlər hansılardır?

Yoxsul ilxıçı oğlu olan Rövşen ilk dəfə atasının intiqamını almaq üçün silaha əl atır, lakin haqsızlığa, ədalətsizliyə nifrəti bu gənci mübarizə yolundan döndərmir. Ağa, bəy, xan zülmündən cana doymuş, xoşbəxt həyat arzusu ilə yaşayan

XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş Cəlalilər hərəkəti xalq arasında geniş əks-səda tapmış, bu hərəkətin iştirakçıları haqqında çoxlu nəğmə, rəvayət yaranmışdır.

Dastanda xarakter, fərdi xüsusiyyət və insanlara münasibətləri ilə bir-birindən fərqlənən çoxlu obraz yaradılmışdır. Eposun baş qəhrəmanı **Koroğlu** xarakteri, davranışı, tədbirli olması ilə diqqəti dərhal cəlb edir və seçilir.

yoxsul gənclərin üz tutduğu Çənlibel azadlığın hökm sürdüyü yurda, Rövşən isə Koroğluya çevrilir. Bu yenilməz sərkərdəni dəlilərə, yoxsul insanlara daha çox sevdiren mərdliyi, ədalətli olması və igidliyidir. Varlanmaq, şöhrət qazanmaq xalqa arxalanan, ondan güc, qüdrət alan Koroğlunun təbiətinə yaddır.

Koroğlunun başına yığışan, ətrafında sıx birləşən *dəlilər – silah yoldaşları* üçün ümumi olan cəhətlər az deyildir; mərdlik, qorxmazlıq, haqqın, ədalətin tərəfində durmaq, dostluqda sədaqətli olmaq, düşmənə nifrət və s. onları birləşdirən cəhətlərdəndir. Bu igidləri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də çoxdur. **Dəli Həsən** təmkinli, tədbirli olması ilə seçilir. **Eyvaz** səmimiliyi ilə dəlilərin sevimlisi olur. **Bəlli Əhməd** təvazökarlığı, **Dəmirçioğlu** isə səbirli və dözümlülüyü ilə diqqəti cəlb edir.

Dastanı oxuduqca bu el qəhrəmanlarının əxlaqına, davranışına heyran olmaq mümkün deyil. Sadə insanların, zəhmət adamlarının içindən çıxan bu igidlər öz başçalarına layiq insanlardır.

Eposdakı *qadın* surətlərinin oxşar cəhətləri çoxdur. Onların, demək olar ki, hamısı xotkar, şah, bəy, xan qızlarıdır. Haqqın, ədalətin, bərabərliyin, mənəvi azadlığın hökm sürdüyü Çənlibel hamı kimi, bu qızları da cəlb edir. Dəbdəbəli saray həyatından üz döndərib bu yurda gələn xanımlar burada sədaqət, vəfa, səmimilik görürlər. Koroğlu dəliləri ilə xoşbəxt ailə quran bu qızlar çətin anlarda ərlərinə arxa, dayaq olur, onlarla bərabər düşmənə qarşı vuruşurlar.

Ağıllı məsləhətləri, xeyirxahlığı ilə bütün dəlilərin hörmətini qazanan **Nigar xanım** Çənlibelin ağbirçək anası sayılır. Koroğlunu bir igid, mərd insan kimi yüksək qiymətləndirən Nigar xanım onun səhvlərini də üzünə deyir, dəlillərlə sərkərdənin arasında soyuqluğun yaranmasına imkan vermir.

Nigar vəfalı ömür-gün yoldaşı olur. Ərinin qocalığında ona qayğısını daha da artırır, onu fikir etməyə, dərd çəkməyə qoymur.

Dastanda yaradılmış **Telli xanım**, **Ruqiyyə xanım**, **Məhbub xanım** və başqa qadın surətləri ağıl, davranış və xoş rəftarları ilə hamının rəğbətini qazanırlar.

Xalqla, arxasız, kimsəsiz insanlarla amansız rəftar edən xotkar, şah, bəy, xan surətlərinə, demək olar ki, hər qolda rast gəlmək mümkündür. Koroğlu onların yuxusuna haram qatmış, hakimiyyətlərini xeyli məhdudlaşdırmışdır. Bu yenilməz igidlə açıq döyüşdən çəkinən hakim təbəqə onu məhv etmək üçün ağla-gəlməz hiylələrə əl atır. Bu təbəqənin ən nüfuzluları Koroğlunu aradan götürmək üçün var-dövlətlərinin böyük bir qismini, hətta övladlarını – qızlarını belə qurban verməyə razıdılar. Xotkar, Hasan paşa, Ərəb Reyhan, Bolu bəy və b. namərd, hiyləgər, amansız olduqları qədər də qorxaq və ikiüzlüdürlər. Onlar fürsət düşən kimi bir-birini öldürür, xotkarın rəğbətini qazanmaq üçün hər fırlıdağa əl atır, ən yaxınlarına belə yalan danışirlər.

Koroğlu və onun dəliləri bütün döyüşlərdə onlara qalib gəlirlər. Bu, haqqın, ədalətin, düzlüyün, doğruluğun qələbəsidir.

Dastanın üzərində müşahidələri dərinləşdirməklə, mənbələri araşdırmaqla bütün deyilənləri nümunələrlə əsaslandırmaq və onlara əhəmiyyətli əlavələr etmək mümkündür.

Dastanın əsrlər boyu maraqla oxunmasının, geniş yayılmasının və yaşamasının səbəbləri çoxdur. Bunlardan ən mühümü onun bədii gözəlliyi, solmayan tərəvətidir. Bir-biri ilə heyvətəməz ustalıqla bağlanan, əlaqələndirilən əhvalatları həyəcansız

Dastanda bədiilik hansı vəsitələrlə artırılmışdır?

oxumaq mümkün deyildir. Hadisələrin təsviri elə ilk cümlələrdən diqqəti cəlb edir, oxucunu, dinləyicini intizarda saxlayır, onun necə tamamlanacağı maraqla izlənilir.

Dastanda nəslrlə nəzmin əvəzlənməsi ona xüsusi gözəllik vermişdir. Əhvalat və hadisələrin təsviri nəslrlə verilmiş, hiss-həyəcanların ifadəsində isə daha çox qoşma və gəraylıdan istifadə olunmuşdur.

Dilimizin gözəlliyi, ifadə imkanlarının genişliyi dastanın hər cümləsində, səhifəsində açıq-aşkar duyulur. Obrazların hiss və düşüncələrinin, portretlərinin, döyüş səhnələrinin dəqiq seçilmiş söz və ifadələrlə əks olunması dastanın oxucusuna, dinləyicisinə hədsiz zövq verir və o, hadisələrin iştirakçısına çevrilir, qəhrəmanlarla gah fərəhli, gah da üzüntülü duyğular yaşayır. Onların taleyi üçün təhlükə yaranan anlarda həyəcanlanır, zəfər anlarında isə qəlbi iftixar hissi ilə dolur.

Dastandakı əhvalatlar axıcı bir dillə, təşbeh, metafor, təkrir, mübaliğə, litotadan, eləcə də, xalq deyimləri, məsəllər, atalar sözlərindən bol-bol istifadə ilə nağıl olunur.

Dastanın (onun hər bir qolunun) maraqlı, cəlbedici süjetə, bitkin kompozisiyaya malik olması kamil sənət nümunəsi səviyyəsinə yüksəlməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Dastanda əksini tapmış başlıca ideyalar hansılardır?

Mövzusunun tarixi hərəkətdən alan dastanda xalqın azad, firavan yaşamaq istəyi, haqsızlığa, ədalətsizliyə nifrəti geniş əksini tapmışdır. Buna uyğun olaraq, Koroğlunun və onun silahdaşlarının – dəlilərin bədii obrazı xalqın arzusuna və zövqünə müvafiq yaradılmış, onlara böyük məhəbbət ifadə edilmişdir. Dastanın yaradıcıları ədalətsiz şah, bəy və xanlara nifrətlərini də gizlətməmişlər.

Eposda anaya, qadına dərin hörmət, əməyə, zəhmət adamına rəğbət ardıcıl duyulur, mərd və dürüst olmağın üstünlükləri barədə müdrik fikirlərə, ibrətamiz əhvalatların təsvirinə yer verilir.

Dastanın qollarını bir ana xətt birləşdirsə də, hər birinin müstəqil süjet xətti var və oxucu onlarda yeni əhvalat və hadisələrlə qarşılaşır. Bu isə o deməkdir ki, dastan ideyaca zəngindir və bunu ciddi araşdırma aparmaqla əhatəli şərh etmək mümkündür.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınızı məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) “Dədə Qorqud” eposu ilə “Koroğlu” eposunu hansı cəhətlərinə görə müqayisə etmək olar?
 - b) Hər iki dastanın türk xalqları arasında geniş yayılmasına səbəb nədir?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.7.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
3. Koroğlu. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, səh. 24-25, 36, 39, 40-41.

HƏMZƏNİN QIRATI QAÇIRMASI (ixtisarla)

I dər

• Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz qoldan aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və məcazları müəyyənlədirin.

Bağdad əhvalatından sonra xotkar ətrafa namələr yazıb adlı-sanlı paşaları, pəhləvanları, qoşun böyüklərini yanına çağırırdı. Böyük bir məclis qurdu.

Elə ki hər kəs öz yerini tutdu, xotkar dedi:

– Nə qədər ki bu Koroğlunun səsi kəsilməyib, dünya üzündə zindəganlıq bizə haram olacaq. Sizi çağırmışam ki, tədbir tökəsiniz, görək necə eləyək ki, onu dünya üzündən yox edək. Budu, gün-gündən onun başının adamları çoxalır. Dünyanın hansı yerində bir dələduz varsa, gedib ona qoşulur. Axırda bir gün görəcəyik ki, budu, qoşun düzəldib şəhərlərimizi, kəndlərimizi alır. Ondan sonra ya gərək gedib ona nökərdən-naibdən olaq, ya da ki dağlarda, daşlarda qaçaqlıq edək.

Elə ki xotkar sözünü qurtardı, paşalar verdilər ağız-ağıza. Hərəsi bir cür tədbir tökdü. Biri dedi:

– Aldadaq, qonaq çağıraq, tutub dar ağacından asaq.

Biri dedi:

– Adamlarından ələ keçirək, pul verək, qızıl verək, öldürtdürək.

Biri dedi:

– Sən başa düşmürsən.

O birisi dedi:

– Sən qorxaqsan.

Qərək, bu məclisdə bir səs-küy qalxdı ki, ağız deyəni qulaq eşitmədi.

Bunlar deyişməkdə olsunlar, sənə kimdən deyim, toqatlı Hasan paşadan. Bu Hasan paşa kim ola, kim olmaya, haman toqatlı Hasan paşa ola ki, atdan ötrü Koroğlunun atası Alı kişinin gözlərinin çıxarılmasını məsləhət görmüşdü. Həsən xan da onun gözlərini çıxartdırıb dünya işığına həsrət qoymuşdu.

Hasan paşa xotkarın sağ əli idi. Həmişə onun əziz günlərində süfrəsinin başında oturur, ağır günlərində də yastığının dibini kəsərdi. Özü də həm paşa idi, həm də çox bacarıqlı qoşun böyüyü idi, dava eləməyin min bir fəndini bilirdi. İndiyə kimi xotkar onu hansı qulluğa buyurmuşdusa, birə-beş yerinə yetirmişdi.

Qərək, Hasan paşa da bu məclisdə idi. Elə ki səs-küy qalxdı, xotkar fikir verib gördü ki, bu danışanların heç biri qoşun çəkib Koroğlunun üstünə getmək fikrində deyil; hamı ondan qorxur. Elə birtəhər eləmək istəyirlər ki, ilanı Seyid Əhməd əli ilə tutalar. Xotkar üzünü Hasan paşaya tutub dedi:

– Hasan paşa, söz sənindi.

Hasan paşa durub xotkara baş əyib dedi:

– Xotkar sağ olsun, xotkar əmri ki var, Allah əmrirdi. Sən doğru buyurursan. Koroğlu, doğrudan da, çox tüğyan edib. Mən indiyə kimi ona fikir vermirdim. Deyirdim, paşalar özləri onun öhdəsindən gələrlər. İndi ki iş bu yerə çatıb, baş

üstə. Onun atasının gözlərini mən çıxartdırmışam. İnşallah, xotkarın sayəsində özünü də bu İstanbul şəhərində dar ağacından mən asaram. Ancaq, xotkar sağ olsun, onun çoxlu adamları var ki, gəlib lap böyük-böyük məclislərə girib söhbətlərə qulaq asırlar. Sonra ona xəbər verirlər, odu ki, fikrimi sənə təklildə deyəcəyəm.

Məclis adamları Hasan paşanın bu sözündən ürəkdə rəncidə oldularsa da, xotkarın qorxusundan bürüzə verə bilmədilər.

Xotkar Hasan paşaya əhsən deyib məclisi dağıtdı. Elə ki tək qaldılar, Hasan paşa dedi:

– Xotkar sağ olsun, Koroğlu bu saat çox güclənib. Onu aldatmaqla tora salmaq olmaz. Biz gərək üç tərəfdən qoşun çəkib onu halqa-mərəkə eyləyək, hamısını bir yerdə qırıb qurtaraq. Yoxsa biz onu öldürməklə bir kar aşmaz.

Xotkar dedi:

– Hasan paşa, sənə qırx gün möhlət verirəm. Əgər onu yox elədin, səni özümə sədr-əzəm eyləyəcəyəm. Yox, eləyə bilmədin, onda...

Hasan paşa dik qalxıb dedi:

– Sənə qurban olum! Mən əgər onu qolu bağlı sənın qabağına gətirə bilməsəm, özüm-özümü halak eləyərəm. Ancaq sən bütün paşaların, qoşun böyüklərinin ixtiyarını mənə ver!

Xotkar dedi:

– Külli-ixtiyarsan. Necə istəyirsən, elə də elə!

Hasan paşa baş əyib mürəxxəs olmaq istəyəndə xotkar dedi:

– Bir də bu zalım oğlu zalım bu tərəfə bir dənə karvan buraxmır. Hamısını soyur. Gərək birtəhər eləyib yaraqlı-yasaqlı bir karvan düzəldəsən, şəhərə bir az mal gətizdirəsən. Yoxsa bütün şəhərdə danışırlar ki, bəs xotkar qalıb Koroğlunun əlində acız. Şəhərə mal gətirtirə bilmir.

Hasan paşa əlini gözünün üstünə qoyub dedi:

– O da mənim gözüm üstə!

Onda xotkar Hasan paşaya rüsxət verdi. Özü də bütün paşalara namə yazdı ki, bəs Hasan paşa onların üstündə külli-ixtiyardı. Kim onun buyruğuna əməl eləməsə, dar ağacından asılacaq.

Qasid namələri aparmaqda olsun, sən eşit Hasan paşadan.

Hasan paşa oradan Toqata qayıdıb bir məclis düzəltdi. Tanıdığı, bildiyi böyük sərkərdələri, qoşun böyüklərini, pəhləvanları yanına çağırdı. Elə ki yerli yerini tutdu, Hasan paşa özü məclisə gəldi. Əvvəl-əvvəl bir məclisə göz gəzdirdi. Hamını gözədən keçirdi. Elə ki arxayın oldu ki, hamısı öz bildiyi, tanıdığı, etibar elədiyi adamlardı, başladı danışmağa. Xotkar məclisində olanların hamısını onlara danışdı. Hamı əhvalatdan hali olandan sonra çıxardıb xotkarın möhürlü naməsini onlara oxudu, ondan sonra dedi:

– Bilin və aqah olun! Bizim tədbirimiz belədi ki, Koroğlunun üstünə üç tərəfdən qoşun çəkək. Gərək elə eləyək ki, o, göz açmağa macal tapa bilməsin. İndi sizi bura yığmaqda mənim muradım budu ki, deyəsizin görüm, bu işə kim qol qoya bilər? Kim üç qoşundan birinin sərkərdəsi ola bilər?

Məclisin üstünə elə bil su səpələdilər. Daşdan, divardan səda çıxdı, məclisdən səda çıxmıdı. Onda Hasan paşa dedi:

– Qoşunun birisini mən özüm aparacağam. Özü də qabaq tərəfdən gedəcəyəm. O biri qoşunların biri sağ tərəfdən, biri də sol tərəfdən gəlib baş qatacaqlar ki, onlara da mən hər cür kömək eləyəcəyəm.

Yenə də məclisdən səs çıxmıdı. Hasan paşa əmr elədi, iki badə doldurub gətirdilər. O, hər badəyə bir dənə qiymətli ləl salıb dedi: – O kimdi ki, bu badəni içə, ləli cibinə qoyub bu işə boyun ola. Mən əhd eləyirəm ki, Toqat paşalığını ona bağışlayam, üstəlik, qızlarımdan birini ona verəm.

Məclisin bir tərəfindən bir nəfər cavan adam ayağa durdu. Bu adam kim ola, kim olmaya, ərzincanlı Bolu bəy ola.

Bolu bəy Ərzincan qalasında qoşun böyüyü idi. İgid oğlanlardan biri idi. Özü də çoxdan idi ki, Hasan paşanın böyük qızı Dünya xanıma aşiq idi. Ancaq indiyə kimi neçə dəfə əl altından adam salmışdı, qızın ürəyini ələ almaq istəmişdisə, qız hər dəfə demişdi ki, iti görüm, qurdu görüm, onu görməyim. O da cürət eləyib Hasan paşanın yanına elçi göndərə bilməmişdi. Çünki bilirdi ki, Hasan paşa qızlarını çox istəyir. Onların bir sözünü iki eləməz. İndi ki Hasan paşa məsələni bu şəkildə qoydu, Bolu bəy fürsəti qənimət bilib ayağa durdu. Elə o ayağa durcaq Hasan paşa sevincək dedi:

– Mərhəba, Bolu bəy! Mən elə bilirdim ki, bu iş axırda sən gedəcəksən.

Bolu bəy irəli yeriyib badənin birini Hasan paşadan aldı, dedi:

– Paşa sağ olsun! Sən bilirsən ki, mən bu işin öhdəsindən gələm. Ancaq mənim bir şərtim var.

Hasan paşa dedi:

– Şərtini de! Hər nə olsa, yerinə yetirəcəyəm.

Bolu bəy çox hiyləgər adam idi. O, necə deyərlər, şeytana papaq tikib, təpəsinə də deşik qoyardı. Bir dəfə gözlərini dolandırıb məclisə baxdı, sonra üzünü Hasan paşaya tutub ucadan dedi:

– Paşa, mən bilirəm ki, bu, xotkar əmr idi. Odur ki, buradakı əhdə arxayınam. Bilirəm ki, burada xilaf söz olmaz. Necə ki əhd eləmişən, Toqat paşalığını mənə tapşıracaqsan, mənə də özünə nökr eləyib qızını verəcəksən. Mənim sözümdə deyil. Mənim şərtim budu ki, gərək pəhləvan Qəcər Alını, bir də Mehtər Murtuzu mənə verəsən.

Qəcər Alı Toqatın lap azman pəhləvanlarından idi. Hələ indiyə kimi onun arxasını yerə vuran, qılıncının qabağında qalxan saxlayan olmamışdı. Mehtər Murtuz da düz yeddi il Koroğluya mehtərlik eləmişdi. Çənlibeli yaxşı tanıyırdı.

– Şərtin şəkər üstə! Hamısına razıyam.

Bolu bəy badəni içdi, ləli götürüb cibinə qoydu, qayıdıb yerinə oturdu. Bundan sonra Hasan paşa ikinci badəni doldurub dedi:

– İndi növbə ikincinindi.

Elə bu sözdə bir qasid toz-torpağa bulanmış özünü saldı məclisə. Hasan paşaya baş əyib bir namə verdi. Hasan paşa naməni oxuyub gördü ki, Ərəb Reyhandandı. Yazıb ki: “Hasan paşa, eşitmişəm, Koroğlunun üstünə qoşun çəkirsən. Bil, ağah ol! Koroğlu mənim düşmənimdi. Əgər razı olsan, mən də onun üstünə gedərəm”.

Hasan paşa şadlığından bilmədi ki, nə etsin. O, Ərəb Reyhanı tanıyırdı. Bilirdi ki, zor adamdı. Koroğlu ilə olan əhvalatını da eşitmişdi. Üzünü məclisə tutub dedi:

– İkinci adam da öz ayağı ilə gəldi.

Bunu deyib Hasan paşa badəni qaldırıb qasidə verdi, dedi:

– Badəni iç! İçindəki ləli də aparıb ağana ver! Deynən ki, yolunu gözləyirik. Tez gəlsin. Gözümüz üstə yeri var.

Qasid badəni içdi. Ləli öpüb cibinə qoydu. Mürəxxəs olmaq istəyəndə Hasan paşa vəzirinə tapşırırdı ki, qasidi aparıb yedirsən, içirsən, bir az da pul verib yola salsın, naməyə də cavab yazsın. Vəzir qasidi də götürüb getdi. Məclisdəkilər soruşdular ki, namə kimdən idi? Hasan paşa dedi:

– Ərəb Reyhandan.

Hamı şad oldu. Hasan paşa əmr elədi, çalanlar, oynayanlar gəldilər. Kef başlandı. Elə ki yedilər, içdilər, damaqlar duruldu, Mehtər Murtuz ədəblə baş əyib dedi:

– Paşam sağ olsun, xotkara da qurban olum, sənə də. Sizin buyruğunuz Allah buyruğudur. İndi ki bizi göndərirsen, gedəcəyik. Ancaq orasını da deyim ki, Koroğlunun igidliyinin yarısı Qıratdadır. Nə qədər ki o, Qıratın üstündədir, biz ona heç nə eləyə bilmərik. Əgər Koroğlunun müzməhəll eləmək istəyirsənsə, birtəhər elə o atı onun əlindən çıxart.

Söz, deyəsən, Hasan paşanın beyninə batdı. Məclisdəkilər də Mehtər Murtuzun sözünü təsdiqlədilər. Hasan paşa dedi:

– Murtuz, dərdi bilən dərmanını da bilər. De görüm, nə təhər eləmək olar ki, Qıratı onun əlindən çıxardaq?

Mehtər Murtuz dedi:

– Paşa, vallah, nə bilim? Day onun atını pul ilə alası deyilik ki? Gərək elə bir adam ola ki, canından keçə, Çənlibelə gedə. Ya Qıratı gətirə, ya da ki öz başını Koroğluya təslim verə.

Paşa bir məclisə baxdı. Hamı başını aşağı dikmişdi. Hasan paşa özü də bildirdi ki, bu çox çətin işdi. Heç kəs buna qol qoymaz. Fikirləşib yol axtarırdı ki, nə eləsin, birdən məclisin lap başmaq çıxanından cındırından cin ürəkən bir adam qalxdı ayağa. Paşa baxdı ki, bu, keçəl Həmzədi.

Keçəl Həmzə sayılmayan, urvatı olmayan bir adam idi. Məscidə qoymazdılar ki, başmaq oğurlayar, tövləyə qoymazdılar ki, quşqun oğurlayar. Keçəl Həmzə kef məclisi başlananda gəlib birtəhər özünü salmışdı içəriyə ki, qarnını doyursun.

Qərəz, Həmzə məclisin ortasına yeriyib dedi:

– Paşa sağ olsun, bu işə mən gedirəm. Qıratı gətirdim, gətirmişəm, gətirə bilmədim, Koroğlu işi başa düşdü, nə olsun? Bir keçəl başdı, qoy qurban olsun sənə.

Hasan paşa dedi:

– Bala, Həmzə, əgər sən gedib Qıratı gətirsən, mən səni dünya malından qəni edərəm.

Həmzə dedi:

– Paşa, mənə tək dünya malı lazım deyil.

Paşa dedi:

– Sənə bəylik verərəm.

Həmzə dedi:

– Yox, paşa, o da mənə tək lazım deyil.

Hasan paşa dedi:

– Səni oğulluğa götürərəm.

Həmzə dedi:

– Yox, qurbanın olum, mənə təkbətəkliklə bunların heç biri lazım deyil.

Üçünü də ki bir yerdə nə sən verməzsən, nə də mən istəməyəm. Gəl mən səndən elə bir şey istəyim ki, mənim üçün bunların hamısından qiymətli olsun, sənin üçün də hamısından ucuz.

Hasan paşa dedi:

– İstə görüm, o nədi elə?

Həmzə dedi:

– Deyirsiniz ki, Koroğlunun nə qədər igidliyi varsa, onun tən yarısı Qıratdı. Bu yarısını mən gətirəcəyəm. Sizə qalacaq yarısı. O yarısından da bir pay düşəcək Bolu bəyə. Sənə qurban olum, bu pay üçün sən ona Toqat paşalığını verdin, ləl verdin, bir də böyük qızın Dünya xanımı verdin. Gəl bu yarısı üçün də kiçik qızını ver mənə, gedim Qıratı gətirim.

Hasan paşa dedi:

– Ay axmaq, niyə bəyəm, bir qız nə oldu ki, bəylikdən, mal-dövlətdən, mənə oğul olmaqdan qiymətli oldu?

Həmzə dedi:

– Paşa, sən bilirən ki, keçəl çoxbilmiş olar. Mən də gəlir-çıxarımı bilən adamam. Mən bilirəm ki, sən bu üç şeyin üçünü də mənə verən deyilsən. Amma qızı mənə versən, mən olaram sənin kürəkənin. Kürəkən ki var, elə oğula bərabər bir şeydi. Ondan sonra da bəylik də öz-özünə gələcək, mal-dövlət də.

Məclisdəkilər keçələ əhsən dedilər. Hasan paşa fikrə getdi. Qızı keçəl Həmzəyə verməyə ürəkdən razı deyildi. Amma bu tərəfdən də fikirləşirdi ki, Qırat gəlsə, Koroğlu basılacaq. O dedi:

– Həməzə, razıyam.

– Yox, paşa sağ olsun! Zəhmət çək, öz dilindən bir dənə kağız yaz, möhürünü də bas üstünə, ver qoyum cibimə. Ondan sonra mənə möhlət qoy. Vədə başına gətirdim – haqqımı ver, gətirmədim – boynumu vur.

Hasan paşa çar-naçar öz dilindən bir dənə qol kağızı yazdı, möhürünü də üstünə basıb verdi Həməzəyə. Həməzə kağızı alıb qoydu qoltuğuna. Sonra Hasan paşaya dedi:

– İndi mənə izin ver, mürəxxəs olum. Yolçu yolda gərək.

Bunu deyib Keçəl Həməzə məclisdən çıxdı. Hasan paşa bu işə çox şad oldu, məclisi dağıtdı.

(“Koroğlu”. Bakı: Azər nəşr, 1974)

1. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduğunuz parçanın məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi müzakirə edin, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Xotkarın narahatlığına səbəb nə idi?
- Xotkarın təklifinə Hasan paşanın münasibəti necə oldu?
- Hasan paşa Toqatdakı məclisdə öz niyyətini necə izah etdi?
- Hasan paşanın təklifinə Bolu bəyin razı olmasının əsl səbəbi nə idi?
- Bolu bəyin Hasan paşadan xahişi nə barədə oldu?
- Ərəb Reyhanın məktubu hansı məzmununda idi?
- Mehtər Murtuz Hasan paşaya nəyi məsləhət gördü?
- Keçəl Həməzə Qıratı gətirməyə hansı şərtlə razı oldu?

Evdə iş

1. Qolun ardını (“Bolu bəyə deməlisini dedi, tapşırmasını tapşırırdı, yola saldı ki, gedib hazırlaşsın” cümləsindən “Koroğlu elə bil birdən yuxudan ayıldı” cümləsinə kimi) nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın, onların (beşdən az olmayan) alınma, yaxud dilimizə aid olduqlarını əsaslandırın.
3. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
4. Qoldan seçdiyiniz hissəni hazırladığınız plan əsasında iki formada – geniş və yaradıcı danışmağı öyrənin.

II dər

• **Məzmun üzrə iş**

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə təkrar etdiyiniz parçanın məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün.
2. Qolda hansı mənəvi-əxliqi dəyərlərə önəm verildiyini müəyyənləşdirin.
3. Geniş və yaradıcı nağıletmə üzrə təqdimatları dinləyin.
4. Yerinə yetirdiyiniz işlərlə bağlı təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

1. Qolun ardını (“Koroğlu elə bil birdən yuxudan ayıldı” cümləsindən sona kimi) nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
3. Daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları yazın.
4. Qoldan seçdiyiniz hissəni hazırladığınız plan əsasında iki formada – yığcam və yaradıcı danışımağı öyrənin.

III dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Qol hansı mövzudadır? Onun ideya-məzmunu üçün önəmli olanlar nədir?

Dastanın digər qolları kimi, “Həmzənin Qıratı qaçırması”nın da müstəqil süjet xətti, özəl ideyaları vardır. Başda xotkar olmaqla, hakim təbəqənin adamlarının Koroğludan canlarını qurtarmaq üçün daim düşündükləri, ağlagəlməz hiylələrə əl atdıqları bu boyda daha qabarıq əks olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsiz qalmasının bir səbəbi Koroğlunun ayıq, tədbirli sərkərdə olmasıdır, digər səbəbi onun öz silahdaşları və xalqla əlbir hərəkət etməsi, onlara arxalanmasıdır. Koroğlunun bu qolda səhvləri olur. Dəlilərin və xanımların etirazına baxmayaraq, Həmzənin Çənlibeldə yaşamasına razılıq verir. Yenə etirazlara baxmayaraq, Düratı ona tapşırır. Bu, Koroğluya baha başa gəlir. Boyun əsas ideyasını baş vermiş bu hadisədən çıxış etməklə aydınlaşdırmaq doğru olur.

Qolda Koroğlu obrazının hansı yeni səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxır?

Dastanı oxuduqca, qoldan-qola keçdikcə Koroğlu obrazını daha dərinləndirib tanımaq olur. Başqa sözlə, hər qolda bu xalq qəhrəmanına məxsus yeni bir xüsusiyyətin əks olunduğunu müşahidə etmək mümkündür. O, bəlkə də, ilk dəfə silah yoldaşlarının və xanımların dediklərinə – etirazlarına əhəmiyyət vermir, Həmzənin Çənlibeldə yaşamasına imkan yaradır, ona etibar edir. Həmzənin xəyanətini Koroğlu heç cür qavraya bilmir, onun namərd hərəkətini bu mərd, saf qəhrəman anlamaqda, izah etməkdə çətinlik çəkir. Son dərəcə təəccüblənmiş Koroğlunun sualı – Ay zalım, belə atı da bir qıza verərlərmi? – onun çaşqın vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır.

Dəyirmanın qarşısındakı dialoq Koroğlunun və Həmzənin mənəvi aləmi, həyata baxışı barədə dolğun təsəvvür yaradır.

Dəlilərlə sərt danışan, ağır dəqiqələr yaşayan Koroğlunun üç gün, üç gecə ac-susuz yatmasının bir səbəbi də yoxsul təbəqədən olan Həmzənin görünməmiş xəyanəti, atdığı şərəfsiz addım olur. Amma Koroğlu onu bağışlayır. Bu, oxucunu, dinləyicini düşündürür. Koroğlunun qəbul etdiyi qərar doğrudurmu? Həmzə cəzalandırılmalı deyildimi?

Heyrət içində olan oxucu, dinləyici bu yenilməz qəhrəmanın mənəvi gözəlliyinə, nəcibliyinə heyran olur.

Qolda Koroğlu obrazının xarakteri üçün yeni olan cizgilər çoxdur. Bunları aydınlaşdırmaq üçün boyu bir daha diqqətlə nəzərdən keçirmək, başlıcası isə mənbələri ətraflı öyrənmək lazımdır.

Qolun maraqla oxunmasının bir səbəbi də onda bir-birini təkrar etməyən obrazların yaradılmasıdır. Onların hər birinin öz aləmi, öz dünyası var. Bu obrazlar həyata baxışları, insanlara, ətraflarında baş verənlərə münasibətlərinə görə fərqlənirlər. Hətta eyni təbəqəyə daxil olanların da ümumi cəhətləri ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də vardır.

Qoldakı digər obrazlar üçün səciyyəvi olan başlıca cəhətlər hansılardır?

Qolda diqqəti daha çox cəlb edən ikinci obraz **Nigar xanımdır**. Yaşından, mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün dəlilər onu ana kimi sevir, hörmət edir, bir sözünü iki eləmlər. Bu nüfuzu ona qazandıran ədalətli, səmimi, şəfqətli olmasıdır. Həmzə əhvalatında dəlilərin fikrini müdafiə edən Nigar xanım haqqın, doğru olanın tərəfində durur. Qolun məzmunu bu ağıllı, uzaqgörən xanımın xarakteri, həyata, insanlara münasibəti haqqında daha ətraflı fikir deməyə imkan verir. Bu obraz mənbələrdə də geniş təhlil edilmişdir.

Xotkar boyda az görünsə də, danışıqı, nitqi ilə özünü yaxşı tanıdır. O, qorxu içindədir, Koroğlunun vahiməsi yuxusuna haram qatıb. Aciz vəziyyətə düşən xotkar bunu gizlətmir, paşaların, sərkərdələrin yanında etiraf edir. Koroğlunu aradan götürmək onun ən böyük arzusudur və bu yolda heç nəyi əsirgəmir.

Boyda diqqəti daha çox çəkən obrazlardan biri də **Hasan paşadır**. O, “çox bacarıqlı qoşun böyüyü”, “dava eləməyin min bir fəndini bilən” paşadır. Çox hiyləgər olan bu paşa Koroğlunu məhv etməklə həm rəğbət, həm də yüksək vəzifə qazanmaq istəyir. Paşa məqsədinə çatmaq üçün hər cür şərəfsizliyi özünə rəva bilir. Hətta çox istədiyi qızını heç bir hörməti olmayan Həmzəyə verməkdən də çəkinmir. Böyük vədlərlə adlı-sanlı sərkərdələri Koroğlunun üzərinə getməyə razı salan çoxbilmiş paşanı Koroğlu “biləyinə dolayır”, qaçıb qala divarına dırmaşan Hasan paşa gülünc vəziyyətə düşür.

Doğrudur, **Həmzə** Koroğluya xəyanət edir, amma o, xaraktercə çox ziddiyyətli. Onu anlamaq, ona birmənalı qiymət vermək dinləyici, oxucu üçün bir sıra hallarda çətin olur. Koroğlunun “Sən olasan duz-çörəyim, Həmzə, incitmə Qıratı” sözlərinin müqabilində keçəl ona yekəxana-yekəxana ağıl, məsləhət verir: “ – Koroğlu, igidliyin var, adın-sanın var. Mərd adamsan. Bir ay süfrənin qırıq-quruğundan yemişik, onu niyə dilinə gətirib başımıza vurursan? Heç sənə yaraşan sifət deyil. Bir də bir at nədi ki, onun üçün bu qədər yalvarıb-yaxarırsan?”

Bu sözləri də Həmzə deyir: “Mən sənə nəinki atını, heç bir tükünü də qıyıb Hasan paşaya vermərəm”.

Bu nədir: hiyləgərlik, yoxsa səmimilik?

Bu obrazı əhatəli təhlil etmək, ona əsaslandırılmış qiymət vermək üçün mənbələrin araşdırılması, öyrənilməsi vacibdir.

Gözü qolun ilk cümlələrinə sataşan hər kəs onu birnəfəsə oxuyub başa çatdırmağa çalışır. Qolu aşığın ifasında dinləyənlər isə diqqət kə-

Qol hansı bədii keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?

silir, nəfəslərini dərmədən hadisənin necə nəticələnəcəyini intizarla izləyirlər. Bu, əsrlər boyu beləcə davam edib. Bunun səbəbini dastanın yüksək bədii kamilliyi ilə izah etmək mümkündür. Ümumilikdə dastanda müşahidə edilən bədii keyfiyyətləri “Qıratın qaçırılması” qolunda da görmək olur. Süjetin son dərəcə maraqlı olması, kompozisiyanın bütövlüyü, dilin şirinliyi, obrazların nitqindəki özəllik, təsvirlərdə təbiilik, yumor çalarları qolda bədiiiliyi yaradan və artırən vasitələr kimi diqqəti cəlb edir. Qolda obrazlılığı yaradan mühüm vasitə kimi

məcəzların ayrıca yeri var. Seçilmiş məcəzların obrazlılığın yaradılmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq üçün bədii mətnin üzərində ciddi düşünmək, mənbələrdəki fikirlərdən bəhrələnmək məqsədəuyğundur.

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.**
- 3. Qolun oxusu zamanı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Mövzulardan birini seçib işləyin:
 - a) “Koroğlu nə üçün xalq qəhrəmanı sayılır?” mövzusunda inşa.
 - b) “Bu qolda diqqətimi daha çox çəkənlər” mövzusunda esse.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. Koroğlu. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, səh. 37, 38, 45.

Molla Pənah Vaqif
(1717–1797)

Yeni Azərbaycan şeirinin yaradıcısı, misilsiz qoşma və qəzəllər ustası Vaqifin poeziyası son dərəcə zəngin və cazibədardır.

Mikayıl Rəfili

M.P.VAQİFİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Vaqif barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.**

Molla Pənah Vaqif Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Əsl adı Pənahdır. Dövrünün elmlı, bilikli adamlarından olduğundan adının əvvəlinə “molla” titulu artırılmışdır. O, mükəmməl mədrəsə təhsili almış, dini və dünyəvi elmləri, ərəb və fars dillərini dərinləndirən öyrənmişdir.

XVIII yüzillik ictimai-siyasi cəhətdən mürəkkəb və ziddiyyətli olsa da, ədəbi-mədəni mühitdə keçən əsrdən başlanan yenilənmə, xəlqiləşmə bu dövrdə davam və inkişaf etmişdir. Yeni, rəngarəng xalq yaradıcılığı nümunələrinin yaranıb, dildə-ağızda dolaşdığı bir zamanda gənc Pənah daha çox bu ədəbiyyatın təsiri altında şeir yazmağa başlayır. “Vaqif” təxəllüsü ilə yaratdığı qəlboxşayan şeirləri onu tezliklə məşhurlaşdırır.

Şuşada məskunlaşan Vaqifin xoş sorağı Qarabağ hökmdarı İbrahim xana da çatır. O, saraya dəvət olunur və eşikağası (xarici işlərə baxan vəzir) təyin edilir. Ağılı, fərasəti ilə xanın böyük etimadını qazanan Vaqif Qarabağ xanlığının idarə olunmasında nüfuzlu siyasi xadim kimi iştirak edir.

Şair ömrünün sonlarında ağır, faciəli günlər yaşamışdır. Tale qoca sənətkarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın əlindən alsa da, Qarabağ xanlığını ələ keçirmiş Məhəmməd bəy Cavanşirin zülmünə məruz qoyur.

Vaqif öldürülərkən evinin qarət olunduğu, əlyazmalarının itdiyi güman edilir. Dövrümüzdə çatan əsərləri yaddaşlara hopan, hafizələrdə, şeir dəftərlərində hiş olunanlardır.

Şairin həyatı, yaradıcılığı üçün daha önəmli olanlar nədir?

Şair həm klassik üslubda (qəzəl, müxəmməs və s.), həm də xalq yaradıcılığı üslubunda (qoşma) şeirlər yazmışdır. Onun yaradıcılığında məhəbbətin tərənnümü mühüm yer tutur. Lakin şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı əsərlərdə qədim və orta əsrlər poeziyasında əksini tapmış ilahi, sufiyanə eşq yox, real, gerçək eşq tərənnümü edilir. Sənətkarın lirik qəhrəmanları gerçək məhəbbət duyğularını yaşayan konkret insanlardır. Onların sevdikləri isə bəzən dəqiq adları göstərilən real gözəllərdir.

Qoşma janrında yazdığı şeirlər şairin yaradıcılığında sayca çoxluq təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, Vaqif öz *ədəbi məktəbini* sadəlik, xəlqilik, nikbinlik kimi əlamətlərlə ölməzlik qazanan qoşmalarla yaratmışdır.

Məzmunca oxşar olan gözəlləmələrinin – insan gözəlliyinin tərənnümünə həsr edilən əsərlərinin cəlbedici olmasının səbəbi şairin onları tükənməyən ilhamla yeni çalarda, yeni tərəvətdə qələmə almasıdır. Vaqifin səmimi, ülvi hisləri, qadına humanist münasibəti bu şeirlərin hər birində fərqli şəkildə təzahür edərək oxucunun zövqünü oxşayır. Şair Azərbaycan qadını geyimi, davranışı, mənəvi aləmi ilə birlikdə təqdim edir. Onu kamalda yetkin, gözəllikdə qüsursuz görməyi arzulayır. Bütün bunlar ədəbiyyatımızın real həyata, insanın gerçək duyğularına yaxınlaşması idi, əsl yenilik idi.

O, həyatının son günlərində qələmə aldığı “Bax”, “Görmədim” kimi əsərlərində zamanəsinin ictimai-siyasi eyiblərinə kəskin etirazını bildirmiş, nifrətini gizlətməmişdir.

Dostu Molla Vəli Vidadiyə ünvanladığı “Bax” rədifli qəzəlində şair insanları zamanın gərdisindən, baş verən hadisələrdən, Qacarın timsalında zalım, qəddar hökmdarların taleyindən ibrət almağa səsleyir:

Üz çevir Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə saha, nə xunxarə bax!

“Görmədim” müxəmməsi təkcə Vaqifin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda ictimai lirikanın ən yaxşı nümunələrindən sayılır. Zəmanəsində mövcud olan bütün təbəqələrə mənsub insanları bir-bir nəzərdən keçirən şair onların eyiblərini sadalayır, bu vəziyyətə düşmələrinin səbəbini açıqlayır:

Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmə dərdi-fəraq,
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyacü iştiaq,
Munca kim, etdim tamaşa, sözlərə asdım qulaq,
Kizbü böhtandan səvayi, bir hekayət görmədim.

Vaqif əsərlərində bədiiliyə hansı vasitələrlə nail olmuşdur?

Vaqifin poeziyası bədii sənətkarlıq baxımından orijinal və təkrar olunmazdır. Qoşmalarındakı oynaqlıq və aydınlıq, əruz vəznində yazdığı əsərlərdə sadəliyin nisbətən güclü olması təsadüfi deyildir. Bu, şairin ruhən xalqına, xalq ədəbiyyatına bağlı olmasından irəli gəlirdi.

Sevgiliyə müraciətlə yazılan şeirlərdə xəlqilik elə güclüdür ki, onlar canlı söhbət təsiri bağışlayır, oxucunu dərhal cəlb edir.

Ala gözlü, sərv boylu dilbərim,
Həsərin çəkdiyim canan, bəri bax!
Gecə-gündüz fikrim, zikrim, əzbərim,
Üzöldü taqətim, aman, bəri bax!

Zəngin qafiyələr, bol-bol istifadə edilən orijinal məcazlar, yeni rədiflər, xalqımızın min illərlə işlətdiyi ifadələr, məsəllər... Vaqif şeirinin aparıcı atributlarıdır. Əruz vəznində olan şeirlərində işlənmiş alınma sözlər onun əsərlərinin dil aydınlığına ciddi xələl gətirmir, onlar milli sözlərin əhatəsində anlaşılıqlı olur. Araşdırma bu deyilənlərin zənginləşdirilməsinə imkan yaradacaqdır.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Vaqifi dövrünün görkəmli dövlət xadimi saymaq olarmı?
 - b) Vaqif yaradıcılığının mühüm ədəbi hadisə hesab edilməsinə səbəb nədir?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.13-14.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
3. M.P.Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, səh.5-6, 9-10.

PƏRİ

I dər

• Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz “Pəri” qoşmasını nəzərdən keçirin, məzmunu ilə bağlı bildiklərinizi dərinləşdirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını, məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Boyun sürəhədir, bədənin büllur,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!

Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvən hənadan, Pəri!

Ovçusu olmuşam səntək maralın,
Çıxmaz xəyalımdan hərgiz xəyalın,
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri!

Günəş tək hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən,
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan sənadan, Pəri!

3. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.
4. Əsərdə önəmli hesab edilmiş mənəvi-əxlaqi dəyərləri müəyyənəldirin.
5. Şeirlə bağlı hiss və düşüncələrinizi ikihissəli gündəlikdə yazın.

s.s.	Şeirdə diqqətini daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi

6. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Mənasını aydınlaşdırdığımız sözlərin alınma, yaxud öz sözlərimiz olduğunu əsaslandırın.
2. Qoşmanı janr və dil baxımından “Məni candan usandırdı...” qəzəli ilə müqayisə edin. Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

II dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Qoşma hansı mövzuda yazılmışdır?

“Pəri” qoşması ilə hələ aşağı sınıfdə tanış olmuş, aydın, şirin dildə yazıldığını dərhal duymuş, onu dönə-dönə oxumusunuz. Şeir mənəvi-məzmunu üzərində işləyəndə isə yeni çalarlarını, bədii gözəlliyini hiss etdiniz. Onu da hiss etdiniz ki, şeir el-obanın təriflədiyi, şairin özünün də yaxşı tanıdığı ağıllı bir qıza həsr edilib. Bu qəbildən şeirlərin mövzusunu müəyyənləşdirmək sizin üçün çətin deyildir. Eləcə də araşdırma bu barədə ətraflı fikir deməyə imkan yaradır. Belə bir şeirdə başlıca fikir nə ola bilər? Əsərdəki hər bir misranın üzərində düşünməklə, mənbələrdəki fikirləri mənimsəməklə bu suala əsaslandırılmış cavab vermək olar.

Şeir in ideya-məzmunu üçün önəmli olanlar nədir?

Vaqif Azərbaycan qadınını daha uca məqamda, yüksək mərtəbədə görməyi arzulayır. Ona görə də “hər yetən gözələ” “gözəl demir”; o həm mənəvi aləmi, həm də xarici görünüşü ilə gözəl olmalıdır. Sifətin göyçək olması, Vaqifə görə, hələ gözəl olmaq deyil; belələri “əllər yaraşığı”, “ölkə gözəli” sayıla bilməz. Ağıllı, ədəbli olanlar, Vaqifə görə, həqiqi gözəllərdir. Şairin fikrincə, gözəl o kəs sayıla bilər ki, şeiiri duya bilsin, başa düşsün, ondan zövq alsın. “Qafiyə qəzəldən həm çıxır başı”, – deyən şair “Artıq ola həm kəmalı gözəlin” – fikrini dönə-dönə təkrar etməklə kamil gözəlliyə üstünlük verir.

Pərinin tanınmasına, sevilməsinə, “əllər yaraşığı”, “ölkə gözəli” sayılmasına səbəb onda məhz bu xüsusiyyətlərin olmasıdır. Mənbələrdəki fikirlərin mənimsənilməsi şeirin ideyasının, lirik qəhrəmanın hiss, düşüncə və davranışı üçün mühüm olanların aydınlaşdırılması və qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

Vaqifin qoşmaları içərisində “Pəri”nin xüsusi yeri var. Şeirdə canlı danışıq dilinin təsiri aydınca duyulur. Sözlərin uğurla seçilməsi, misralarda ustalıqla yerləşdirilməsi güclü ahəngin yaranmasına az təsir etmir.

Mükəmməl təşbeh, epitet, təkrir, alliterasiya, assonans, frazeologizm, zəngin qafiyələr və s. şeirə xüsusi gözəllik və obrazlılıq gətirmişdir.

“Pəri” qoşması həm ideya-məzmununa, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə mükəmməl sənət nümunəsidir. Mətnin üzərində müşahidələri dərinləşdirməklə, mənbələrin əsasında araşdırma aparmaqla bu barədə əhatəli fikir yürütmək mümkündür.

Şeir hansı bədii keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Heca vəznli şeirlərin oxu qaydalarını tətbiq etməklə ilk iki bəndi ifadəli oxuyun.
4. Nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Qoşmanın ifadəli oxusunu hazırlayın.

Mənbələr

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.13-14.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
3. M.P. Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, səh.7-8, 11.

Bölməni yekunlaşdırarkən

Aşağıdakı özünüqiymətləndirmə cədvəlini dəftərinizdə çəkin. Hər sütundakı başlıqların tələbinə uyğun qeydlərinizi yazın.

s.s.	Bölmə üzrə bilik və bacarıqlarım			
	Bölmədən əvvəl		Bölmədən sonra	
	Bilirdim	Bacarırdım	Öyrəndim	Bacarıram

Çətinlik çəkdiklərinizi, onları necə aradan qaldıracağınızı qıscaca yazıb, müəlliminiz, sinif yoldaşlarınız və valideynlərinizlə müzakirə edin.

Çətinlik çəkdiklərim	Onları necə aradan qaldıra bilərəm

MOLLA VƏLİ VİDADI

Könlümü...

Ey həmdənim, səni qanə qərq eylər,
Gəl tərətmə yaralanmış könlümü.
Ayrı düşmüş vətəmindən, elindən,
Həmdərdindən aralanmış könlümü.

Könül verdik hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu, ömür getdi badlara,
Fələk saldı dürlü-dürlü odlara,
Şan-şan olmuş, paralanmış könlümü.

Qanlı yaşım gündən-günə bollandı,
Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi,
Yenə qəm səməndin mindi yollandı,
Heç bilmədim bərələnməmiş könlümü.

Gözüm yaşı gündən-günə fərq etsə,
Eyb etməyin məni qanə qərq etsə,
Rövşən etməz yüz min günəş bərq etsə,
Bu möhnətdə qaralanmış könlümü.

Vidadi xəstəyəm, çeşmi mərdümü,
Tərk elədim vətənim, yurdumu,
Çox təbibə şərh elədim dərdimi,
Heç görmədim çaralanmış könlümü.

II mərhələ (XIX əsr)

• L a y i h ə •

YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Layihə üzrə araşdırmaya hazırlaşın.

1. Bu mərhələ ilə bağlı bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.
2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.

Bu yüzillik xalqımızın tarixində ziddiyətli, məhrumiyyətlərlə dolu bir dövr kimi səciyyələndirilir. Parçalanaraq xanlıqlara ayrılmış, zəifləmiş ölkəyə Rusiyanın sahiblənmək iddiası güclənmiş, iştahası itiləmişdi. Ölkəmizə yiyələnməkdə onun həm siyasi, həm də iqtisadi məqsədləri vardı. Azərbaycanın əlverişli strateji-coğrafi mövqeyi ona, ilk növbədə, qalxan, sipər kimi lazım idi. Rusiya bu ölkədən hərbi-strateji məqsədləri üçün istifadə etməyi planlaşdırırdı. Təbii sərvətləri ilə zəngin Azərbaycan iqtisadi çətinliklər içində çapalayan Rusiyaya bitib-tükənməyən sərvət mənbəyi ola bilərdi və oldu da.

Xanlıqların birləşdirilərək vahid dövlət yaratmaq təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı. Ciddi siyasi düşüncədən məhrum, dünyagörüşü məhdud əksər xanlar ölkəni yadelli ağalara, demək olar ki, təslim etdilər. Əsrin lap əvvəllərindən etibarən, Rusiya Azərbaycan xanlıqlarını bir-bir ələ keçirməyə başladı. İran zəngin sərvətli Azərbaycanı indi özünün hesab etdiyindən bundan narahat olaraq Rusiyaya müharibə elan etdi. Müharibədə məğlub olan İran 1813-cü ildə Rusiya ilə “Gülüstən” sülh müqaviləsini bağlamağa məcbur oldu. Bu dəfə xanlıqların böyük bir qismi Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Rusiyanın güclənməsini, nüfuzunun artmasını istəməyən xarici dövlətlər, xüsusən İngiltərə İrana hərbi yardım edərək onu müharibəyə təhrik etdi. Azərbaycan müharibə meydanına çevrildi, qətl, qarət ölkəyə ağır zərbə vurdu. Yenidən məğlubliyyətin acısını dadan İran 1828-ci ildə Rusiya ilə “Türkmənçay” sülh

XIX əsr ədəbiyyatımızın inkişafına hansı ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni amillər təsir göstərmişdir?

müqaviləsini bağlamağa məcbur oldu. Azərbaycan Araz çayı ilə iki hissəyə parçalandı: cənub hissəsi İranın, şimal hissəsi isə Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Rusiyanın mənfur müstəmləkə siyasəti Azərbaycanın iqtisadi inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə ləngidirdi. Rusiyadakı təhkimçi-feodal quruluşun mənfə cəhətləri Azərbaycanda da özünü göstərirdi. Rusiyanın iqtisadi həyatında baş verən inkişaf Azərbaycanda müşahidə olunmurdu. Sənayedə artım yox dərəcəsində idi, kəndli təsərrüfatı məhdud, əmək alətləri isə ibtidai idi.

Əsrin 30–40-cı illərində iqtisadi vəziyyət nisbətən dəyişdi. Rusiyanın toxuculuq sənayesi üçün göndərilən xammalın həcmi artdı, Azərbaycana müxtəlif parça növlərinin idxalı çoxaldı. Lakin bu, əhəmiyyətli irəliləyişə səbəb olmadı.

Rusiyanın müstəmləkə kimi baxdığı Azərbaycanda yürütdüyü siyasət də özünü doğrultmadı; bəylik hüququnun ləğv edilməsi, bəylərin ölkənin idarə edilməsi işindən uzaqlaşdırılması mülkədarlar tərəfindən kəndli üsyanlarının qızıqdırılmasına səbəb oldu. Rusiya hökuməti səhvini dərhal düzəltdi, bəylərin, mülkədarların imtiyazları bərpa edildi, kəndlilərin vəziyyəti isə daha da ağırlaşdı.

Ölkəni idarə etmək üçün rus dilini bilən adamlara ehtiyac olduğundan 30–40-cı illərdə məhdud sayda rus dilində qəza məktəbləri açıldı.

Əsrin 50–60-cı illərində Rusiya iqtisadiyyatının inkişafı müəyyən dərəcədə Azərbaycana da təsir etdi. Rus və xarici kapitalistlərin təşəbbüsü ilə kənd təsərrüfatında yeniliklər tətbiq edildi, zavod və fabriklər tikilməyə başlandı. İri ticarət şirkətləri yaradıldı, dəniz nəqliyyat gəmilərinin sayı çoxaldıldı. Bütün bunlar az sonra – 70-ci illərdə Azərbaycanın kapitalist inkişaf yoluna düşməsinə şərait yaratdı. Rus hökumətinin neftlə bağlı yeni siyasəti rəqabətin yaranmasına və nəticədə bu sahədə sənayenin sürətlə inkişafına səbəb oldu. Zaqafqaziya dəmir yolunun çəkilməsi ticarətin həcmi daha da artırdı. Azərbaycan bazarları Rusiyada hazırlanan sənaye malları ilə dolduruldu. Yerli kустarlar ölkəyə gətirilən ucuz sənaye malları ilə rəqabətə davam gətirməyib fəaliyyətlərini dayandırırdı.

Bakı istisna olmaqla, Azərbaycanın digər bölgələrinin, şəhərlərinin iqtisadiyyatında əsaslı dəyişiklik baş vermirdi. Bakı genişlənir, dəyişir və 70-ci illərə qədər öndə gedən Tiflisi geridə qoyaraq mədəni mərkəzə çevrilirdi.

İqtisadiyyatdakı irəliləyiş Bakıda milli-mədəni inkişafa da təsir edirdi. Şəhərdə, təhsil, elm, incəsənət sahəsində canlanma müşahidə olunurdu. Bakıda, eləcə də bölgələrdə qəza məktəblərinin sayı nisbətən artdı, az da olsa, “realni” məktəblər fəaliyyətə başladı.

Qori seminariyasında “müsəlman şöbəsi”nin yaradılması isə rus və Avropa ədəbiyyatının, mədəniyyətinin öyrənilməsinə geniş imkan yaratdı.

Həsən bəy Zərdabi və Nəcəf bəy Vəzirovun rəhbərliyi ilə 1873-cü il mart ayının 10-da Bakı real gimnaziyasının tələbələri M.F.Axundzadənin “Sərgüzeşti-vəzir-i-xani-Lənkəran” əsərini səhnədə canlandırıdılar. Az sonra tələbələr “Hacı Qara” komediyasını da səhnəyə qoydular. Milli teatrın yaranması bölgələrdə də canlanmaya səbəb oldu. Bu, həmçinin ədəbiyyatımızda dramatik ədəbi növə maraq və meylin artmasına təkan verdi.

H. Zərdabi çox böyük çətinliklə 1875-ci ildə nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti ilə milli mətbuatın bünövrəsini qoydu. Bu mətbuat orqanı maarifçiliyin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Qəzetin ömrü az olsa da, səpdiyi toxumlar cücərdi – az sonra digər mətbuat orqanları fəaliyyətə başladı.

Rus ədəbiyyatından tərcümələr, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafı milli ədəbiyyatımızda realizmin güclənməsinə az təsir etmədi. Lakin bu əsrdə klassik poeziyanın təsiri hələ güclü idi. Qəzəl nəzirçiliyi, mərsiyə və təriqət şeirləri XIX əsr boyu yazılır və yayılırdı. Yeni bədii düşüncə günbəgün güclənir, realizmin addım səsləri aydınca eşidilməyə başlayırdı. Yeniliyin carçıları içərisində maarifçilər diqqəti dərhal cəlb edirdilər.

Kövrək addımlarını atan *realizmin* əsas yaradıcıları *maarifçilər* idi. Maarifçilik əzizlən kütlənin, xüsusən kəndlilərin mənafeyini müdafiə edən mütərəqqi hərəkət kimi

XIX əsr ədəbiyyatında ilk maarifçilik ideyaları hansı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?

meydana çıxmışdır. Maarifçiliyin mühüm amallarından biri savadsız kütlələri maarifləndirmək yolu ilə hüquqlarını onlara anlatmaq idi. Azərbaycanda ilk maarifçilik ideyaları daha çox *A.Bakıxanovun* yaradıcılığında əksini tapmışdır. Onun elmi-ədəbi irsi zəngin, rəngarəng və çoxcəhətlidir. Ədibin maarifçi görüşləri “Təhzibül-əxlaq”, “Kitabi-nəsihət”, “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Mişkatül-ənvar” əsərlərində ifadəsini tapmışdır. O, “Miratül-cəmal”, “Mişkatül-ənvar” məsnəvilərində vətənpərvərlik, hökmdar və xalq, ölkənin ədalətlə idarə olunması problemini qaldırır, zülmü, cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edirdi. Zəmanəsində gördüyü ictimai bəlalar, haqsızlıq onun ədalətsizliyə qarşı etiraz, şikayət motivli əsərlər yazmasına səbəb olmuşdur:

Bülbül ilə qarğanı gör salırlar bir qəfəsə,
Fərq qoyulmur bu dünyada məhəbbətlə həvəsə.
Təəssüf ki, bu ömrümüz boşa gedir anbaan,
Nə xeyir işə sərf olunur, nə sevgiyə, ah-aman!
Zəmanə min bəla verir, ürəyimi qanadır,
Üzumdəki allıq mənim ürəyimin qanıdır.

Elmi, maarifi, tərəqqini yüksək qiymətləndirən A.Bakıxanov geriliyin, cəhalətin əleyhinə çıxmış, maarifçi fikirlərində ardıcıl olmuşdur.

Əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda poeziya aparıcı mövqeyə malik idi. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, S.Ə.Nəbati, Heyran xanım kimi sənətkarlar klassik şeir janrlarında kamil əsərlər yazmaqla milli-poetik ənənələri uğurla davam və inkişaf etdirmişlər.

XIX əsr poeziyasının mövzu, ideya-məzmun özəlliyi hansılardır?

Şair-mütəfəkkir Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan – Qərb ədəbi-mədəni əlaqələrinin yaranıb inkişaf etməsində böyük rol oynamışdır. Onun şeirləri alman ziyalısı Fridrix Bodenshtedtin tərcüməsində “*Şərqdə min bir gün*”, “*Mirzə Şəfinin nəğmələri*” kitablarında nəşr olunmuş, bir çox dillərə tərcümə edilərək, Avropada böyük şöhrət qazanmışdır. Lirik şair olan Vazehin

şeyrlərində *məhəbbət* mövzusu əsas yer tutur. Onun əsərlərində insanın hiss və həyəcanları, sevinc və kədər duyğuları geniş əksini tapmışdır. Şair lirik qəhrəmanın qəlb aləminə nüfuz edir, təzadlı duyğularını, ağılla qəlbın ziddiyyətini, toqquşmasını üzə çıxarır:

Ağılla qəlbimin özgə yolu var,
Hər biri bir yolda puç edər məni.
Birisi sevdadan uzaqlaşdırar,
O biri sevdaya tuş edər məni.

Şifahi xalq yaradıcılığı bütün yüzillik boyu inkişaf etməklə yanaşı, yazılı ədəbiyyata təsirini də davam etdirirdi. Aşıq yaradıcılığı məzmun və forma – şəkil baxımından zənginləşir, ictimai məzmun qazanırdı. Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Şəmki, Aşıq Əziz, Molla Cümə, Aşıq Mahmud, Aşıq Əhməd kimi görkəmli aşıqların yaradıcılığında saf, ulvi sevgi hislərinin, insan və təbiətin gözəlliklərinin, mənəvi dəyərlərin tərənnümü, zəmanədən şikayət motivləri aparıcı yer tuturdu. Aşıq şeirinin növ və şəkilləri – qoşma, gəraylı, təcnis, qıfılband, dodaqdəyməz, dildönməz və s. sayca çoxaldığı kimi, keyfiyyət baxımından da təkmilləşir, zənginləşirdi.

Aşıq şeiri tərzində yazan şairlərin sayı daha da çoxaldı. Qasım bəy Zakir, Mirzə Baxış Nadim, Əbülqasim Nəbati, Aşıq Pəri, Mirzə Mehdi Şükuhi, Əndəlib Qaracadağı və b. qoşma, gəraylı və s. janrlarda yazdıqları əsərlərdə həqiqi məhəbbəti, saf insani duyğuları tərənnüm edir, xalq dili xəzinəsindən gen-bol bəhrələnir, aydın, anlaşılıq məcazlardan istifadə edirdilər. Xalq şeiri üslubunda yazılan əsərlərdə ictimai motivlərə də yer verilir.

Əsrin birinci yarısında satirik poeziya təşəkkül tapmağa başladı. Bu, ədəbiyyatda realizm meyillərinin güclənməsi ilə bağlı idi. Ədəbiyyatımızın əvvəlki dövrlərində, xüsusən xalq yaradıcılığında satirik gülüşə rast gəlmək mümkündür. Yazılı ədəbiyyatda zəmanənin nöqsanlarına kəskin satirik münasibət az olmamışdır. Lakin bunlar bir sistem halında olmamış, ədəbi cərəyan şəklini almamışdır. 30-40-cı illərdə Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim və digər satirik şairlərin əsərləri ədəbiyyatımızdakı bu boşluğu doldurdu. Tezliklə satira aşıq şeirində də özünü ardıcıl göstərməyə başladı. Ədalətsiz çar hakimləri, rüşvətxor məmurlar, hökumətin əzici qanun-qaydaları, zülmkar bəy və mülkədarlar, ikiüzlü ruhanilər satirik şeirlərin əsas hədəfləri idi.

Yaradıcılığı sonrakı illərə təsadüf edən S.Ə.Şirvani satirik ədəbiyyatın zənginləşməsinə qiymətli töhfələr verdi.

Əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təşkil olunan şeir məclisləri dövrün tanınmış, istedadlı şairlərini bir araya gətirirdi. “Məclisi-üns”, “Məclisi-Fəramuşan” (Qarabağda), “Beytüs-Səfa” (Şamaxıda), “Məcmüüş-şüəra” (Bakıda), “Fövcül-füsəha” (Lənkəranda), “Əncüməni-şüəra” (Ordubadda) adlanan bu məclislərdə klassik ədəbiyyatın öyrənilməsi, müzakirə edilməsi, tanınmış şairlərin əsərlərinə nəzirlər yazılması, dini, fəlsəfi mövzularda fikir mübadiləsi önəmli yer tuturdu.

“Məclisi-üns”ü hamiliyə götürməklə onun fəaliyyətinə daha səmərəli istiqamət verən Xurşidbanu Natəvanın zərif duyğuları əks etdirən əsərləri müasirləri və məclis üzvləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilirdi. Onun şeirlərində lirik qəhrəmanın məhəbbət, sədaqət duyğuları (“Dilbəra, dərdi-dilimdən...”), daxili dünyası (“Ey dust”, “Xudahafiz”), təbiət gözəllikləri, humanist ideyalar (“Bülbül”, “Bənövşə”) tərənnüm edilirdi. “Dilbəra, dərdi-dilimdən” qəzəlində lirik qəhrəman vüsəl arzusu ilə yaşayır, arzusuna çata bilmədiyi üçün əzab çəkir. Hicran qəmindən könül mülkü viran olsa da, məhəbbətindən dönmür, hər cür fədakarlığa hazır olduğunu bəyan edirdi.

Dilbəra, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim
Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.
Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərki-vəfa, taəti-fərman etdim.

XIX yüzilliyin ədəbiyyatı forma zənginliyi ilə də seçilir. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyatımızda mövcud ədəbi növ və janrların, demək olar ki, hamısından istifadə olunmuşdur. Lakin məzmunca yeniləşən ədəbiyyat həm də təzə forma tələb edirdi və bunun axtarışında idi.

Realist ədəbiyyat hansı bədii formalarda yaradılırdı?

Bu baxımdan İsmayıl bəy Qutqaşının yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Onun bədii irsindən “Rəşid bəy və Səadət xanım” və “Səfərnəmə” əsərləri qalmışdır. Yeni tipli bədii nəsr nümunəsi olan “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi 1835-ci ildə Varşavada kitab halında fransız dilində nəşr olunmuşdur. Yüksək təbəqəyə məxsus iki gəncin – Rəşid bəylə Səadət xanımın məhəbbət macerasından bəhs edən əsərdə dövrün ailə-məişət məsələlərinə toxunulur, orta əsr adət-ənənələri, köhnəlik, mühafizəkarlıq, qadın əsarəti tənqid olunur. Yazıçı məhəbbət mövzusunda yazdığı bu hekayədə azad sevgi, qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaq ideyasını təbliğ edir.

Bu əsrdə satiranın ilk nümunələrini yaradan sənətkarlar xalq şeri üslubunda yazdıqları əsərlərdə bədii düşüncələrini ustalıqla çatdırmağa çalışmışdılar. Seyid Əzim Şirvani isə klassik şeirin əsasında kəskin satirik əsərlərini yaratmışdır. Lakin 50–60-cı illərdə ədəbiyyatımızda realist istiqamətin güclənməsi onun nəzəriyyəsinin və janrlarının yaradılmasını ciddi vəzifə kimi irəli sürürdü. Ədəbiyyatın mövzu baxımından gündən-günə genişlənməsi, ictimai satiranın dərinləşməsi və s. bu vəzifənin yerinə yetirilməsini zərurətə çevirirdi. Bu zərurəti ilk duyan, elmi və bədii yaradıcılığı ilə vətəninə, xalqına misilsiz xidmət edən *Mirzə Fətəli Axundzadə* oldu. O, maarifçilik ideyalarını əks etdirən altı komediyası ilə ədəbiyyatımızda dramaturgiyamızın, “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə povest janrının əsasını qoydu.

Mirzə Fətəli əsrin bəlalərini, eyiblərini iti realist qələmi ilə komediyalarında kəskin tənqid edir, satiranı uğurla dramaturgiya və nəsrə köçürürdü.

Əsrin sonlarında M.F.Axundzadə ədəbi məktəbini uğurla davam və inkişaf etdirən Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə və b. sənətkarlar fəaliyyətə başladılar.

Onların yaradıcılığında ifadəsini tapan realizm ictimai-satirik məzmunu, tənqid hədəflərinin çoxluğu ilə M.F.Axundzadə realizmindən fərqlənirdi.

Dramatik növün bütün janrlarında (*komediya, dram, faciə*) əsərlərin yaranması da yeni realist ədəbiyyatın uğuru kimi dəyərləndirilir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Layihə üzrə işi davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi aşağıda göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Qadın sənətkarların (Heyran xanım, Aşıq Pəri və s.) yaradıcılığı barədə topladığınız məlumat əsasında məruzəyə hazırlaşın.
4. İ.Qutqaşınlının “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini elektron vəsaitdən oxuyun. Əsərin mövzusuna, qaldırılmış başlıca problemə və onun müəllif həllinə münasibətinizi əsaslandırın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5-6, 8-9, 10, 12, 18, 22, 25.

Qasım bəy Zakir
(1784–1857)

Zakir feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü cəmiyyəti, çürüməyə başlayan qanun-qaydaları, istismarçı təbəqənin əxlaq və rəftarını, ümumiyyətlə, həyatda gördüyü nöqsanları cəsarətlə ifşa edirdi. Onun amansız həcvindən, acı gülüşlərindən nə bəy, xan, mülkədar, nə çar məmurları, nə də ruhanilər... yaxalarını qurtara bilməmişlər.

Kamran Məmmədov

Q.ZAKİRİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Q.Zakir barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.**

Qasım bəy Zakir Qarabağ mahalının Şuşa şəhərində bəy ailəsində dünyaya gəlmişdir. Mollaxanada təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Çox sevdiyi

aşıq poeziyası ilə bərabər, Şərqi böyük klassiklərinin əsərlərini də sevə-sevə oxumuş, ilk şeirlərini Füzuli yaradıcılığının təsiri altında yazmışdır.

Firidun bəy Köçərli xatirələrə əsaslanaraq Zakiri “xoşsurət, xoşsi-ma... uca qamətli... rəhmli və mürüvvətli bir adam” kimi səciyyələndirir, onun sadə, nəcib təbiətə malik insan olduğunu yazırdı. Şair ömrünün çoxunu Xındırstan kəndində yaşamış, təsərrüfatla məşğul olmuşdur. O, bu kəndin cüzi gəliri ilə sadə həyat sürmüşdür.

Zakir Qarabağ mahalında baş verən bütün mühüm hadisələri izləyir, haqsızlığın baş alıb getməsinə dözə bilmirdi. Elə buna görə də çar hakimiyyətinin rüşvətخور məmurları, ədalətsiz bəy və mülkədarlar, ikiüzlü ruhanilər onun amansız satirasının tənqid hədəfinə çevrildilər. Şairin

Zakirin həyatı, yaradıcılığı üçün səciyyəvi olanlar nədir?

düşmənləri çoxalır, o, müxtəlif bəhanələrlə günahlandırılır, həbsxana, sürgün həyatı yaşayır. Dostlarının, xüsusən də M.F.Axundzadənin səyi ilə sürgündən azad olub Şuşaya qayıdır, lakin sonrakı həyatını polisin nəzarəti ilə yaşamalı olur.

Keçirdiyi mənəvi sarsıntılar, çəkdiyi əzab-əziyyət şairi əldən salır. O, 1857-ci ildə Şuşada vəfat edir və Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilir.

Q. Zakir lirik və epik növdə yazdığı əsərlərlə zəngin bədii irs yaratmışdır. Onun lirikası klassik və aşiq şeiri üslubunda yazdığı qoşma, gəraylı, təcnis, qəzəl, müxəmməs, müstəzad və s. ibarətdir. Poeziyamızı mövzu və ideya cəhətdən zənginləşdirən bu şeirlərin bir qisminə insan gözəlliyi və həqiqi aşiqin təmiz məhəbbətindən söz açılır, digər qisminə isə dövrün ictimai eyibləri, əxlaqi-mənəvi qüsurlar tənqid olunur.

Zakirin yaradıcılığında *satiraları* daha qiymətlidir. Bu qəbildən əsərləri ilə realizmin ədəbi cərəyan kimi təşəkkül və inkişafına töhfə verən şairin satiranın bir cərəyan kimi formalaşmasında böyük xidməti olmuşdur.

Şairin yaradıcılığında *mənzum hekayələr* də mühüm yer tutur. Bu əsərlərin bir qisminə (“Məlikzadə və Şahsənəm”, “Aşıqın təam bişirməyi” və s.) məhəbbət, evlilik məsələlərindən danışılır, digər qismi (“Dəvəsi itən kəs”, “Tərənlar və elçilər” və s.) tərbiyəvi, bəziləri isə (“Dərviş ilə qız”, “Həyasız dərvişlər haqqında” və s.) satirik-tənqidi mahiyyət daşıyır. İctimai eyibləri, insan təbiətindəki qüsurları bir sıra hallarda üstüörtülü şəkildə əks etdirən şair maraqlı təmsillər (“Tülkü və Qurd”, “Aslan, Qurd və Çaqqal” və s.) yaratmışdır. Bu əsərlərdə o, zülm və zorakılığın əleyhinə çıxır, hiylə, satqınlıq, mənəm-mənəmlik kimi cəhətləri pisləyir. Şairin təmsilləri gənclərə mərdlik, fədakarlıq, sədaqət kimi gözəl sifətlər aşılaman qiymətli nümunələrdir.

Şair əsərlərində bədiiliyə necə nail olmuşdur?

Q. Zakirin yaradıcılığı həm də onunla qiymətlidir ki, ana dilimizin gözəlliyini, imkanlarını dolğun əks etdirir. Bu baxımdan o, “Vaqifdən sonra Azərbaycan bədii dilini

daha da zənginləşdirən və incələşdirən sənətkar” (F.Köçərli) kimi dəyərləndirilir.

Şairin xalq danışığı dilindəki söz və ifadələrdən ardıcıl, həm də məharətlə istifadə etməsi əsərlərinə xüsusi bir rəng, ayrıca tərəvət vermişdir. O, atalar sözü və məsəllərdən yerli-yerində istifadə etməklə aydın, axıcı, şux qoşmalar yaratmışdır. Bütün bunlar onun şeirlərini bədii cəhətdən qüvvətləndirdiyi kimi, mənə dərinliyinə də səbəb olmuşdur.

Əsərlərində qoşa sözlərə (“sallana-sallana”, “baxa-baxa”, “xumar-xumar” və s.), daxili qafiyələrə geniş yer verən şair epitet, bənzətmə, təzad, mübaligə kimi təsvir və ifadə vasitələrinə tez-tez müraciət etmiş, yüksək obrazlılığa, mükəmməl bədiiliyə nail olmuşdur.

Şair həm heca, həm də əruz vəznində yazdığı əsərlərdə yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmiş, böyük uğur qazanmışdır.

Araşdırma şairin yaradıcılığı ilə bağlı özəlliyi, sənətkarlıq məharətini əhatəli öyrənməyə və dəyərləndirməyə imkan verir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Q. Zakirin ictimai məzmunlu şeirlərində daha çox hansı problemlərə diqqət yetirilmişdir?
 - b) Şairin lirikasındakı orijinallıq özünü nədə göstərir?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.19-21.
3. Q. Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, səh. 4-8, 10-11.

BADİ-SƏBA, MƏNİM DƏRDİ-DİLİMİ...

I dərs

• Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz “Badi-səba, mənim dərdi-dilimi...” şeirini nəzərdən keçirin, məzmunu ilə bağlı bildiklərinizi dərinləşdirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını, məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Badi-səba, mənim dərdi-dilimi
Ol büti-zibayə dedin, nə dedi?
Ahü naləm asimanə yetdiyin
Gərdəni minayə dedin, nə dedi?

Düşüb ayağına sən o zalımın
Söylədinmi necəliyən halımın?
Onun həsrətindən rəngi-alımın
Döndüyün heyvayə dedin, nə dedi?

Görsə idin, varmı məni bimarə
Nüsxeyi-hüsnündə onun bir çarə;

Dildə iztirabə, təndə buxarə,
Sərimdə sevdayə dedin, nə dedi?

Qəm əlindən payi-bəstə olduğum,
Hal pərişan, dil şikəstə olduğum,
Bəstəri-möhnətdə xəstə olduğum,
Gözləri şəhlayə dedin, nə dedi?

Sərasər fələyin şəmsü mahına,
Tamam yer üzünün qibləgahına,
Zakirin əhvalın xublar şahına
Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi?

3. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.

4. Şeyrlə bağlı hiss və düşüncələrinizi ikihissəli gündəlikdə yazın.

Şeyrdə diqqətimi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi

5. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin alınma, yaxud öz sözlərimiz olduğunu əsaslandırın.
2. Şeyrin janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin, yazılı qeydlər əsasında təqdimata hazırlaşın.

II dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Qoşma hansı mövzuda yazılmışdır?

Bu əsər formaca şairin digər qoşmalarına bənzəsə də, ondakı hiss və düşüncə təzəliyi diqqəti dərhal cəlb edir və onun maraqla oxunmasına, sevilməsinə səbəb olur. Qoşmanın məzmunu ilə tanışlıq mövzusunun müəyyənləşdirməyə imkan verir. Araşdırma isə bu barədə daha ətraflı fikir söyləməyə səbəb olur.

Aşıq hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?

Lirik qəhrəmanın – aşıq obrazının təsirli bir dillə ifadə olunmuş hiss-həyəcanları onun ətraflı səciyyələndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Elə ilk misralardan aydın olur ki, o, dərin məhəbbətlə sevən aşıqdır və sevdiyini çox yüksək dəyərləndirir, onu “büti-ziba” adlandırır. Lakin aşıqın günü xoş keçmir; sevdiyindən xoş üz, mehriban rəftar görmədiyindən ahı, naləsi göylərə çatır. Həsərət içində qovrulan sədaqətli aşıq heyva kimi saralsa da, xəstə düşsə də ümitsiz deyildir, “Yer üzünün qibləgahı” saydığı sevgilisindən şad xəbər alacağına inanır, bu günü səbirlə gözləyir.

Qoşma maraqlı məzmunu ilə diqqəti dərhal cəlb edir. Lirik qəhrəman badi-səbaya (səhər yelinə) müraciətlə sözə başlayır, öz kövrək duyğularını bölüşür, arzularını çatdırır. Fikrin ardıcıl olaraq sual şəklində ifadə edilməsi onun təsir gücünü daha da artırır və məzmunu bir həzinlik gətirir.

Qoşmanın bədii keyfiyyətini artıran vasitələr hansılardır?

Şeir boyu təzaddan məharətlə istifadə edən şair aşiqin kədər və həyəcanı ilə sevgilinin gözəlliyini qarşılaşdırır. Bu, oxucuda gah fərəhli, gah da kədərli duyğuların yaranmasına, güclü emosionallığın baş qaldırmasına səbəb olur. Digər maraqlı məcazlardan istifadə aşiqin çarəsizliyi, sevgilinin gözəlliyi barədə yaranmış təsəvvürü daha da zənginləşdirir.

Lirik qəhrəmanın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması şeirdəki başlıca fikri – ideyanı müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Zakirin bu qəbildən qoşmaları barədə mənbələrdəki fikirlərin əhatəli öyrənilməsi doğru nəticələrin çıxarılmasına səbəb olur.

Əsərdəki başlıca fikir – ideya nədir?

2. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.
3. Qoşmanın məzmunu ilə bağlı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.
4. Şeirin ilk iki bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşın.
5. Qoşmanı janr və dil baxımından sizə tanış olan sərbəst şeirlə (elektron vəsaitdən də seçə bilərsiniz) müqayisə edin. Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.
6. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evde iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Şeirin ifadəli oxusuna hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5-8.
3. Q. Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, səh. 17.

**Mirzə Fətəli Axundzadə
(1812–1878)**

Mirzə Fətəli Axundzadə böyük yazıçı idi, filosof idi, Azərbaycanda və ümumiyyətlə, islam Şərqiində realist dramaturgiyanın banisi idi, ədəbi tənqidi fikrimizin inkişafı ən əvvəl onun adı ilə bağlıdır. Onun şəxsiyyətini, yaradıcılığını və fəaliyyətini bir sözlə səciyyələndirmək olsaydı, deyərdik: vətənpərvərlik.

Elçin

M.F.AXUNDZADƏNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. M.F.Axundzadə barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualı və onu araşdırmağa istiqamət verən cavabı oxuyun.**

M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı üçün daha səciyyəvi olanlar nədir?

Mirzə Fətəli Axundzadə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Cənubi Azərbaycanın Xamnə qəsəbəsindən olan Mirzə Məhəmmədağlı, anası isə şəkili Nənə xanımdır. Uşaq yaşlarından anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin himayəsində yaşayaraq fars və ərəb dillərini, Quranı öyrənmiş, klassik şairlərin əsərləri ilə tanış olmuşdur.

Axund Hacı Ələsgər onun dini elmləri öyrənməsini, gələcəkdə ruhani olmasını istəsə də, o, müəllimi M.Ş.Vazehin təsiri ilə bu fikirdən daşınır, təhsilini Şəkidə açılmış ibtidai rus məktəbində davam etdirir. Onun dövlət qulluğuna meylini görən Axund Hacı Ələsgər Mirzə Fətəlini Tiflisə gətirib Qafqazın baş hakiminin dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim şagirdi kimi işə götürülməsinə nail olur.

Ömrünün sonuna qədər Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışan M.F.Axundzadə Rusiya–İran və Rusiya–Türkiyə dövlətləri arasında aparılan bir sıra diplomatik danışıqlarda iştirak etmişdir. O, bir müddət

mütərcimliklə yanaşı, Tiflis qəza məktəbində işləsə də, dövlət qulluğunda işi çox olduğu üçün müəllimlikdən çıxmaq, öz yerini müəllimi M.Ş.Vazehə vermək qərarına gəlir. Tiflis ədəbi-mədəni mühiti, görkəmli ziyalılarla ünsiyyət M.F.Axundzadənin dünyagörüşünün, sənətə baxışının formalaşmasında, Şərq üzrə biliklərinin dərinləşməsində, Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə tanışlığında, bir sənətkar kimi püxtələşməsində mühüm rol oynamışdır. Həyatı gərgin mübarizələrdə keçən Mirzə Fətəli ömrünün sonlarında hökumət əleyhinə fəaliyyətdə günahlandırılaraq haqsız yerə işdən çıxarılmış, ağır xəstəlikdən sonra 1878-ci ildə vəfat etmişdir. O, Tiflisdəki müsəlman qəbiristanlığında, müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin qəbrinin yanında dəfn olunmuşdur.

M.F.Axundzadə bədii yaradıcılığa *lirik şeirlərlə* başlamış, “*Səbuhi*” (səhər, sübh adamı) təxəllüsü ilə Azərbaycan türk dilində və farsca şeirlər yazmışdır. “*Zəmanədən şikayət*” şeiri süjetli lirikanın dəyərli nümunələrindən sayılır. A.S.Puşkinin ölümü münasibətilə fars dilində yazdığı “*Matəm qəsidəsi*” M.F.Axundzadənin ilk çap əsəridir. Sonrakı nəşrlərində əsər “*Puşkinin ölümünə Şərq poeması*” adlandırılmışdır. Mirzə Fətəlinin fars dilində yazdığı “Yeni əlifba haqqında mənzumə” avtobiografik səciyyə daşıyır. “Molla Əli”, “Hekayəti-Seyyid Molla Ələm Səlyani”, “Həcvi-Əbdürrəsul xan” şeirlərində isə ədib cəmiyyətdə və şər xislətli insanlarda gördüyü nöqsanları tənqid edir.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycan həyatı komediya, satirik əsərlər üçün material ola biləcək ziddiyyətlərlə, konfliktlərlə zəngin idi. Məhz belə bir şəraitdə M.F.Axundzadə maarifçilik ideyalarını geniş yaymağa imkan verən dramaturji yaradıcılığa başlamışdır. Onun 1850-ci ildə yazılmış “*Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər*” adlı ilk komediyasında cəhalət və fırlıdaqçılıq kəskin tənqid edilir. “*Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur*” (1850) komediyasında ədib gerilik, ətalət, cəhaləti gülüş hədəfinə çevirmiş, gəncləri inkişafa, dünyəvi elmləri öyrənməyə çağırmışdır. Mövzusu kənd həyatından alınmış “*Hekayəti-xırs quldurbasan*” (1851) komediyasında Bayramla Tarverdi arasında cərəyan edən münaqişə əsasında məişətdəki köhnə qaydalar, mühafizəkarlıq, zorakılıq tənqid edilir, qarşılıqlı məhəbbət, yeni ailə münasibətləri, qadın şəxsiyyətinə hörmət kimi məsələlər ön plana çəkilir.

“*Hekayəti-vəzir-xani Lənkəran*” (1851) komediyasının mövzusu xanlıqlar dövrünün həyatından götürülmüşdür. Əsərdə ailə-məişət münasibətləri, qarşılıqlı sevgi məsələsi feodal ictimai-siyasi həyatı, dövlət quruluşu ilə qarşılıqlı əlaqədə təsvir edilir. Ədibin xəsislik mövzusunda yazılmış “*Hekayəti-mərdi-xəsis*” (1852) komediyası qəhrəmanın adı ilə “Hacı Qara” da adlanır. Əsərin əsas gülüş hədəfi komik planda təsvir edilən tamahkar, acgöz, ikiüzlü tacir Hacı Qaradır. Komediya ikinci satirik qəhrəman müflisləşmiş bəyliyin nümayəndəsi olan Heydər bəydir. Onun əməyə xor baxması, tufeyli həyatı, oğurluq, quldurluq arzusu ilə yaşaması o dövrün ictimai bəlası kimi əsərdə tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Sonuncu komediyası olan “*Mürəfiə vəkillərinin hekayəti*” (1855) əsərinin mövzusu məhkəmə məmur-

larının həyatından götürülmüşdür. Çar hakimlərinin təqiblərindən qorunmaq üçün bir sıra əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də ədib hadisələrin Cənubi Azərbaycanda baş verdiyini təsvir edir.

Komediyanın əsas tənqid hədəfi olan Ağa Mərdan Halvaçı oğlunun simasında müəllif əyalət məhkəmə məmurlarının hiyləgərlik, fırıldaqçılıq, acgözlük kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmişdir. Komediyanın əsas qəhrəmanı Səkinə xanım gənc Azərbaycan qadınlarının mütərəqqi görüşlərə meyilli, yeni, qabaqcıl nəslinin nümayəndəsidir.

M.F.Axundzadə “*Aldanmış kəvakib*” povesti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni realist *bədii nəsrin* dəyərli nümunəsini yaratmış, milli ədəbiyyatımızın gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirmişdir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) M.F.Axundzadənin fikri inkişafına əhəmiyyətli təsir edən amillər hansılardır?
 - b) M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığı ədəbiyyatımıza hansı yeniliklər gətirmişdir?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. M. F. Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 4-7, 10, 14-16.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR

(dörd məclisdə; ixtisarla)

I dər • Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz komediyadan aşağıdakı məclisləri nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını, məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Əfradi-əhli-məcalis Müsyö Jordan – Həkim-i-nəbatat, parisli, qırx yaşında.
Hətəm xan ağa – Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşında.
Şərəfnisə xanım – onun böyük qızı, on altı yaşında.
Gülçöhrə – onun kiçik qızı, doqquz yaşında.
Şəhrəbanu xanım – onun arvadı, qırx beş yaşında.
Şahbaz bəy – onun qardaşı oğlu, böyük qızının nişanlısı, iyirmi iki yaşında.
Xanpəri – Şərəfnisə xanımın dayəsi, qırx yaşında.
Dərviş Məstəli şah – caduküni-məşhur, iranlı, əlli yaşında.
Qulaməli – onun şagirdi, iranlı, otuz yaşında.

Birinci məclis

Əvvəlinci məclis Qarabağ vilayətində min iki yüz altmış üçüncü ildə yazın əvvəlində, Novruz bayramından bir gün keçmiş Təklə-Muğanlının qışlağında vaqe olur. Şərəfnisə xanım ikinci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülçöhrə ondan niyə ağladığını soruşur. Şərəfnisə xanım ağlamağının səbəbini demir, Gülçöhrəni itələyir. Gülçöhrə yıxılıb, durub ağlaya-ağlaya anası olan dama gedir. Şəhrəbanu xanım gəlib Şərəfnisə xanımdan ağlamağının səbəbini soruşur.

Şəhrəbanu xanım. Şərəfnisə, ağlamaq nədir? Sənə nə gəlibdir, ağlayırsan? Allaha şükür, atan sağ, anan sağ. Gözəl-göyçək adaxlın gözün qabağında. Yeməyin bol, geyimin bol, dəxi niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım. Ana, vallah ağlamırdım! Allaha şükür, atam sağ, anam sağ, dəxi nə var ki, ağlayım?

Şəhrəbanu xanım (*gülə-gülə*). Niyə demirsən ki, adaxlım da gözümün qabağında?

Şərəfnisə xanım. Adaxlım kimdir?

Şəhrəbanu xanım. Necə adaxlım kimdir? Bəs əmin oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır? Atan iyirmi gündən sonra, Allah qoysa, sizə bir toy edəcəkdir ki, tərifi tamam Qarabağda söylənəcək. İsrəğagün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı çəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin.

Şərəfnisə xanım. Bıy, anam nələr söyləyir. Şahbaz bəy on gündən sonra çıxıb gedir. Bilmirəm, atam kimə toy tədarükü görür.

Şəhrəbanu xanım (*təaccüblə*). Şahbaz gedir? Şahbaz kiminlə gedir? Nə danışırsan? Allahı sevirsən, öz yanından zad quraltma. İndi bildim ki, doğrudan da, ağlayırmışsan. Gerçəkdən ki, qız uşağının ağılı olmaz imiş, gözünün yaşı əlində olurmuş. De görüm, sənə kim dedi ki, Şahbaz gedir?

Şərəfnisə xanım (*başın aşağı salmış*). Özü.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, hara gedir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, Firəngəmi, Parisəmi, adı batsın, dilim də yovuşmur.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, Şahbaz kiminlə Parisə gedir?

Şərəfnisə xanım. Qonağımız müsyö Jordan ilə.

Şəhrəbanu xanım. O bizim çör-çöp döşürən firəng ilə? Nədən ötrü? Firəngdə onun nə alıb-verəcəyi var? Parisdə onun nə iti azıbdır?!

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, cahıl uşaqdır. Müsyö Jordan beyninə salıbdır ki, Parisdə qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığınaqlarda üzüaçıq oturub-dururlar. Nə bilim, başqa zadlar da çox deyibdir. İndi o da dəlidivanə olub deyir ki, gərək gedəm bir Parisi görəm. Əvvəl əmimdən rüsxət istəyəcəyəm, qoymasa, gecə atımı minib, Arazı o taya keçib, müsyö Jordan ilə görüşüb, onunla bərabər gedib, Parisi görüb seyr edəcəyəm.

Şəhrəbanu xanım (*toxuduğu corabı yerə tullayıb, kiçik qızına üzün tutub*). A qız, Gülçöhrə, get Şahbazı o biri damdan bura çağır, görüm bu necə sözdür.

Gülçöhrə qaçır. Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Şahbaz bəy. Əmidostu, nə var, xeyir ola?

Şəhrəbanu xanım (*qaşqabağın tökmüş*). Şahbaz, eşidirəm ki, Firəngə, Parisə gedirsən? Bu necə sözdür?

Şahbaz bəy (*gülümsəmiş*). Gedəndə nə olar, əmidostu? Gedərəm də, qayıdaram da, Şərəfnisəyə firəng qızları başlarına örtən təsəklərdən alıb sovqat gətirirəm də.

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m. Hələ de görüm, sən özbaşınasan, ya sənın atan yerində bir böyüyün var?

Ş a h b a z b ə y. Əlbəttə, əmimdən izin almamış ki, gedə bilmənəm. Müsyö Jordan özü ondan rüsxətini alacaqdır.

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m (acıqlı). Çox yaxşı, sən azıbsan, yolundan-izindən çıxıbsan, get! Mən bu saatda Hatəm xan ağanı çağır ram, görüm müsyö Jordan nəçidir ki, onun qardaşı oğlunu tovlaşdırıb Parisə aparır? Vallah, ona bir tov tutaram ki, gəl diyi yolu da azar, özü də Parisi unudar. Çox yaxşı, sən get, mən bu saat Hatəm xan ağanı çağır ram görüm ki, sənın iyirmi gün toyuna qalıb, sən necə Parisə gedirsən?!

Şahbaz bəy başını aşağı salıb gedir.

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m (üzün kiçik qızına tutub). Gülçöhrə, get, atan damın dalında çobanlar ilə danışır, de ki, bir tez bura gəlsin, vacib işi var.

Gülçöhrə qaçır.

Pərdə salınır

İkinci məclis

İkinci məclis hamın gündə əvvəlinci damda vaqe olur. Dam kilim, gəbə ilə pakizə fərş olub, bir tərəfdə un çuvalları düzülüb. Bir tərəfdə yağ dərilləri, yun məfrəşləri qoyulubdur. Hatəm xan ağa oturub damın yuxarısında, fərş üstə. Arvadı Şəhrəbanu xanı m ərinin sağ böyründə, çənəsin yaşmayıb, ağ örpək başında, həllaci, samit əyləşibdir. Hatəm xan ağanın müqabilində qardaşı oğlu Şahbaz bəy oturub, xəncərinin dəstəsinə sövkənmiş, müntəzirdir görsün ki, əmisi nə danışacaq. Yun məfrəşlərin birisinin üstünə bir xalça salınıb, Şahbaz bəyin sol tərəfində qoyulub, üstündə müsyö Jordan firəngi libasında, qıçın qıçı üstə aşırıb, başı açıq, əlində barmaq uzunluğunda və yoğunluğunda bükülmüş və lülələnmiş tənbəki yarpaqlarını yandırır çəkir. Hatəm xan ağanın böyük qızı Şərəfnisə xanı m bunlardan əvvəl xəlvətçə gəlib, yük qabağında asılan kilim gərdəyin dalısına girib pusur ki, görsün, nə danışacaqlar. Bu halda Hatəm xan ağa üzün müsyö Jordana tutub xitab edir.

H a t ə m x a n a ğ a. Həkim-sahib, eşidirəm ki, bizim Şahbazı Firəngistana aparırsan, bu necə sözdür?

M ü s y ö J o r d a n. Bəli, Hatəm xan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim; çünki heyifdir, Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib-savad

oğlan firəng dilini bilməyə; mən təəhhüd edirəm ki, onu Parisə aparıb, firəng dilini ona öyrədib yola salam; çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər. İndi də mənim ilə durub-oturmaqdan bir para kəlimatı hişf edibdir.

H a t ə m x a n a ğ a (*üzün Şahbaz bəyə tutub*). Şahbaz, doğrudur ki, Parisə getmək istəyirsən?

Ş a h b a z b ə y . Bəli, əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müsyö Jordan ilə gedərəm, genə sonra özüm qayıdaram, gələrəm.

H a t ə m x a n a ğ a . Nədən ötrü, balam?

Ş a h b a z b ə y . Firəng dilini öyrənməyə, əmi!

H a t ə m x a n a ğ a . Firəng dili nəyinə lazımdır, əzizim?! Sənə lazım olan ərəb, fars, türki, rus dilləridir ki, Allaha şükür, dövləti-əliyyəimizin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə hamısını oxuyub öyrənibsən.

Ş a h b a z b ə y . Əmi, firəng dili mənə çox lazımdır. Bildir ki Tiflisə məni arx çıxartmaq üçün izin almağa göndərmişdiniz, Allahverdi bəyin oğlu Tarıverdi bəy Varşavada firəng dili öyrəndiyi üçün hər məclisdə məndən hörmətli idi. Bavücutü ki, firəng və türki dilindən başqa, özgə dil bilməzdi.

H a t ə m x a n a ğ a . Balam, sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa, filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvasından mütəllə olsun; öz işin yola aparsın.

Ş a h b a z b ə y . Əmi, qanmıram ki, siz necə Paris əhlinin adət və xəvassından xəbərdarsınız?

H a t ə m x a n a ğ a . Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlinədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşığı ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alırlar, biz hər zada inanırıq, onlar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas.

M ü s y ö J o r d a n (*vüqar ilə*). Hatəmxan ağa, mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parisə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə mütəvəccəh olub, firəng dilini və ülumunu bəqədri məqdur ona təlim edib, saniyən, onu kralımıza tanıdım, burada mənim haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qayıtaram; çünki mən kralın məxsus öz təhti-himayətində olan darüelmin hükəma və üləmasından və o əlahəzrətin müqərrəbi və mötəmədiyəm; amma çün sizin təqiratinızdan müşəxxəs oldu ki, siz səfərin fəvaidinə münkirsiniz, ona binaən mənə lazım olur ki, səfərin fəvaidini müvafiqi-vaqə məsəl ilə sizə isbat edim. Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim, (əlini uzadıb cibindən bir dəftər çıxarıb, açıb içində səliqə ilə düzölmüş bir neçə otları

göstərib), əgər mən Qarabağa gəlməsəydim, kim biləcəkdə ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur? Hamı tapdığım nəbatatın və ələfiyyatın mahiyyətini və xasiyyətini bu qərar ilə yazıb aləmə bildirəcəyəm.

H a t ə m x a n a ğ a (*bir az fikir edib*). Həkim-sahib, nə müddətə Şahbaz Parisə gedib qayıda bilər?

M ü s y ö J o r d a n. Bir il çəkər gedib-gəlməyi, ziyadə çəkməz. Bir ildən az qalsa, getməyindən mənzur olan fayda bilkülliyyə hüsula gəlməz; çünki ümdəsi firəng dilini öyrənməkdir.

H a t ə m x a n a ğ a (*üzün arvadına tutub*). Arvad, dəxi nə eləyək, qoy getsin. Papağın çevirərsən, il gələr keçər. Uşaqdır, könlü istəyir, getsin, Parisi görsün. Həkim-sahib də bir yaxşı adamdır, onun hüzurunda bir para mərifət kəsb edər; yaxşı, yamanı görər. Kraldan bəxşeyiş alar, il başında Qarabağda hazır olar, o vaxtadək biz də onun toy tədarükünə məşğul oluq, gələn kimi toyun başlarıq.

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m (*yerindən qalxıb çığıra-çığıra*). Kişi, nə danışırsan, sənə fikrin haradadır? İstəmirəm onun Parisə getməyin də, mərifət kəsb etməyin də, firəng kralından bəxşeyiş almağın da! Bu sözlər tamam bəhanədir. Şahbaz istir getsin Parisə, məclislərdə, yığıncaqlarda üzuaçıq gəzən qız, gəlinlər ilə kef etsin, danışsın, gülsün, vəssəlam!

Pərdə salınır

3. Kiçik qruplarda birləşərək hər məclisin məzmununu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Şərəfnisə xanımın ağlamasına səbəb nə idi?
- Şahbaz bəyin Parisə getmək niyyətinə Şəhrəbanu xanımın münasibəti necə oldu?
- Şahbaz bəy nə məqsədlə Parisə getmək istəyirdi?
- Müsyö Jordan Şahbaz bəyi Parisə aparmaq istəyinin səbəbini necə izah etdi?
- Hatəmxan ağa Şahbaz bəyin səfərinə nə üçün razılıq verdi?
- Şəhrəbanu xanım Hatəmxan ağanın qərarını necə qarşılıdı?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Əsərin ardını – üçüncü, dördüncü məclisləri oxuyun.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.

Üçüncü məclis

➔ *Üçüncü məclis yenə orada vaqe olur. Damın bir tərəfində Şəhrəbanu xanım oturubdur. Bir tərəfdə Şərəfnisə xanım yun darayır. Bu halda birdən qapı açılır, Şərəfnisə xanımın dayəsi Xanpəri içəri girir.*

Şəhrəbanu xanım Xanpəriyə deyir ki, Şahbazın Parisə getməsinin qarşısını almaq üçün bir əlac tapsın. Xanpəri qonşuluqdakı Ağcabədi kəndindən, Qızılbaşdan gələn dərviş Məstəli şahı xəlvətə çağırıb onun cadusunun gücündən istifadə etməyi məsləhət bilir. Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Ş a h b a z b ə y . Şərəfnisə, qadan alım, görürsən ki, əmidostum bu gün nə tufan elədi? Müsyö Jordanın yanında əmimin üstünə çır-çır çığırtdı, məni də hədələdi.

Ş ə r ə f n i s ə x a n ı m (tez yeriyib, əlin uzadıb hanasının dalısından bir neçə yarım səhifə kağız çıxardıb açır). Şahbaz, bu şəkilləri sən gətirib demədinmi ki, Paris qızlarının, gəlinlərinin şəkilləridir, gör Parisdə necə gözəl qızlar var? Bu qızlar, gəlinlər tamam üzləri açıq məclislərdə, yığıncaqlarda oğlanlar ilə bir yerdə oturub-dururlar? Hələ mən bu şəkilləri utandığımndan əmidostuna göstərməmişəm.

Ş a h b a z b ə y . Vallah, yox, səbəbi olar deyil, sən bilmirsən. Mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqla adsız, sansız.

Ş ə r ə f n i s ə x a n ı m . Əvvələn, bu, yalandır ki, deyirsən, kim bizlərdən mərifət ilə, qulluq ilə xoşbəxt olubdur? Bu gördüyünüz xoşbəxtlər tamam özgə yol ilə bəxtə yetişiblər. İkinci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın. Parisə bizlərdən nə gedən var, nə gələn var!

Ş a h b a z b ə y . Doğru deyirsən, amma adamın hər işdə gerek vasitəsi olsun. Tiflisdə və o biri şəhərlərdə məni tanıyan yoxdur. Mənə kim vasitə olub məni qulluğa qoyduracaq və hörmət tapdıracaq? Amma bu firəngi bir yaxşı adamdır, məni də sevir, ocağımızı tanıyır. Bu məni Parisə aparıb firəng dilini öyrətməkdən və krala tanıtmaqdan məşhur ollam, qayıdandan sonra hər yerdə yerim olar.

*Bu halda Hatəmخان ağa qaim səs ilə Şahbaz bəyi çöldən çağırır.
Şahbaz bəy tez damdan gedir.*

Pərdə salınır

Dördüncü məclis

M ə s t ə l i ş a h . Səlam-əleyküm!

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m (başın yuxarı qovzuyub). Əleyküməssəlam, baba dərviş, xoş gəldin! Gəl otur.

M ə s t ə l i ş a h (oturub). Xanım, mənə nisbət nə qulluğunuz var? Bu-yurun, can-baş ilə bitirməkdə müzayiqə yoxdur!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, bir cüzvi, yüngül işdən ötrü sənə zəhmət vermişəm! Mətləb budur ki, bizim Şahbaz lap yolundan azıb: bir firəngi qonağımız var, xəyalındadır ki, ona qoşulub Paris şəhərinə getsin, mənəm bu oturan, gül üzlü uşağımı ki, onun adaxlısıdır, iyirmi gündən sonra toyu başlanacaq, ağlar-sızlar qoysun. Mən və Hatəm xan ağa nə qədər yalvardıq, söylədik, qulaq asmadı; gərəkdir ki, bir iş edəsən ki, bizim Şahbaz Parisə gedə bilməsin və müsyö Jordan ondan əl çəksin, aparmasın.

Məstəli şah. Xanım, bu cüzvi, yüngül iş deyilmiş, bəlkə, çox böyük və çətin iş imiş. Gərəkdir ki, bu işdə mənəm cadumun əsəri ya Parisin, ya müsyö Jordanın başında çatlasın.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, mən anlamadım, necə gərək cadunun əsəri ya Parijin, ya müsyö Jordanın başında çatlasın?

Məstəli şah. Xanım, məsələn, əgər Şahbaz bəyə əl vursam, lazım olar ki, onun bədəninə bir cin müsəllət edim ki, bu səfərin xəyalını onun başından çıxarsın. Amma olar ki, bu işdən o qorxsun, ağına rəxnə yetişsin, ya azarlasın, ya çolaq olsun, çünki çox uşaqdır, cavandır.

Şəhrəbanu xanım. Bıy, Allahı sevirsən, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözüməzdən uzaqlaşmasın. Necə olar ki, onun canına cin müsəllət olmağa razı olaq?!

Məstəli şah. Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Parisi xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yainki Mərrix ulduzuna hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparın olmasın. Bu işin bundan başqa heç çarəsi yoxdur.

Şəhrəbanu xanım. Bu necə mümkün şeydir, baba dərviş, belə iş eləmək olarmı?

Məstəli şah. Pəh, bu mənəm işimdir, xanım, nə şübhə yeridir! Hansı işlərimi söyləyim? On bir il bundan irəli Araz qırağına gəlmişdim; istəyirdim ki, Naxçıvan və Şərur mahallarının qabağından keçib İrevana gedəydim. Hər iki mahalın xalqı mənə mane oldular ki, səni qoymanlıq bu torpağa keçəsən. Ondan ötrü ki, əlində təzkirən yoxdur. Nə qədər yalvardım-yarışdım, sözümə qulaq asmadılar. Aşağı getdim, yuxarı getdim, olmadı; axırda lap acığımı tutdu. Əcinnələrə, ifritələrə hökm etdim ki, tamam Naxçıvan, Şərur mahallarının damlarını qaldırıb yer ilə yeksan etdilər. Xülasə, Murova desəm, yerindən qop, qopmazmı? Araza desəm, axma, axarmı?

Şəhrəbanu xanım (*təəcübədən əlin dodağına aparıb*). Allah, dərini əsirgə...

Məstəli şah. Xanım, gecə keçir, durmaq vaxtı deyil. İndi siz mənə buyurun görüm, müsyö Jordan havaxt gedəcək?

Şəhrəbanu xanım. On gündən sonra.

Məstəli şah. Çox yaxşı, indi mən bu saatda, xanım, sizin gözünüzün qabağında Parisin heykəlin bərpa edib, burda onu pozacağam. Və divlərə və ifritələrə hökm edəcəyəm ki, haman dəqiqə Parisi yıxsınlar və on günə qədər xəbərini müsyö Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün.

Şəhrəbanu xanım. Biçarə parijlilər bizə nə eləyiblər ki, evlərin, imarətlərin başlarına yıxaq, min-min adamın qırılmağına bais olaq?

Bu qalmaqala bizi ancaq o çör-çöp döşürən müsyo Jordan salıbdır (*Üzün Məstəli şah tutub*) Baba dərviş, hər nə bilirsən, ona eylə!

Şərfnisə xanım. Can ana, elə demə, müsyo Jordan yazıqdır! Çox yaxşı adamdır. Bu yaylaq hər gün qərübə güllərdən, çiçəklərdən dəstələr bağlayıb Şahbaz bəydən mənə göndərirdi ki, apar adaxlına ver... Mən özümü öldürərəm, qoymaram müsyo Jordanın boynu vurulsun!

Şəhrəbanu xanım. Vallah, bilmirəm hansına razı olam? Amma dəxi necə eyləyək? Şərfnisə də doğru deyir, müsyo Jordan yazıqdır, yaxşı adamdır, hələ bircə bu işdə təqsirlidir ki, Şahbazı yoldan çıxarıb Parisə getməyi beyninə salıbdır. Məlum ki, Parisdə yaman adamlar var imiş. Qəza bu dərvişi bizə yetiribdir ki, bunun cadusu ilə oranı yıxdırıb xarab etdirək. (*Üzün Məstəli şah tutub*). Baba dərviş, buyur divlərə, ifritələrə Parisi qaldırıb altını üstünə çevirsinlər!

Məstəli şah. Baş üstə, xanım! (*Üzün Xanpəriyə tutub*) Xanpəri xala, çıx çölə, mənəm şagirdim Qulaməliyə de ki, mənəm xurcunumu tez atın üstündən alsın, gətirsin gəlsin.

Xanpəri tez qalxıb çıxır. Qulaməli əlində xurcun Xanpəri ilə məclisə daxil olur. Məstəli şah ətrafdakıların başa düşməməsi üçün Qulaməli ilə farsca danışır.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, nə danışsınız?

Məstəli şah. Məhzər oxuyuram, xanım ki, işimiz avand olsun. Divlər, ifritələr xəbərdar olsunlar ki, nə fikirdəyəm. (*Bundan sonra Məstəli şah palazı qovzuyub əvvələn bir müdəvvər cızıq çəkir, deyir*). Bu Paris şəhərinin dairəsi. (*Sonra taxtaparaları bir-birinə yapışdırıb on-on iki böyük, kiçik hücrə və otaq şəklində cızığın içində evlər yapıb deyir*) Bu da Parisin imarətlərinin və evlərinin şəkli. (*Sonra üzün Şəhrəbanu xanıma çevirib*) Xanım, buyurursunuzmu Parisi kün-fəyakün etdirim, altını üstünə çevirtirəm?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, dəxi necə edək, Allah səbəbkara bəla versin! Qurunun oduna yaşlar da yanacaq, biçarə parisililər bizə bir zad etməmişdilər. Bunun babalı olsun onların qızlarının, gəlinlərinin boynuna ki, məclislərdə həmişə oğlanlar ilə, kişilər ilə bir yerdə üzuaçıq oturub, söhbətə və ixtilata məşğul olub, xalqı azdırıb yoldan çıxardılar. Baba dərviş, işinə məşğul ol.

Məstəli şah. Xanım, divlərin əl muzdunu, ənamını kərəm edin!

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş! Nə qədər gərək divlərə ənam verək?

Məstəli şah. Artıq istəmirəm, nə qədər ki vədə edibsiniz, xanım, yüz bacağılı.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, çox olmazmı?

Məstəli şah. Xub, min-min tümənə dəyən şəhəri xarab etdirirsiniz, yüz bacağılı versəniz çoxdur?

Şəhrəbanu xanım (*üzün qızına tutub*). Şərfnisə xanım, balam, pul sandıqçasını bura gətir. (*Şərfnisə xanım tez qalxıb yükdən pul*

sandıqçasını alıb anasının qabağına qoyur, Şəhrəbanu xanım sandıqçasının ağzını açır, yüz dənə təzə bacaqlı çıxardır, deyir) Balam, Şərəfnisə, toy xərcinə dəxi heç pul qalmadı.

Şərəfnisə xanım. Neynək, ana, bir-iki yüz toğlu satarıq, genə pul olar.

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m. Doğru deyirsən, balam, burun-qulaq başa sə-dəqə. (*Üzün çevirir*) Al, baba dərviş!

Qızılları verir Məstəli şah. Dərviş qızılları alır, qoynuna qoyur, tez biləklərini çirmayıb xurcundan bir kitab çıxardır, kitabı açıb vərəqləyir, bir para naxışlı səhifələrinə baxır, başını qovzuyur.

M ə s t ə l i ş a h. Bəli, Paris şəhəri Əqrəb bürcünün altında vaqə imiş, əməl tamamdır. Bu bürcün təsirindədir ki, bu şəhərdən heç vaxt belə əskik olmaz... (*Sonra qalxır ayağa, əlində bir dəyənək, üzün Şəhrəbanu xanıma və qızına tutub*) Xanımlar, qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin! (*Sonra gözlərin çevirir, surətin heybətli edir, bu məntəri oxuyur. Sağınasoluna üfürür, heybətli səs ilə divləri, ifritələri adları ilə çağırır, buyuruq verir*). Ya Məlixə, ya Səlixə, ya Bəlixə! Qaldırın Parisi yerindən, vurun yerə, bu saatda necə ki mən bu heykəli vurub zirü zəbər edirəm. (*Bir qədəm geri çəkilir, dəyənək ilə cızığa üz qoyub içindəki taxtaparalardan yapılmış balaca evlərin və otaqların əşkalını çirpib darbadağın dağıdır, sonra bir ləmhə dayanıb üzün Şəhrəbanu xanıma tutur*). Xanım, gözü-nüz aydın olsun, Paris dağıldı! Razi oldunuzmu?

Bu halda birdən damın bağlanmış qapısı taraqq-taraqq döyülür. Az qalır, qapı sınınsın. Müsyö Jordanın səsi iztirab halətində qapının dalısından məlum olur.

Dərviş Məstəli şah cəld taxtaparaları döşürüb tökür xurcuna, atır çiyinə, girir yükün qabağında asılan pərdənin dalısına, gizlənir.

Müsyö Jordan qapını taraqq-taraqq döyür, az qalır, qapını sındırsın, çağırır.

M ü s y ö J o r d a n. Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy, qapını açın!

Şəhrəbanu xanım sərəsimə yerindən qalxır, qorxu ilə gedir qapıya sari. Qızı Şərəfnisə xanım tir-tir titrəyir. Xanpəri dizinə çırpır, yavaş səs ilə.

X a n p ə r i . Dədəm vay, nənəm vay!

Şəhrəbanu xanım qapını açır.

M ü s y ö J o r d a n (nəfəsi tutula-tutula). Hanı Hatəmxan ağa, hanı Şahbaz bəy?

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m (*qorxa-qorxa*). İkisi də Şərəfnisənin damında yatırlar, bu gün ilxıya baxmağa getmişdilər, çox yorulmuşdular. Axşamdan yıxılıb yatıblar.

M ü s y ö J o r d a n (*qaim bir səs ilə, təngnəfəs*). Xanım, gərək bu saatda onlar duralar. Mən gedirəm, dayana bilmənəm. Heyif sənə, Paris, heyif sənə Tülyeri, heyif sənə, gözəl paytaxt, gözəl səltənət! Fransa bəd-bəxt oldu! Dimaj, Paris! Mon diyö! Mon diyö!

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m . Həkim-sahib, nə var, nə olub?

M ü s y ö J o r d a n . Paris dağıldı, Tülyeri yıxıldı, Fransa xarab oldu. Dimaj Paris! Dimaj Tülyeri!

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m . Allah, sənə şükür, yəni, Allah, dərdini əsirgə!

M ü s y ö J o r d a n . Gözəl şəhər, gözəl səltənət! Bir türfətüleyndə vi-ran, kəan ləm-yəkün olubdur. Ağıl kəsmir ki, bu necə işdir, bu necə sehrdir! Setefre, mon diyö, mon diyö!

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m . Bu necə sehrdir? Məhər sehr ilə Paris yıxılıb? Nə deyirsiniz, həkim-sahib?

M ü s y ö J o r d a n . Əlbəttə, sehrdi, mat qalmalı işdir. Bir türfətüleyndə qəflətən Paris xarab olubdur.

Bu halda qalmaqaldan Hatəm xan ağa və Şahbaz bəy yatdıqları damdan yuxudan oyanıb, köynəkçək müsyö Jordanın səsinə yüyürlər.

M ü s y ö J o r d a n . (onları görən kimi). Ax, gəldiniz! Hatəm xan ağa, Şahbaz bəy, sizi tarı, tez mənə at hazır edin, gərək bu saatda gedəm, dayana bilmənəm, özünüz də atlanın, mənə Arazdan keçirdin, qayıdın!

H a t ə m x a n a ğ a (*heyrtlə*). Həkim-sahib, nə vaqe olubdur? Belə tələsik getməyə səbəb nədir?

M ü s y ö J o r d a n (*qaim səs ilə*). Paris dağılıb, Tülyeri yıxılıb, Fransanın səltənəti pozulub, kral avara düşüb. Bu saatda Təbrizdə oturan ingilis konsulundan sizin divanbəyiniz mənə kağız yetirdi; konsul bu əhvalatı bildirəndən sonra yazır ki, Londona vacibi kağızlar ilə bu saat çapar gedir. Arazın kənarında mənə müntəzirdir. On iki saatadək gərək mən özümü ona yetirəm. Əgər təxir etsəm, çapar gedər, sonra mən özümü tezliklə yalnız krala çatdırma bilmənəm. Lui Filipp ingilislə qaçıbdır. Mon diyö, mon diyö!

H a t ə m x a n a ğ a (*təhəyyür ilə*). Həkim-sahib, Parisi kim dağıdıbdır, kim yıxıbdır?

M ü s y ö J o r d a n (iztirabla). Şəyatinlər, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər. Hansını deyim! Aman, Hatəm xan ağa, at hazır edin, dayanmaq mümkün deyil!

Ş ə h r ə b a n u x a n ı m (*üzünü müsyö Jordana tutub*). Həkim-sahib, bizim Şahbazı da aparırsınızmı?

M ü s y ö J o r d a n . Nə söyləyirsiniz, xanım, özüm başımı qoymağa yer tapmıram. Şahbazı hara aparacağam! Hatəm xan ağa, amandır, tez olsun, atlanın, mənə ötürün! Gərək səhərdən Araz qırağına çatam.

Hatəm xan ağa. Şahbaz, gəl gedək, gərək necə edirik, bu necə iş idi oldu?

Hər ikisi damdan çıxır, dallarınca müsyö Jordan, onlardan sonra yavaş, pərdənin dalısından dərviş Məstəli şah xurcun çiyində çıxır, göz-dən itir.

Pərdə salınır, tamaşa tamam olur.

II dər ● Məzmun üzrə iş

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə oxuduğunuz məclislərin məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün.
2. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Şəhrəbanu xanım Şahbazı səfərdən saxlamaq üçün hansı tədbiri düşündü?
 - Dərviş Məstəli şah xanımları öz cadugərlik məharətinə necə inandırıldı?
 - O, Parisi dağıtmağının əvəzində Şəhrəbanu xanımdan nə istədi?
 - Müsyö Jordanın Parisin dağılması haqqında dedikləri ətrafdakilərə necə təsir etdi?
 - Müsyö Jordan Şahbaz bəyi Parisə aparmaq fikrindən nə üçün daşındı?
 - Əsərdə hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlərə önəm verilmişdir?

Evdə iş

Dördüncü məclisin məzmununu iki formada – yığcam və geniş danışmağı öyrənin.

III dər ● Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordakı fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

M.F.Axundzadənin komediya janrında əsər yazması təsadüfi deyildir. O, insanlara təsir etmək, diqqəti cəmiyyətdəki qüsurlara yönəltmək və bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün satiranı, tənqid və məsxərəni ən yaxşı yol hesab edirdi. Ədib yazırdı ki, pis və yaramaz əməlləri insan təbiətindən tənqid, istehza və məsxərədən başqa heç bir vasitə ilə yox etmək olmaz. “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” mövzusu, ictimai məzmununa görə müəllifin digər komediyalarından fərqlənir. Mənbələr üzrə araşdırma aparmaqla məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq olur.

Komediya hansı mövzuda yazılmışdır?

Bir-birinə zidd qütblərdə dayanan baş qəhrəmanların məramı, hansı qüvvələri təmsil etmələri əsərin adında öz əksini tapmışdır. Əks mövqedə dayanan **Məstəli şahla Müsyö Jordan** əsər boyu üz-üzə gəlmir, bir-birinin ünvanına heç nə demir. Lakin konflikt məhz iki qüvvə, onların təmsil etdiyi köhnəliklə yenilik arasında baş verir.

Əsərin qəhrəmanlarının xarakter, davranış və əməllərində daha önəmli olanlar nədir?

Müsyö Jordan müəllifin yenilik, elm, maarif, inkişaf idealının təmsilçisidir. Lakin nəbatat alimi olan Müsyö Jordanın müsbət insani keyfiyyətləri də diqqətdən yayınmamalıdır. Komediya Müsyö Jordanın Qarabağın təbiəti haqqında dedikləri təsadüfi deyil. Ədib bu yolla Vətənimizin təbii sərvətlərinin zənginliyindən söz açır, onların öyrənilməsi və xalqın xeyrinə istifadəsini zəruri sayır.

Əsərdə əsas satirik qəhrəman, tənqid obyektinə olan dərviş Məstəli şah obrazı vasitəsilə ədib cadugərliyə qol-qanad verən feodal-patriarxal cəmiyyətin iç üzünü açmışdır. Köhnəliyi təmsil edən Məstəli şah maskalanaraq əsl simasını gizlətməyə müvəffəq olur, min cür fırıldaq işlədərək sadələhv insanları soyub-talayır.

Əsərin gənc qəhrəmanı **Şahbaz bəy** həyatda yenidən baş qaldıran, böyük gələcəyi olan maarifçi ziyalıları təmsil edir. O, yaşadığı mühiti “qamışlıq” sayır, təhsil almaq, yeni, fəal həyat tərzinə qovuşmaq arzusu ilə yaşayır. Şahbaz bəy Fransaya getmək, dil öyrənmək, yeni mədəniyyətlə tanış olmaq, inkişaf etmək istəyir. Arzusu həyata keçməyə də, Şahbaz bəy köhnəliyə qarşı çıxan, cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq istəyən yeni gəncliyin nümayəndəsi kimi oxucunun rəğbətini qazanır.

Hatəm xan ağa bir sıra müsbət xüsusiyyətləri ilə seçilən varlı mülkədar surətidir. Təsərrüfatını bacarıqla idarə edən bu adam yumşaq təbiətli, qonaqpərvər və alicənabdır. Hatəm xan ağa əvvəlcə Şahbaz bəyin Fransaya getmək arzusuna qarşı çıxsada, sonra yenilik hissi ilə yaşayan gəncə mane ola bilməyəcəyini başa düşüb, razılıq verir. Müəllif onun həyata baxışındakı məhdud cəhətlərə və bunun səbəblərinə də diqqəti cəlb etmişdir.

Əsərdəki qadın surətləri – **Şərəfnisə xanım** və **Şəhrəbanu xanım** həyatı, canlı xarakterlərdir. Onlar hadisələrin sonunda avam adamlar kimi tənqid hədəfinə çevrilsələr də, səmimi və xeyirxahdırlar.

Komediyanın hansı bədii xüsusiyyətləri diqqəti daha çox cəlb edir?

Komediyanın kompozisiyası və süjeti sənətkarlıqla düşünülmüşdür. Bədii müqəddimə – Şahbaz bəyin Parisə getmək istəməsi xəbərini eşidən qadınların təlaşa düşmələri, ona mane olmaq üçün yollar aramaları gələcəkdə baş verəcək hadisələr barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Şahbaz bəyin Parisə getmək qərarına Şəhrəbanu xanımın “mən ondan da höcətəm, qoymaram getsin!..” sözləri ilə başlanan düyün obrazların səciyyəsinin açılmasına kömək edir. Hadisələrin sonrakı inkişafında gərginlik bir an da olsa, səngimir, dərvişin Parisi alt-üst etmək üçün hazırlıq gördüyü səhnədə hadisələr ən yüksək həddə – kulminasiya nöqtəsinə çatır. Dərviş Məstəli şahın Parisi “dağıtması” ilə Müsyö Jordanın Fransadakı inqilab xəbərini çatdırması eyni vaxta düşür və gərginlik azalır – düyün açılır. Köhnəlik qələbə çalır, lakin bu, aldadıcı, zahiri qələbə olub, əslində, geriliyin, avamlığın ifşası idi.

Əsərin dili komediya janrının tələblərinə uyğundur. Tiplərdən hər biri öz xarakterinə, dünyagörüşünə uyğun danışır. Dərviş Məstəli şah insanları öz hünərinə inandırmaq üçün sözləri məharətlə seçir, bəzən də “alimliyin” sübut etmək niyyəti ilə başqa dilə müraciət edir.

Məstəli şahın xarakterik xüsusiyyətlərini, fırlıdaqçı təbiətini açmaq üçün əsərdə tipin öz dili ilə özünü ifşa etmək üsulundan istifadə edilmişdir. O, köməkçisi Qulaməliyə deyir: “Bu böyük xanım bu iş üçün mənə yüz təzə bacarıqlı verəcəkdir və on gün də cadunun əsər etməsi üçün vaxt var. Bir adam da bu sirri bilmir və bilməyəcək də. Bacarıqları alandan sonra... on günə qədər özümü Arazın o tayına sala bilmərəmmi? Məni orada kim tapacaqdır? Məndən sonra hər nə olursa-olsun”.

Şəhrəbanu xanımın, Şərəfnisə xanımın, Xanpərinin və digər obrazların nitqi onların dünyagörüşü, xarakteri barədə dolğun təsəvvür yaradır.

Dramaturq komediyada remarkalardan, dialoqlardan ustalıqla istifadə etmişdir. Əsərin üzərində müşahidələri davam etdirməklə, mənbələri araşdırmaqla bütün bu deyilənləri nümunələrlə əsaslandırmaq mümkündür.

Əsərin ideyasının əsasında hansı fikirlər dayanır?

Komediya həyat materiallarını əhatəli və inandırıcı əks etdirməsi, xarakterlərin dolğunluğu, bədii sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir. Dramaturq köhnəliyin, cəhəlin daxili mahiyyətini açmaqla, yeniliyə zidd olanların puçluğunu əks etdirməklə öz müsbət idealını ifadə etmişdir. Əsərdə gənclərdə yeni düşüncə, yeni həyat təzi, dünyəvi elmlərə maraq, qabaqcıl mədəni nailiyyətlərə yiyələnmək arzusu oyatmaq niyyəti ilə yanaşı, bir sıra digər problemlər də əksini tapmışdır. Mənbələr əsasında ciddi

araşdırma bütün bu mətləblərin aydınlaşdırılmasına, ideyanın hərtərəfli şərhinə imkan yaradır.

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.**
- 3. Komediya oxuduğunuz məclislərdəki məlumatlardan bəhrələnin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı tapşırıqların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Obrazilardan ikisinin nitqini təhlil etməklə müəllifin onlara münasibətini aydınlaşdırın.
 - b) Komediya bədii həlli verilən problemə, onun müəllif həllinə münasibətinizi əsaslandırın.
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. M. F. Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 14, 16, 18.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

IV dər

- **Tətbiq Müzakirə Yaradıcı iş**

- 1. Müqayisə səciyyəli inşanın yazılması ilə bağlı mənimsədiyiniz bilik və bacarıqları yadınıza salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Mövzulardan birini seçib işləyin:**
 - a) “Komediya obrazlarının müqayisəli təhlili” mövzusunda inşa yazın.
 - b) “Əsər haqqındakı təəssüratım” mövzusunda esse yazın.
- 3. Təqdimatlar etməklə yazılardan nümunələri müzakirə edin.**

Evdə iş

1. Yazı işlərinizi təkmilləşdirib təqdimata hazırlaşın.
2. Müstəqil oxu və müzakirə üçün. L.Tolstoyun “Hacı Murad” povestini elektron vəsaitdən oxuyun. Əsərin qəhrəmanlarına müəllifin münasibətini müəyyənləşdirib müzakirə edin.

ALDANMIŞ KƏVAKİB

(ixtisarla; sadələşdirilmiş)

I dər

● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz povestdən aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Baharın əvvəli idi, novruzdan üç gün keçmişdi. Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qəsrdə öz arvadı Səlna xatun ilə oturub söhbətə məşğul idi ki, xacəbaşı xacə Mübarək içəri girib, baş əyərək ərz elədi ki:

– Mүнəccimbaşı Mirzə Sədrəddin qibleyi-aləmin ziyarətinə müşərrəf olmaq istəyir, bir vacibi işdən ötrü.

Şah Səlna xatuna işarə etdi ki, hərəmxanaya getsin və xacəyə buyurdu ki:

– Mirzə Sədrəddini çağır gəlsin!

Mүнəccimbaşı şahın hüzuruna daxil olub baş əydikdən sonra əl-əl üstə qa-baqda durub, dua və sənə etdi. Şah soruşdu ki:

– Mirzə, nə var?

Mүнəccimbaşı ərz elədi ki:

– Qibleyi-aləm sağ olsun, kəvakib seyrindən belə məlum olur ki, novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə toqquşması nəticəsində Şərqdə, xüsusilə İran mülkündə bir səltənət sahibinin vücuduna böyük bir sədəmə yetişəcəkdir. Buna görə də şahın sədaqətli və fədakar bəndəsi olduğum üçün bunu hadisə başlamazdan əvvəl xəbər verməyi özümə borc bildim.

Şah bu vaxt çox cavan idi. Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi. Məlumdur ki, bu yaşda həyat necə şirin və əzizdir. Xüsusən yüksək bir mənəbdə və səltənət taxtının üstündə olanlar üçün.

Bu səbəbdən mүнəccimbaşının xəbəri cavan şahı qorxuya saldı. Haman saat rəngi qaçıb, guya ki bihuş oldu. Bir dəqiqədən sonra başın qaldırıb Mirzə Sədrəddinə buyurdu ki:

– Xub, mürəxxəssən, get!

Mүнəccimbaşı baş əyib qayıtdı. Şah yalnız qəsrdə yarım saat fikrə getdi, sonra xacə Mübarəki səslədi. Xacə hüzura daxil olduqda buyurdu ki:

– Fərraş göndər, bu saatda vəzir Mirzə Möhsünü və sərdar Zaman xanı və müstövfi Mirzə Yəhyanı və mollabaşı Axund Səmədi mənim hüzuruma çağırınsın!

Xacə çıxıb bir az vaxtdan sonra çağırılan şəxslər gəldilər və baş əyib şahın buyruğunu gözlədilər. Şah mүнəccimbaşının dediklərini onlara çatdırdıqdan sonra buyurdu ki:

– Aya, sizin rəyinizə görə mən nə qismi tədbir ilə bu hadisəni öz vücudumdan dəf edə bilərəm?

Məclisdəkilər hamısı heyrət içində qaldı. Bir dəqiqə sükutdan sonra vəzir Mirzə Möhsün başladı danışmağa:

– Əlbəttə, şahın xatirindədir ki, böyük və hörmətli atanızın padşahlıq vaxtlarında bir para ağıldan kəm şəxslərin vəzirlik vəzifəsinə başlaması səbəbindən dövlətin xəzinəsi nə qədər boşalmışdı. Bu əhvalatdan xəbərdar olduqda mən tədbirə başladım. Qərar qoydum ki, şah qapısının nöqərlərindən hər kəs bir vəzifəyə və ya bir vilayətin hökumətinə mənsub olsa, gücü çatdığı qədər, tutduğu vəzifəyə görə müəyyən miqdarda pul bəxşiş olaraq xəzinəyə təslim etsin və əlavə

nə zaman ki qibleyi-aləm bir əmirin evini öz gəlişi ilə mübarək etsə, ev sahibi onun ayağının altına qumaş parçalar salsın və bir qədar pul bağışlasın. Bu növ tədbirin vasitəsilə dövlət xəzinəsi, şükür olsun Allaha, pul ilə doludur. Vəzirlik işlərinin irəli getməsində kiçik bəndəniz tərəfindən təcrübəsizlik təsəvvür edilməz, amma ulduzların müqabilində tədbir göstərməyə, həqiqətən, acizəm.

Bundan sonra sərdar Zaman xan başladı:

– Bu sədaqətli nökrünüz, saqqalının tükünü ali və yüksək dövlətimizin xidmətinə sədaqət və hünərlə ağartmışam. Məsələn, on il bundan qabaq Osmanlı tayfası Bəkir paşa Dəmirçi oğlunun sərkərdəliyi altında yetmiş min nəfərə yaxın qoşunla İran torpağına hücum etməyə qəti qərar vermişdi. Qibleyi-aləmin böyük və hörmətli atası İran qoşununun sərdarlığını mənə tapşırırdı. Əgərçi bizim qoşunumuz da say-hesabla Osmanlı tayfasından kəm deyildi, ancaq mənim heyfim gəldi ki, mömin və müqəddəs tayfanın qoşununu doğru yoldan azmışların qarşısında tələfə verdirim. Ona görə əmr etdim ki, Azərbaycan mülkündə bütün kəndlilərin əkin yerlərini xarab etsinlər və mal-qaralarını qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar, yolları pozsunlar. Bəkir paşa sərhədimizə daxil olduğu zaman, hərçənd qarşısında bizim qoşundan bir nəfər görmədi, amma yollar o dərəcədə xarab olmuşdu ki, əsla özü ilə topxana gətirməyə qadir olmayıb, ancaq atlı və piyadası ilə böyük zəhmətlə Təbrizə varid oldu. Hər tərəfə dəstə göndərilib, azuqə toplamağa başladı. Əlinə nə taxıl dənəsi, nə bir öküz, nə də bir qoyun düşdü. Əlacsız qalıb üç gündən sonra taqətsiz, ac və pərakəndə düşərək köçmək təbilini döydü. Təbrizdən qaçdı. Bu tədbir ilə İran mülkü yad tayfaların hücumundan salamat qaldı. Yolları dağıtmaq, körpüləri yıxmaq hökmdarın o dərəcədə xoşuna gəldi ki, bundan sonra düşmən hücumundan qorunmaq üçün onların bərpasını məsləhət bilmədi. Belə işlərdə sarayınızın qoca iti faydalı tədbir göstərməkdə aciz deyil. Amma ulduzların qarşısını almağa heç bir çarə tapa bilmir...

Şahın qorxusu çox şiddətləndi. Sonra müstövfi Mirzə Yəhya danışmağa başladı:

– Bəllidir ki, qoşunun və orta dərəcəli qulluqçuların məvacibi qibleyi-aləmin fərmanına əsasən və mənim imzam ilə vilayətlərin mədaxilindən verilir; çünki dövlət xəzinəsində nəgd pul, necə ki vəzir söyləmişdi, çatışmırdı. Ona görə də mən bu cəhətdən çox qəmgin idim. Hərçənd mən məvacib fərmanlarını imza edib, vilayətlərə göndərmişəm ki, məvaciblərin kəsilməsi ilə ali və yüksək dövlətimiz xalqın nəzərində etibarsız görünməsin, amma ondan qabaq hər bir vilayət hakiminə gizli məktub göndərmişəm ki, mənim tərəfimdən ayrıca məktub yazılmamış haman fərmana əsasən məvacib verməsinlər. Haman tədbir səbəbi ilə dövlət xəzinəsinin mədaxili çox artmışdır. Qoşun əhli və mənəşəb sahibləri məvacibsiz qalmışlarsa da, amma sülh və asayiş zamanı olmaq səbəbi ilə və İranın ucuzluğuna görə məvacibə çox möhtac olmayıblar. Belə işlər xüsusunda mənim düzgün işləyən zehnim məharət göstərir. Lakin ulduzların təsirini rədd etmək üçün, doğrusu, heç bir çarəyə ağılim çatmır.

Növbət yetişdi mollabaşıya. O söylədi:

– Bu qüdrətli dövlətin davam etməsi üçün bu dua edən böyük və uca olan Səfəviyyə nəslinə səmimiyyət və sədaqəti tərifə sığmaz. Bu halda ki qibleyi-aləmin vücudu ulduzların təsirindən qorxu altındadır, mənim ürəyim tavadaki balıq kimi büryan olur. Qüsurlu ağılıma belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsini bizdən artıq bilir. O, qibleyi-aləmə xəyanət edibdir ki, ulduzların təsirini bildirib, əlbəttə, bir pis fikrə görə dəfinin çarəsini göstərməyib. Necə ola bilər ki, zəhəri göstərə, zəhərin təsirini yox edən dərmanı göstərməkdən özünü kənara çəkə! Qibleyi-aləm onun özünü çağırın. Bu hadisənin dəfi üçün onun özündən əlac istəsin. Əgər bir bəhanə gətirsə, boynunu vurdursun.

Mollabaşının münəccimbaşı ilə köhnə ədavəti var idi. Bu əhvalat mollabaşı üçün çox yaxşı vasitə göründü ki, onun və başqa münəccimlərin atalarının gorunu yandırsın. Hər halda, haman uğursuz xəbərə görə şahın münəccimbaşından zəhləsi getmişdi. Xacə hazır olduqda buyurdu:

– Bu saat xidmətçi göndər, münəccimbaşını mənim hüzuruma gətirsin!

Bir saatdan sonra münəccimbaşı hazır oldu. Şah qəzəblənmiş aslan kimi dizi üstə çöküb müraciət etdi:

– Pədərsüxtə, ulduzların bəlasından məni qorxudarsan və əlacını gizlərsən?! Cəllad!

Dərhal üz-gözündən dəhşət yağan cəllad belində xəncər, əlində ip içəri girdi. Biçarə münəccimbaşının ruhu uçub başladı yarpaq kimi titrəməyə. Şah cəllada buyurdu:

– Apar, bu itin bu saatda boynunu vur!..

Sərdar Zaman xan hərçənd qılınc əhli idi, amma çox qəlbiyumşaq adam idi. Münəccimbaşının halına rəhmi gəlib, ayağa durub söylədi:

– Sənə qurban olum, bu itin boynu vurulandan sonra hadisənin ortadan qaldırılması üçün kimdən əlac soruşacağıq? Mən fəğir və yazıq bəndə xahiş edirəm ki, mənim saqqalının ağ tükləri hörmətinə onun ölümündən keçəsiniz. Hadisənin əlacı xüsusunda ondan tədbir soruşasınız. Əgər istədiyimizə uyğun cavab verməsə, o vaxt müqəssirdir və ölümü vacibdir.

Şah münəccimbaşıya müraciət edib dedi ki:

– Məlun, bu saatda hadisənin ortadan qaldırılmasına əlac göstər.

Biçarə münəccimbaşı yaman halda idi. Hadisənin aradan qaldırılması üçün heç bir əlac bilmirdi. Amma ölümün qorxusundan onu aşkara çıxara bilmədi. Söylədi:

– Qurban olum, hadisənin əlacı mümkündür. Mənə bir saat möhlət verin. Gedim “Zici-Uluğbəy”i nəzərdən keçirim, qayıdım söyləyim.

Şah icazə verdi. Münəccimbaşı çıxmamış xacə Mübarək içəri girib söylədi:

– Mövlana Cəmaləddin mübarək hüzurunuza icazə istəyir.

Mövlana otağa daxil olub, şaha lazım olan sitayişini əmələ gətirdi. Şahın işarəsi ilə oturub söylədi:

– Qibleyi-aləm sağ olsun, bu bəndəniz qocalıq səbəbindən şah sarayından kənar olub, guşənişin olmuşamsa da, lakin bu vəziyyət, yəni novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə yaxınlaşmasından qibleyi-aləmin zati-mübarəkine böyük zərər ehtimalı olduğu üçün vacib bildim ki, qulluğunuza gəlim, qabaqcadan hadisəni elan edim və aradan qaldırılmasına tədbir göstərim. Bu məqsədlə ki, bəlkə də, bu keyfiyyət cavan münəccimlərin iti gözlərindən gizli qalmış olar.

Şah kifayət dərəcədə xoşhal olub buyurdu ki:

– Mövlana, biz elə o xüsusda söhbət edirdik. Hadisə məlumdur, tədbirinizi söyləyin.

Mövlana söylədi:

– Bu nəhs günlərdə, yəni novruzdan on beş gün keçənədək gərək qibleyi-aləm şahlıqdan əl çəkə və taxt-tacı günahkar və ölümə layiq bir nəfərə təslim edə, özü də xalqın gözündən gizlənə. Belə olduqda ulduzların təsiri haman günahkarın başında çatlayacaq, çünki o vaxt İran padşahı odur. Elə ki hadisə baş verdi və taxta oturan o günahkar fəlakətə yetişdi, o zaman qibleyi-aləm gizləndiyi yerdən çıxıb yenə taxt-taca malik olar, tamam xoşbəxtlik və səlamətliklə şahlıq edər. Amma gərək xalqdan heç kəs bu tədbiri bilməyə və zənn etməyə ki, qibleyi-aləm taxt-tacdan müvəqqəti əl çəkir, ta ki taxta çıxmalı olan günahkarı özlərinə müstəqil padşah bilələr. Gərək hərəmxana xatunlarının da talağı verilib, kəbin kağızları cırıla. Sonra onlara təklif oluna ki, dəxi padşah deyil, adi camaatdan biri olan Abbas Məhəmməd oğluna ikinci dəfə kəbin kəsdirsin. Kasıblığa və qənaətə razı olarlarımı? Hansı birisi ki razı olsa, ona ikinci dəfə Abbas Məhəmməd

oğluna nikah oxuna və kəbin kağızı yazıla, hər kəs ki razı olmasa, həmin saat buraxıla.

Münəccimbaşı qorxudan qurtardı, şahın üzündən tamamilə qorxu əsəri çəkildi, ağarmış rəngi özünə gəldi. Məclis əhlindən mövlananın ağına və kamalına afərin sədəsi göyə qalxdı. Şah gülər üzünü mollabaşıya tutub sual etdi:

– Şəriətin hökmlərinə uyğun, hədsiz dərəcədə günahkar və öldürülməsi vacib olan bir nəfər nəzərdə vardiymi ki, səltənəti və taxt-tacı ona həvalə edək?

Mollabaşı cavab verdi:

– Pərvərdigari-ələm qibleyi-ələmə uzun ömür kəramət etsin. Bu Qəzvin şəhərində bir nəfər yaramaz meydana çıxıbdir ki, bütün yer üzündə ondan çox günahkar və ölümə layiq nəfər tapılmaz. Adına Yusif Sərrac deyirlər. Məlum deyildir ki, harada tərbiyə tapıbdir. Ancaq indi Qəzvin şəhərində yaşadığı üçün işi-peşəsi məlum olmayan oğru-quldurdan özünə mürid cəm edib, həmişə möhtərəm ruhanilərin və parlaq şəriət xadimlərinin zərərinə və pisliyinə danışmaq-dır.

Bu məlun həmişə öz başına toplananlara aşkar söyləyir ki, guya möhtərəm ruhanilə avamları aldadırlar. Məsələn, onun əqidəsicə, guya dini hökmləri yerinə yetirmək lazım deyil; xüms və imam malı vermək doğru deyildir. Bundan əlavə, ali və yüksək dövlətə zidd mübahisələr də edir. Deyir ki, guya kəndxudalardan tutmuş padşahadək bütün mənəb sahibləri zülmkar və quldurdular. Ölkəyə və millətə bunların heç bir mənfəəti yoxdur. Həmişə öz nəfslərinin həvəsi ilə biçarə xalqı cərimə edib sıxışdırır və təqib edirlər. Öz rəftarlarında heç bir qanun və qaydaya əsaslanan deyildirlər. Bu cür rəftar ancaq zülm və yol-kəsənlərin əməlidir.

Bəndəniz belə məsləhət görür ki, qibleyi-ələm səltənəti və taxt-tacı bu məluna təslim etsin ki, ulduzların təsirindən öz cəzasına yetişib, cəhənnəmə vasil olsun.

Məclis əhli bu rəyi təsdiq edib, uca səslə dedilər:

– Yusif Sərrac pədərsuxtə ölüm və göyün bəlasına layiqdir...

Şah xoşhal olub buyurdu:

– Onun həlakına razıyam. Sabah bu tədbir tamam-kamal icra olunacaqdır.

Şah məclisdəki şəxsləri azad etdi. Məclis dağıldı. İndi biz Yusif Sərracın kim olduğunu tanımalıyıq. Bu şəxs Qəzvin kəndlilərindən Kərbəlayı Səlim adlı bir kəndlinin oğlu idi. Kərbəlayı Səlim mömin və dindar bir adam olduğu üçün istədi ki, oğlu molla olub, ruhanilər təbəqəsinə daxil olsun. Ona görə də onu uşaq ikən gətirib Qəzvin şəhərində məktəbə qoydu. Bir neçə il sonra Yusif Sərrac həddi-bülüğa yetişib, gənclik yaşlarına çatandan sonra təhsil almaq üçün İsfahana getdi. Ruhanilərin bir çox işlərdə qəlpiliyini müşahidə etdiyindən o, bu sifə nifrət bəsləyib, istəmədi ki, özünü onların zümrəsinə daxil etsin.

Kərbəladan qayıdıb Həmədana gəldi. Orada usta Xəlilin yanında qırx yaşında ikən sərraclıq sənətini bir il müddətində öyrənib, Qəzvinə qayıtdı. Bu şəhər paytaxt olduğu üçün onun sənətinə burada daha yaxşı qiymət verilirdi. Qəzvinə gəldikdən sonra evləndi, dükən açdı. Öz qazancı ilə özünü və ailəsini saxlamağa məşğul oldu. O, safürəkli və xeyirxah adam olduğundan həmişə ruhanilərin və mənəb sahiblərinin pis hərəkətləri onun xatirinə toxunur, onları tənqid və töhmət etməkdən dilini saxlamağa qadir ola bilmirdi. Hərçənd bu növ fədakarlıq ona sadıq və xeyirxah dostlar topladı, lakin, nəhayət, bədbəxtliyinə bais oldu.

Sabahısı gün şahın buyruğu ilə günortaya iki saat qalmış tamam əyan-əsrəf və dövlət adamları, ruhanilər, cümlə mənəb sahibləri, kəndxudadan tutmuş vəzirlərə kimi, şahın sarayında hazır oldu. Bu halda şah başında tac, əlində cəvahir nişan toppuz, qolunda cəvahir bazubəndlər, belində kəmərlər və qiymətli daşlarla bəzənmiş qılınc zahir oldu. Üzünü sarayda hazır olanlara tutub xitab elədi:

– Camaat, indi yeddinci ildir ki, mən müqəddəs Allahın köməyi ilə sizə padşaham. İmkanım qədər sizin hər birinizə nəvaziş və mərhəmət göstərmişəm, sizdən də çox razı və xoşnudam, çünki Səfəviyyə ocağına olan istəyiniz səbəbi ilə həmişə mənə məhəbbət və sədaqət göstəribsiniz. İndi sizə açığ deməyi lazım bilmədiyim bir para səbəblərə görə mən səltənətdən əl çəkib, taxt-tacı bu rütbəyə məndən layiq və münasib olan bir kəsə həvalə etməyə məcburam. Haman şəxsi mollabaşı, sərdar Zaman xan, vəzir, müstövfi, Mövlana Cəmaləddin, münəccimbaşı sizə göstərəcəklər. Gərək hamınız gedib təntənə və calal ilə onu gətirib bu taxtın üstünə oturdasınız və özünüzə şah biləsiniz. Vay o kimsənin halına ki, mənim fərmaışimdə səhlənkarlıq edib, o şəxsin itaətində qüsur göstərə!

Şah bu sözləri tamam edib, tacı başından götürdü, taxtın üstünə qoydu, tamam qiymətli paltarlarını soyunub, qılınc və kəmərini açdı, bir köhnə paltar əyninə geydi və xalqa üz tutub dedi:

– İndi mən adi camaatdan olan bir fəqir kişiyəm: Abbas Məhəmməd oğlu. Daha məni axtarmayın ki, görə bilməzsiniz. Xudahafiz!

Deyib taxtdan düşdü, hərəmxanaya getdi. Məclisdəkilərin hamısı heyran qaldılar, bilmədilər ki, bu əhvalatı nəyə isnad etsinlər... Hərəmxanada hərəmlərin hamısı şahın əmri ilə bir otağa yığılmışdı. Şah üzünü hərəmlərə tutub xitab elədi:

– Mənim əziz arvadlarım! İndi böyük təəssüflə məcburam ki, sizə bir yaman xəbər elan edəm. Sizə məlum olsun ki, indi mən dəxi İran padşahı deyiləm, dəxi mənim imarətim və dövlətim yoxdur ki, sizi zinət və bəzəkdə, gözəl otaqlarda saxlayam. Mən adi camaatdan bir fəqir və yoxsul şəxsəm. Ona görə məcburam ki, sizin talağınızı verib hamınızı azad edim ki, hər kəsə meyliniz olsa, ona gedəsiniz.

Sonra üzün Molla Rəsula tutub buyurdu:

– Buların boşanmaq siğələrini oxu!

Talaq tamam olduqda şahın buyruğu ilə onların kəbin kağızlarını xacə Mübarək cırdı. Şah ikinci dəfə sarayın gözəl qadınlarına üz tutub dedi:

– Əgər sizdən hər biriniz fəqirliyə və qənaətə razı olub, məni, yəni Abbas Məhəmməd oğlunu ərliyə qəbul edərsə, təzədən ona nikah oxutduraram.

Hərəmlərin hamısı təzədən razı oldular ki, şaha arvad olsunlar. Amma onların hamısından iki nəfər gözəl dilbər ki, razılıqları olmadan şahın hərəmxanasına düşmüşdü, çox utancaqlıqla və ahəstə səslə söylədilər:

– Biz şaha arvad olmuşduq, öz bəxtimizdən və dərəcəmizdən çox xoşhal idik. İndi ki bu bəxtəvərlikdən məhrum olduq, Abbas Məhəmməd oğluna ərə getməyi qəbul etmirik.

Haman saat bu iki nəfər azad edildi. Başqa hərəmlərin nikahı təzədən Abbas Məhəmməd oğluna oxundu. Xacə Mübarəkə əmr olundu ki, haman saat hamısını Qəzvinin altıncı küçəsinin başında müəyyən olunan bir evə piyada aparsın. Sonra Abbas Məhəmməd oğlu hərəmxanadan çıxıb uzaqlaşdı, gözə görünməz oldu.

Yusif Sərracın dükanı Şah məscidi meydanının şərq tərəfində yerləşirdi. Günortadan iki saat keçmişdi. Yusif Sərrac vacib olan günorta namazını qıldıqdan sonra oturub, əlində bir cilovu tikib tamam edirdi, çünki müştəri cilovun o gün hazır olmasını tapşırılmışdı. Bu halda meydanın qərb tərəfindən bulud kimi toz qalxdı. Mollabaşı, sərdar Zaman xan, vəzir, müstövfi, Mövlana Cəmaləddin, münəccimbaşı, möhtərəm ruhanilər, əzəmətli seyidlər, əyan-əşrəf, mənəsb sahibləri, bir dəstə piyada və bir dəstə atlı cah-calal və aram ilə gəlirdi.

Yusif Sərracın dükanına çatdıqda hamısı dayandı. Mollabaşı və sərdar irəli durub, Yusif Sərraca baş əyərək salam verdilər. Yusif Sərrac ayağa durub təzim elədi. Amma olduqca təəccübləndi. Sonra mollabaşı danışmağa başlayıb dedi:

– Qəzanın təqdirindən, usta Yusif, bu gün sən bizim padşahımızsan! İrənin səltənət taxtında bu saatda Şah Abbasın yeri boşdur. Bizləri sərəfraz, xoşbəxt eləyin, şah sarayına buyurun ki, şahın taxta çıxması vəqə olsun.

Yusif Sərrac çox heyrətə düşdü. Heç bilmədi ki, bu nə əhvalatdır. Onun qabağında tamam dövlət qulluqçuları durmuşdular. Bu sözləri ona İranda mətin bir şəxs hesab olunan mollabaşı deyirdi. Amma hadisə o dərəcədə qəribə idi ki, gözü ilə gördüyü bu əhvalatın olmağına Yusif Sərrac heç etibar edə bilmirdi. Axırda dedi:

– Mənim ağam, mollabaşı, mən cənabınızı İranda mətin adamlardan hesab edirəm. Bilmirəm ki, aya dəli olubsunuz, ya tiryək atıbsınız, bu sözləri mənim üzümə deyirsiniz. Mən bir fəqir sərrac babayam, mən hara, taxt-tac hara!.. Vallah, mən anlaya bilmirəm ki, sizin bu hərəkətinizi nəyə isnad verim... Mən mat və heyran qalmışam. Acizənə təvəqqe edirəm ki, mənə sataşmayasınız.

Sərdar Zaman xan başladı:

– Usta Yusif, bu gün tamam İran torpağında sənin şahlığın qəbul edilmişdir. Mollabaşının sözünə əsasən şah sarayına buyurun ki, şahın taxta çıxmağı vəqə olsun.

3. Kiçik qruplarda birləşərək əsərin məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi müzakirə edin, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin Şah Abbasın yanına nə üçün gəlmişdi?
- Onun verdiyi xəbər Şah Abbasa necə təsir etdi?
- Vəzirlər şahın hüzurunda nə barədə danışdılar?
- Şah münəccimbəşinin öldürülməsi barədəki hökmünü nə üçün dəyişdi?
- Şahın belədan qurtulması üçün Mövlana Cəmaləddin hansı tədbiri məsləhət gördü?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Povestin davamını oxuyun.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirin.
3. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
4. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
5. Seçdiyiniz parçanın məzmununu iki formada – yığcam və yaradıcı danışmağı öyrənin.

Yusif Sərracı ata mindirdilər, əvvəlki qərar üzrə dəstə şah sarayına yola düşdü. Xidmətçilərin küçələrdə “Çəkilin! Çəkilin!” səsi ərşə dayandı. Tamam Qəzvin əhalisi kişili-arvadlı, kiçikli-böyükklü pəncərələrə və damlar üstünə çıxıb, tamaşaya məşğul oldular. Əhvalatdan xəbərdar olmadıqları üçün hamısı heyrətdə qaldı. Şah sarayının qapısında xidmətçilər Yusif Sərracı atdan düşürdülər. Mollabaşı və sərdar Zaman xan qolundan yapışıb, təzim ilə onu imarətin otağına daxil etdilər və səltənət taxtının üstündə oturdular. Hamı şahın sarayından çıxdı. Ancaq Yusif şah taxtın üstündə oturmuş, qabağında

xacə Mübarək, başqa bir neçə xacə ilə, xidmətçibaşı Əzim bəy və bir neçə xidmətçi durmuşdular, bayırda isə fərraşlar dayanmışdılar.

Yusif şah xacə Mübarəki yanına çağıraraq dedi:

– Sən Allah, mənə söylə görüm ki, bu qəziyyəyə səbəb nədir? Çünki sən həmişə Şah Abbasın içəri otağında olduğundan mümkün deyil ki, bu qəziyyə sənə məlum olmasın...

Xacə Mübarək, həqiqətən, çox saf və sadıq adam idi. Qəziyyəni əvvəlcədən axırınadək Yusif şaha nağıl etdi.

Yusif şah ağıllı adam idi. Ulduzlardan onun heç bir qorxusu yox idi. Əlacsız qalıb səltənət işlərinin icrasına başladı. Əvvələn, fərraşbaşı Əsəd bəyi hüzuruna gətirdi, buyurdu:

– Bu saat on iki fərraş özünlə götürərsən, gedərsən mollabaşı Axund Səmədi, sərdar Zaman xanı, vəzir Mirzə Möhsünü və müstövfi Mirzə Yəhyanı, münəccimbaşı Sədrəddini və mövlana Cəmaləddini tutub apararsan, Ərkdə olan zindana salarsan, qayıdıb gələrsən, buyruğun nəticəsini mənə söylərsən!

Əsəd bəy baş əyib getdi. Yusif şahı sarayla tanış etməyə başladılar. Zinət otağının qapısını açdılar, şaha göstərdilər.

Yusif şahın üç qızı var idi. Böyüyü on dörd yaşında, ortancılı on iki yaşında, kiçiyi səkkiz yaşında və iki oğlu var idi: altı yaşında və dörd yaşında. Qızlarının hər birinə bir gül, bir cüt sırğa, bir üzük, bir boyunbağı, bir dəst paltar və bir rizayi şal, arvadı üçün isə bir dəst paltar və bir rizayi şal ayırdı, xacə Mübarəke təslim edib buyurdu:

– Bunları apararsan, Qəzvinin ikinci küçəsində mənim qədim evimdə arvadıma yetirərsən. Deyərsən ki, mən tərəfdən narahat olmasın! Sabah oğlanlarımı hüzurə göndərsin!

Xacə Mübarək şeyləri iki nəfər xidmətçi ilə götürüb getdi.

Sabahı gün Yusif şah salam otağına təşrif gətirib, dostları Molla Ramazanı, Qurban bəyi, Mirzə Cəlili və Mirzə Zəkini çağırırdı. Şahın onlara hər barədə möhkəm inamı var idi. Mollabaşılıq mənəbini Molla Ramazana verdi, sərdarlığı Qurban bəyə həvalə elədi. Vəzirliyi xanlığ ləqəbi ilə Mirzə Cəlilə, müstəfiliyi Mirzə Zəkiyə tapşırırdı. Münəccimbaşılıq mənəbini bilmərrə ləğv etdi ki, dövlətə və millətə zərərindən başqa bir faydası yox idi. Buyurdu, tamam vilayət hakimlərinə elan etmə və təkidli hökm göndərilsin ki, bu gündən sonra şərəfətli şəriətin icazəsi olmadan bir müsəlmanı bir şey almaq məqsədilə sıxışdırmağa heç biri cürət etməsin və bacarmasınlar ki, məhz öz kefləri istədikdə bir kəsi cərimə edələr, ya qətlə yetirələr və ya burun-qulağını kəsələr, gözünü çıxardalar. Hökmdən əlavə, hər bir vilayətə inanılmış baxıcılar təyin etdi ki, gedib vilayətlərin əhvalatından və xalqın ehtiyacından xəbərdar olub, gəlib danışsınlar.

Yusif şah bu baxıcıları hüzurə istəyib dedi:

– Vilayətlərin hakimlərinə mənim tərəfimdən elan edərsiniz ki, Allahdan qorxsunlar, naahaq iş tutmasınlar, xalqı talayıb-dağıtmasınlar, rüşvət almasınlar. Yəqin bilsinlər ki, bu növ hərəkətlər axırda onların özlərinin bədbəxtliyinə və ölümünə səbəb olar.

Bu sözləri xatırladıqdan sonra şah baxıcıları buraxdı. Sonra buyurdu ki, vergi məbləği orta miqdaradək azaldınsın. Əmr etdi ki, hər yerdə yollar təmir olunsun. Lazım məqamlarda və mənzillərdə körpülər, karvansaralar tikilsin, hər vilayətdə xəstəxanalar qayrılınsın, mədrəsələr açılsın və susuz yerlərə su çıxarılsın. Dullara, yetimlərə, şillərə, korlara yardım və himayət göstərilsin. Vilayətlərdə hər kefi istəyən özbaşına özünü ruhani sinfinə daxil etməsin. Bu xüsusda mollabaşından icazə istəsinlər. Ruhani sinfi hər yerdə xalqın ehtiyacına kifayət edəcək miqdardan artıq olmasın. Bütün ruhanilərə dolanacaqlarına kifayət edəcək qədər xəzinədən maaş təyin etdi ki, səltənətə möhtac olsunlar, mənəbə sahiblərini şahın xidmətində zülm əhlinə çevirməsinlər. Məhkəmə işləri ki, səltənətin ən mühüm işlərindəndir, ruhanilərin əlindən alınmış mənəb

sahibləri içərisində doğrucul olanlara həvalə edildi ki, millət məhkəmə cəhətindən özlərini ruhaniyə möhtac görüb, təkcə onlara müraciət etməsin və səltənətdən uzaq düşməsin. Buyurdu ki, dini vergilər hər yerdə sədaqətli adamlardan dörd nəfərə tapşırılsın, vilayətin füqərasına dəftər üzü ilə sərff olsun və hesabı divana gətirilsin, füqəranın bəzisi dini vergilərdən fayda alıb, bəzisi məhrum qalmasın. Əmr etdi ki, xüms və imammalı verilməsin. Belə ki, millət dilənçilik zillətindən azad olub, sair xalq kimi öz peşəsi ilə məişət vasitəsi əldə etsin.

Bu xüsusda mötəbər ruhanilər Yusif şahı fiqh kitablarından hökmlər çıxarıb göstərdilər. Vilayətlərə elannamələr göndərdi ki, bundan sonra bir şəxs şahı, dövlət adamlarının və şah qapısının nöqərlərinə peşkəş verməyə, ayağının altına qiymətli bir şey salmağa cürət etməsin və heç kəs peşkəş vasitəsi ilə hakimiyyət qazanmağın təmənnasında olmasın. Səltənətin mədaxilinin artırılması üçün də qərar qoydu ki, tacirlər, bəyzadələr, xanəndələr, şahzadələr, hətta ruhanilər, seyidlər və başqa xalq sinfi əmlakının mədaxilindən şəhərlərdə onda bir, kəndlərdə iyirmidə bir hissə xəzinəyə versinlər. Qoşun xalqının, xidmətçilərin məvacibi əsla çatmamış qalmasın ki, səltənətin nöqsanıdır, bəlkə, həmişə vilayət xəzinələrindən təxirsiz verilsin. Alış-veriş edənər üçün əmlakın qiymətindən xəzinənin nəfi üçün tümənə beş şahı təyin olunsun.

Yusif şah bilirdi ki, miraxur yay fəslə padşahlıq atlarını yaylağa aparıb, bəslənmə bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfa yetirir, onları çapıb-talayır, topxana əmiri topçuların hamısını üçün xəzinədən məvacib götürüb, heç birinə bir qəpik də vermir, xəzinədar padşahlıq pulunun içinə də çox qəlp pul qatıb xalqa dağıdır. Qəzvin bəylərbəyisi xalqdan hədsiz rüşvət alır, darğa dövlətliyə füqəraların müqabilində üz görür, kəndxudalar Qəzvinin küçələrini natəmiz saxlayırlar. Onların hamısını vəzifədən çıxarıb, yerlərinə tanıdığı münasib adamları təyin etdi. Mollabaşı Axund Səməd Ərkin zindanında dustaqxana məmurundan eşitdi ki, onun mənəbini Molla Ramazana veriblər. Qüssədən birdən-birə həlak oldu. Yusif şah dəxi əmr etdi ki, Qəzvinin küçələri genəlsin. Küçədə açıq olan quyular örtülsün ki, gedib-gələn onlara düşməkdən hifz olsunlar. Xalqın ərzinə qulaq asmağa, dadına yetişməyə qayda-qərar qoydu və buyurdu:

– Bahalıq olduğu üçün Qəzvinin füqərasına padşahlıq anbarından buğda verilsin. Bilikli adamlardan, mahir quyuqazanlardan bir müşavirə məclisi düzəldilib Qəzvinə su çıxarmaq üçün danışıq olsun, tədbir və təkliflər padşaha təqdim edilsin.

Yusif şahın taxta çıxmasından bir həftə keçdi. Hər gün onun xeyirxahlığından və ədalətindən növbənöv əlamətlər xalqa aşkar olurdu. İran üçün xoşbəxtlik günləri, şadlıq əyyamı başladı. Qəzvin əhli hər gün qala qapılarından adam şaqqalarını asılmış görmədilər. Şah meydanında cəlladların adam şaqqalamalarını, dardan asmalarını və göz çıxarmaları müşahidə etmədilər. Bu əhvalat onlara xeyli qəribə göründü. Əvvəl dedilər:

– Görünür, bu padşah çox rəhmli, yumşaq təbiətli adamdır!

Sonra onun rəhmli və yumşaq təbiətli olması haqqında mübahisələr başlandı. Bunu süstrəyliyə və zəifməcazlığa yozdular. Bundan əlavə, dəxi Yusif şahda min cür özgə eyib tapdılar.

Vəzifədən çıxarılmış hökumət məmurları xalqın bu növ niyyətindən nəticə çıxararaq, onu qənimət bilməyə fürsəti fəvt etmədilər. Üç-dörd günün müddətində bütün nəzərdə tutulan adamlar görüşdülər. Hamısı üsyana meyil və hazırlıq göstərdi. Fitnəkarlar qərar verdilər ki, sübhədən padşahlıq sarayını əhatə etsinlər və içəri girib, Yusif şahı taxtdan yerə salıb həlak etsinlər. Sonra özlərinə Səfəviyyə nəslindən bir təzə padşah tiksinslər. Qərara alınmış gün sübh çağında, hələ padşahlıq sarayının qapıları açılmamış çoxlu süvari və piyada silahlı olaraq onun ətrafını bürüdülər. Yusif şah əhvalatdan xəbərdar olub buyurdu ki, sarayın qapılarını açmasınlar. Bu halda Yusif şahın tərəfdarları dəxi xəbərdar olub,

silahləndilər. Qiyamət bərpa oldu. Axırda Yusif şahın tərəfdarları məğlub olub, hər kəs bir növ ilə başını mərəkədən qıraq çəkdi, canını qurtardı.

Fitnəkarlar hücum edib şah sarayının qapılarını sındırdılar, içəri daxil olub, Yusif şahı axtardılar, tapmadılar. Yusif şah itkin oldu. Gün batdı. Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıtdı. Üsyan və qovğa sakit oldu. Sabahısı gün üsyan başçıları tezdən Ərkə getdilər. Sərdar Zaman xanı, vəzir Mirzə Möhsünü, müstövfi Mirzə Yəhyanı, Mövlana Cəmaləddini və münəccimbaşını həbsdən çıxardılar. Hamısı ayağa durub gəldilər Şah Abbas gizlənən evə, onu oradan çıxarıb şah sarayına yetirdilər. Taxt-tacına əvvəlki kimi malik oldu. Hər iş köhnə qərar üzrə surət tapdı. Guya ki heç bir hadisə vəqə olmamışdı.

Bu ulduzların axmaqlığına mən təəccüb edirəm ki, necə bilmədilər İran əhli onları aldadırlar. Belə sadəlik olurmu ki, ulduzlar özlərini İran əhlinə aldatdırıb, biçarə və təqsirsiz Yusif Sərracı bədbəxt etdilər. Şah Abbası kənar qoyub, qırx il sərəsər onun cəlladlığına, zülmkarlığına etinasız baxdılar.

Şah Abbasın zülmkarlığının alçaq əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma ulduzları da qınamaq olmaz. Ulduzların heç vaxt xəyalından keçməzdi ki, İran əhli onları aldadacaqdır. Həqiqi padşahın əvəzinə, süni bir padşahı onların sədəməsinin altına salaçaqdır.

Vallah, bu ingilis tayfası qəribə axmaqdır; belə xətərli millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar.

II dər

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordaki fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Povest hansı mövzuda yazılıb?

M.F.Axundzadə 1857-ci ildə yazdığı “Al-danmış kəvakib” povesti ilə Azərbaycan realistik nəsrinin inkişafında yeni bir səhifə açmışdır. Əsərin mövzusu, süjeti İran tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi-ələm-arayi-Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərindən götürülmüşdür. Mənbələr üzrə aparılan araşdırma əsərin mövzusu barədə əhatəli fikir deməyə imkan yaradır.

Əsərdəki obrazlar hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənilir?

Əsərdə maraqlı insan obrazları yaradılmışdır. Onların fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, oxşar xüsusiyyətləri də vardır. **Yusif Sərrac-la Şah Abbasın** müqayisəsi onların xarakter, davranış, həyata baxışları arasındakı fərqi aşkara çıxarılmasına imkan yaradır. Onları *vətənə, xalqa, dinə, din xadimlərinə, dövlət adamlarına, dövlətin idarə edilməsinə* münasibətlərinə görə müqayisə etməklə yazıçının mövqeyini, əsərin ideya-məzmununu daha dərinləndirən başa düşmək mümkündür. *Vətənin, ölkənin* taleyi Şah Abbası az maraqlandırır, əhalinin ağır güzəranı, ölkənin xarabəyə çevrilməsi onu düşündürmür. Hələ sərraclıqla məşğul olduğu dövrdə ölkənin ağır vəziyyətindən şikayətlənən Yusif Sərrac isə şahlığa keçən kimi bütün bölgələrdə abadlaşdırma işlərinin aparılması barədə göstərişlər verir.

Xalqa münasibətlərinə görə də onların arasında böyük fərq vardır: əzici qanunları, ağır vergiləri ilə xalqa zülm edən Şah Abbasın əksinə olaraq, Yusif Şah yeni qanun və göstərişlərlə, xüsusən vergiləri azaltmaqla xalqın güzəranının yaxşılaşmasına çalışır...

Baş vəzir **Mirzə Möhsün**, maliyyə naziri **Mirzə Yəhya**, hərbiyyə naziri **Sərdar Zaman xan**, mollabaşı **Axund Səməd** povestin satirik surətləridir. Ədib

şahın yanındakı məşvərət məclisində bu obrazları öz dilləri ilə ifşa edir. Onların oxşar cəhətləri çoxdur: yaltaqlıq, səriştəsizlik, vətənə, xalqa münasibətdə biganəlik və s. Araşdırma aparmaqla bu tiplərin dövlətin fəlakətə düşməsindəki fərqli rollarını aydınlaşdırmaq, hər birinə xas olan mənfi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

M.F.Axundzadə hökmdara, ali mənəb sahiblərinə zidd mövqedə dayanan Yusif Sərrac surətini yaratmaqla dövlətin idarə olunması barədəki mütərəqqi ideyalarını əks etdirmişdir. Xalqın arzu və ideallarının ifadəçisi olan Yusif Sərrac həm Azərbaycanın, həm də İranın istibdadla barışmayan, mütərəqqi ziyalılarına xas olan müsbət xüsusiyyətlərə malikdir. O, ölkənin tərəqqisinə nail olmaq, xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaq istəyən ağıllı, ədalətli hökmdardır.

Mirzə Fətəli Axundzadə Yusif Sərracın dili ilə kəndxudadan tutmuş padşahadək bütün hakimlərin zalım və yolkəsən olduğunu, ölkə və millətə heç bir fayda vermədiyini, heç bir qanuna, qaydaya riayət etməyərək xalqı soyub-taladıqlarını söyləyir, tüfeyli həyat sürən ikiüzlü, yalançı ruhaniləri kəskin tənqid edir.

Yusif Sərrac obrazı, onun ölkədə həyata keçirmək istədiyi islahatlar müəllifin XIX əsrin 50-ci illərində dövlət, onun idarə olunması ilə bağlı qənaətlərini əks etdirir.

Müəllif tarixi hadisəyə öz məqsədinə uyğun yaradıcı yanaşmış, ona əlavələr edərək genişləndirmiş, dərin ictimai-siyasi məzmunu, bədii dəyərə malik əsər yaratmışdır.

Sənətkar mühafizəkar feodal cəmiyyətinin, onun ədalətsiz üsuli-idarəsinin ictimai eyiblərini Şah Abbas və onun vəzirlərinin simasında ifşa etmişdir.

Müəllif əsərdə qaldırdığı ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii həllini verməklə öz maarifçilik görüşlərini yaymaq, ölkədə mədəni tərəqqinin inkişafına təkan vermək niyyətini izləmişdir. Araşdırma bu mətləblərin əhatəli öyrənilməsinə və nəticədə ideyanın hərtərəfli aydınlaşdırılmasına səbəb olur.

Yusif Sərracın apardığı islahatları ətraflı təsvir etməkdə müəllifin niyyəti nədir?

Povestin ideyasının əsasında hansı fikirlər dayanır?

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.**
- 3. Povestdən oxuduğunuz parçalardakı məlumatlardan bəhrələnin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

Sinifdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.

- Araşdırma apararkən aşağıdakı tapşırıqların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - Saray adamlarından ikisinin nitqini təhlil etməklə müəllifin onlara münasibətini aydınlaşdırın.
 - Povestdə qaldırılmış problemin müəllif həllinə münasibətinizi əsaslandırın.
- Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
- Z.Marağayının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanından elektron vəsaitdə verilmiş hissəni oxuyun. Bu əsərlə “Aldanmış kəvakib”i birləşdirən cəhətləri müəyyənləşdirib müzakirə edin.

Mənbələr

1. M. F. Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 22-27.
2. Azərbaycan nəsr antologiyası. 5 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, səh. 12-16.
3. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

Bölməni yekunlaşdırarkən

Aşağıdakı özünüqiymətləndirmə cədvəlini dəftərinizdə çəkin. Hər sütundakı başlıqların tələbinə uyğun qeydlərinizi yazın.

s.s.	Bölmə üzrə bilik və bacarıqlarım			
	Bölmədən əvvəl		Bölmədən sonra	
	Bilirdim	Bacarırdım	Öyrəndim	Bacarıram

Çətinlik çəkdiklərinizi, onları necə aradan qaldıracağınızı qısaca yazıb, müəliminiz, sinif yoldaşlarınız və valideynlərinizlə müzakirə edin.

Çətinlik çəkdiklərim	Onları necə aradan qaldıra bilərəm

Qiymətləndirmə materialı

BABA BƏY ŞAKİR

Quberniya bina olandan bəri...

Quberniya bina olandan bəri,
Oğrunun hər biri bir xanə dönüb;
Yox yetişən ərzə, divan eyləyən,
Dağılıb vilayət, viranə dönüb.

Murovlar buyurur oğurlayın at,
Naçalnikdən eyləməyin ehtiyat,
Olmaz urusluqda eyləmək isbat,
Onunçün tülkülər aslanə dönüb.

Bu əsrdə olan sahib-ixtiyar,
Tamam oğurluqda olubdur pərgar,
Yatmayıb sübhədək dartar nə ki var,
Qarabağın malı bostanə dönüb.

Rəsuldan şərm yox, Allahdan da bim,
Allah rizasına danışmaz heç kim,
Qarabağ düzəlməz, mənim əzizim,
Çünki öz əhlimiz şeytanə dönüb.

Əmiraslan idi əvvəl talançı,
Gecə-gündüz qırqə gəzən dilənçi,
Uzun nəfəs, mütəqəllib, yalançı,
Şimdi aləm Əmiraslanə dönüb.

Bu dörd-beş dananın əlində zariq,
Apardı hər nə var qüttaüttəriq,
Zülm ifrat, mənzil iraq, at arıq,
Qaradağlı bizə Tehranə dönüb.

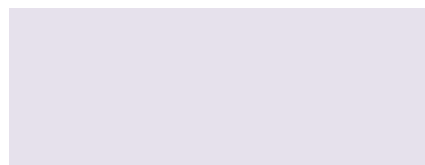
Bu nə qubernator, bu necə sərdar?!
Dağılıb vilayət, oldu tarımar;
Cəldləndir rüşivətə murovlar,
Xəlqin işi ahü əfqanə dönüb.

Bundan əqdəm ellər gedərdi dağa,
Məhəbbət eylərdi düşən qonağa,
Şimdi gedə bilməz evdən iraqə,
Kişiyə dövləti zindanə dönüb.

Piriməli, Həsənli, Nayibalılar,
Qovzanlı mülkündə olan nə ki var,
Gəlir hər tərəfdən misali-bazar,
Mal alan, mal satan meydanə dönüb.

Şərm, həya qalmayıbdır bizlərdə,
Oğurluq, xudkeşlik olub bipərdə,
Onunçün düşmüşüz hərə bir dərdə,
Tapılmayır çörək, dərmanə dönüb.

Deyil burda olan işlərdən agah,
Belə məlum, ədalətli padişah,
Xalqın fəryadına yetişsin Allah.
Bu dövrən bir özgə dövrənə dönüb.

**Aşiq Ələsgər
(1821–1926)**

Aşiq Ələsgər Azərbaycan poeziyasının əzəmətli zirvələrindən biridir. O, qüdrətli söz ustası, saz ustası idi; yeni şeirlərini xalqa çatdıran, uzun qış gecələrində məclis aparan, yüzlərlə, minlərlə dinləyiciyə əxlaq, mənəviyyət, xeyirxahlıq, gözəllik dərsi deyən müəllim idi. Ələsgər sazı, Ələsgər sözü Azərbaycan xalqı üçün bir əsrə yaxın böyük bir ədəbiyyat universiteti rolunu oynamışdır.

Məmməd Araz

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. Aşiq Ələsgər barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualları və onları araşdırmağa istiqamət verən cavabları oxuyun.**

Aşiq Ələsgərin həyat və yaradıcılığında daha önəmli sayıla bilən məqamlar hansılardır?

Aşiq Ələsgər özünəməxsus təbii gözəllikləri ilə seçilən, qədim yurd yerlərimizdən olan Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Atası Alməmməd kişi əkin-biçinlə, dülgərliklə məşğul olmuş, uşaqları böyükdən sonra güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün dəyirman işlətmişdir.

Ələsgər xüsusi təhsil almağa da, el məclislərində hədislərə, nağıllara, dastanlara böyük maraq göstərmiş, eşitdiklərini güclü yaddaşında hiyf edib saxlamışdır. El aşıqlarının məclisləri, toy-şənliklər onda saza, sözə ciddi maraq oyatmış, ilk şeirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Oğlunun istedadını gören atası onu aşiq sənətinin sirlərini öyrənmək üçün Aşiq Alının yanında şeyirdliyə qoymuşdur. Aşiq Alıdan aldığı ustad dərsləri Ələsgərin sənətkar kimi püxtələşməsində böyük rol oynamışdır. Çox keçməmiş Aşiq Ələsgərin apardığı məclislərin sorağı hər tərəfə yayılmış, o, Göyçə ilə yanaşı, İrəvan, Naxçıvan, Qazax, Qarabağ, Gəncə, Kəlbəcər və digər yerlərə toy, şadlıq məclislərinə dəvət edilmişdir. Aşiq sazı, sözü, ədəb-ərkanı ilə el-oba içində ustad sənətkar kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Qoca yaşlarında ailəsində baş verən bədbəxt hadisələr aşığa ağır təsir etmiş, qəlbində bədbin hislər doğurmuşdur. Erməni daşnaklarının Göyçə mahalında törətdiyi qırğın nəticəsində Aşıq Ələsgər ailəsi ilə birlikdə Kəlbəcərin Yanşaq kəndinə, oradan da Tərtərə köçmüşdür. İki il sonra doğma kəndinə qayıdan aşıq ömrünü burda başa vurmuş, 1926-cı ildə vəfat etmişdir.

Aşıq Ələsgərin zəngin bədii irsi toy və şənlik məclislərində, çeşmə başında, yaylaqlarda bədahətən dediyi gəraylı, qoşma, təcnis, deyişmə, ustadnamə, müxəmməs və digər janrlarda olan əsərlərdən ibarətdir. Şeirələrində başlıca yeri məhəbbətin tərənnümü, gözəllərin tərifli, təbiətin təsviri, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərin təbliği, ictimai eyiblərin tənqidi tutur.

Aşıqın sevgi yolunda qarşılaşdığı çətinliklər, əzab və iztirabların təsviri *məhəbbət mövzusunda* yaratdığı qoşmalarının əsas motivini təşkil edir.

Nazik barmaqıdı, şümşad əllidi,
Ayna qabaqlıdı, siyah tellidi.
Şəkər söhbətlidi, şirin dillidi,
Tuti kimi xoş zəbanım gedibdi.

Onun el *gözəllərinin tərifinə* həsr olunmuş şeirlərində nikbin, şən, şux ruh hakimdir. Gözəlləmə adlanan bu şeirlərdə el qızının zahiri gözəlliyinin təsviri ilə yanaşı, saf, incə təbiəti, vəfalı, düz ilqarlı olması da öz əksini tapmışdır. “Güləndam”, “Bəyistan”, “Düşdü” və s. şeirlərində Azərbaycan gözəlinin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm edilir, bədii portreti çəkilir.

Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,
Qara gözlü, qələm qaşlı Güləndam!
Alma yanağına, bal dodağına,
Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam!

Təbiətə həsr olunmuş şeirlərində aşığın vətənpərvərliyi, xalqına bağlılığı qabarıq ifadə olunub. Aşığın “Yaylaq”, “Gördüm”, “Dağlar” rədifli qoşmaları ədəbiyyatımızda doğma yurdun gözəlliyinə həsr olunmuş ən maraqlı əsərlərdəndir. “Yaylaq” rədifli qoşmasında və gəraylısında yazda el-obanın üz tutduğu, el gözəllərinin, igidlərin qaynaşdığı, aşıqların çal-çağırı eşidilən səfalı yaylaqlar, seyrəngahlar tərənnüm edilir:

Könlüm qaranquştək uçub qoynuna,
Gəzir hər yamacı, hər yalı, yaylaq!
Ruhum təzələnir, məst olur ürək,
Görəndə bu çağı, bu halı, yaylaq!

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında *nəsihətlərin* əks olunduğu şeirlər – *ustadnamələr* mühüm yer tutur. Aşığın əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda olan “Gərəkdi”, “Ol-maz” şeirləri xalq müdriqliyini, sənətkarın böyük həyat təcrübəsini əks etdirir:

Bu dünyanı mən təcrübə eylədim,
Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.
Bir mərd ilə ağı yesən, şirindi,
Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz.

Aşığın yaradıcılığının bir qismini cəmiyyətdəki nöqsanları, ədalətsizliyi, istismarı tənqid edən *ictimai motivli* şeirlər təşkil edir. “Çıxıbdı”, “Görmədim” əsərlərində həyatın bərkini-boşunu görmüş müdrik aşıq zəmanəsində müşahidə

etdiyi nöqsanlara, zülm və haqsızlığa, özbaşınalığa kəskin tənqidi münasibətini bildirir. Belə şeirlərdə tənqid hədəfləri “bivəfa,” “nakəs”, “müxənnət”, “namərd” mahalda, kənddə özbaşınalığa rəvac verən çar hakimləri – naçalnik, pristav, koxa, eləcə də istismarçı ağalar, quldurlar, ikiüzlü, fırıldaqçı ruhanilərdir.

Aşığın şeirləri hansı bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir?

Bu böyük el sənətkarı aşıq şeirinin, demək olar, bütün janrlarına müraciət etmiş və hər birində böyük uğur qazanmışdır. Tükənməz xalq yaradıcılığı çeşməindən süzülüb gələn bu

təkrarsız sənət nümunələri xəlqiliyi, dil sadəliyi, üslub gözəlliyi, forma əlvanlığı ilə dinləyicinin, oxucunun bütün dövrlərdə zövqünü oxşamış, onda gözəl hiss və duyğuların baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Qoşma, gəraylı, təcnis və dodaqdəyməzləri mənə dərinliyi, səmimilik, təbiilik, həyatilik, forma bitkinliyi baxımından yarandığı gündən örnək olmuşdur. Bu əsərlər sözlərin sərrast seçimi, qafiyə əlvanlığı, məzmunu uyğun epitet, təşbeh, metafor, mübaliğə, təkrir, təzad və s. istifadə məharəti ilə diqqəti həmişə cəlb etmişdir. Saz havalarına uyğun yaradıldığı üçün onun şeirləri ahəngdar və axıcıdır.

İctimai motivli şeirləri üçün həyat həqiqətlərinə sadıqlıq, cəmiyyətdəki bəlalərin doğru-dürüst təsviri, məzmun dolğunluğu, kəskin tənqidi ruh daha səciyyəvidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutan Aşıq Ələsgərin zəngin poetik irsi ölkəmizin bir çox aşıqları üçün əsl sənətkarlıq məktəbi olmuşdur. Araşdırma istedadlı el sənətkarının ömür yolu, çoxcəhətli yaradıcılığı, sənətkarlığı barədə əhatəli məlumatın əldə olunmasına və qiymətləndirilməsinə imkan verir.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) Aşıq sənətinin və şeirinin zənginləşməsində Aşıq Ələsgərin hansı xidmətləri olmuşdur?
 - b) Aşıq Ələsgərin və Molla Pənah Vaqifin qoşmaları hansı cəhətlərinə görə müqayisə oluna bilər?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, səh. 5-8, 14-18.
2. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. 2 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 5, 11, 12.
3. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

DAĞLAR

I dər • Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz “Dağlar” şeirini nəzərdən keçirin, məzmunu ilə bağlı bildiklərinizi dərinləşdirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını, məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Bir ay yarım nobahardan keçəndə
Car olur köysündən sellərin, dağlar!
Çalxanır dəryalar, çığırışır qazlar,
Zəməm zümzüməli göllərin, dağlar!

Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar;
Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,
Niyə pərişandı halların, dağlar?!

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər.
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa gullərin, dağlar!

Kəpəz, Murov, Qonur – gör neçə dağ var...
Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar!
Yayın ortasında yağdırırsan qar,
Səf çəkib üstündə salların, dağlar!

Elə ki şər gəldi, qaraltdı qaşı,
Dumana qərç olur dağların başı.
Düşəndə gürg ilə kəlbin savaşı,
Uzaq çəkir qilü-qalların, dağlar!

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaşbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?!
Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar!

3. Kiçik qruplarda birləşərək hər bəndin məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.
 - Baharda dağların aldığı mənzərə qoşmada necə təsvir olunub?
 - Dağların pərişan halı şeirdə necə təsvir edilib?
 - El üçün, igid üçün arxa, dayaq rəmzi sayılan dağların xoş günlərdəki vəziyyəti necə xatırladılır?
 - Dağlardan – doğma yurdundan bir müddət ayrı düşən və onunla yenidən qovuşan aşığın kədəri hansı misralarda, bənddə daha qabarıq ifadə olunub?
4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin alınma, yaxud öz sözlərimiz olduğunu əsaslandırın.
2. Şeirlə bağlı hiss və düşüncələrinizi ikihissəli gündəlikdə yazın.

Əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi

II dərs

• Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordaki fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Qoşma hansı mövzuda yazılıb? Aşığın dağlara ikinci əsər həsr etməsinə səbəb nə olmuşdur?

Aşıq Ələsgərin “Dağlar” rədifli iki qoşması var. Birinci əsərində nikbin ovqat güclüdür, aparıcıdır; bahar fəslində dağların aldığı füsunkar mənzərə yüksək bədiiliklə, təsirli dillə əks etdirilmişdir. Güllü-çiçəkli, saf havalı dağ-

larda ellərin qurduğu büsat, saz-söz məclisləri, çeşmə başında gözəllər yığnağı sənətkarın ilhamını coşdurur, vətəninə, xalqına heyranlıq hisslərini ifadə etməyə sövq edir.

İyirminci yüzilliyin əvvəllərində əzəli düşmənimiz olan bədnam qonşular – ermənilər aşığın yaşadığı mahalda qırğın törətmiş, insanlar öz yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. Doğma yurdundan uzaq düşən Aşıq Ələsgər yalnız iki ildən sonra Ağkilsəyə qayıda bilmişdir. Yurdunu, dağları pərişan görən və bu görüşdən sarsılan aşıq kədərli ovqatda ikinci “Dağlar”ı yaratmışdır. Erməni daşnaklarının hücumları ucbatından el yaylaqlara qalxa bilmir, türfə gözəllər seyrangahlara çıxmır, buxaqlara dağ çiçəkləri sancılmır. Aşığın doğma yurda, onun təbiətinə münasibətini qabarıq əks etdirən bu şeirdə vətənin dar günündə dağların aldığı qəmli mənzərə əhatəli təsvir edilir. Vətən dağları insansız sanki yetim qalıb, əli qılınclı igidlər nərə çəkib at çapmır, sazlı-sözlü məclislər qurulmur...

Vaxtilə yurdun Sarı nər, Qısır Murğuz, Şahdağ, Kəpəz, Qoşqar kimi əzəmətli dağlarından ilham alan sənətkarın kədəri ictimai mahiyyət daşıyır. O, qaçqın düşdüyü, elsiz yaşadığı üçün özünü məzəmmət edir, dərin kəder içində: “Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar” – deyir. Aşığın fikrincə, vətənin ucalığının, əzəmətinin, gözəlliyinin rəmzi olan dağların bu vəziyyəti elin igid, qeyrətli övladları üçün ibrət dərsi olmalıdır. Vətənə layiq övlad olmaq, onun torpağının hər qarşısını qorumaq, dağlarının, düzlərinin qədrini bilmək hamının borcudur.

Aşıq Ələsgər qoşmanın hər bəndində dağlarla bağlı yeni bir fikir deyir, qəlbindən keçənləri səmimi bir dillə ifadə edir. Təbiət vurğunu olan aşıq dağlarla insanı vəhdətdə götürür. Qaçqın, köçkün vəziyyətə düşən insanlar kimi, dağların da məlul görkəm alması aşığın diqqətindən yayınmır, şeirdə real, həyatı lövhə kimi təqdim olunur.

Qoşmanın bədiiliyini təmin edən mühüm vasitələr hansılardır?

“Dağlar” qoşması yüksək bədii keyfiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Əsərdə məzmun və forma vəhdəti əvvəldən sona kimi gözlənilir. Lirik qəhrəmanın ovqatına uyğun seçilmiş

sözlər misra daxilində ustalıqla əlaqələndirilmişdir. Məcəzaların (bənzmə, bədii sual və s.) kədrli ovqata uyğun işlənməsi obrazlılığın artmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir.

Qoşmada ahəngdarlıq da güclüdür. Bu, ilk növbədə, şeirin musiqiyə, saz havasına uyğun yaradılması ilə bağlıdır. Misradaxili bölgünün ustalıqla yaradılması, qafiyələrin uğurla seçilməsi də ahəngin yaranmasında az rol oynamır.

Qoşmanın bədii xüsusiyyətlərini ətraflı müəyyənləşdirmək üçün misraların, bəndlərin üzərində düşünmək, lirik qəhrəmanın dağlara münasibətinin, hiss və düşüncələrinin hansı bədii vasitələrlə ifadə edildiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Araşdırma qoşmanın ideya-məzmunu, bədii keyfiyyətləri barədə daha əhatəli fikir deməyə, dolğun nəticə çıxarmağa imkan verir.

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

3. Şeirin ilk iki bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşın. İfaçılıq vəzifəsinin, məntiqi vurğulu sözlərin, səsin aldığı çalarların, səsin tonundakı dəyişilmələrin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirin.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sinifdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Şeirin ilk dörd bəndini ifadəli oxunun tələblərinə uyğun əzbər deməyi öyrənin.

Mənbələr

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, səh. 12-13, 19.
2. Azərbaycan aşığı şeirindən seçmələr. 2 cild. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.13.
3. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.

Seyid Əzim Şirvani
(1835 – 1888)

Onun yaradıcılığı XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutur. O, məhəbbəti tərənnüm edən Füzuliyana qəzəlləri ilə istedadlı lirik şair, maarifçi şeirləri, təmsil, mənzum hekayə və satiraları ilə görkəmli realist sənətkar kimi tanınmışdır.

Feyzulla Qasımzadə

S.Ə.ŞİRVANININ HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. S.Ə.Şirvani barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualı və onu araşdırmağa istiqamət verən cavabı oxuyun.**

Seyid Əzim Şirvaninin həyatı, yaradıcılığı üçün daha səciyyəvi olanlar hansılardır?

Qədim Şamaxı şəhərində ruhani ailəsində dünyaya gələn Seyid Əzim atasını kiçik yaşlarında itirmiş, anasının himayəsində yaşamışdır. Dağıstanın Yaqsay kəndində hakimlik edən ana babası Molla Hüseyn onu yanına aparmış, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Burada on bir il yaşayan, ərəb, fars dillərini öyrənən Seyid Əzim 1853-cü ildə anası ilə birlikdə doğma şəhərlərinə qayıtmışdır. Ruhani olmağı arzulayan Seyid Əzim bir müddət burada oxumuş, daha mükəmməl təhsil almaq məqsədi ilə İraqa getmişdir. Əvvəlcə Nəcəf və Bağdadda, sonra isə Suriyanın Şam şəhərində ali ruhani mədrəsəsində oxumuşdur. O, vətəninə qayıtdıqdan sonra ruhaniliklə məşğul olmamış, müəllimlik etmişdir. Onun 1869-cu ildə açdığı məktəbdə yeniliklər çox idi; ana dilini, fars dilini öyrədən gənc müəllim, həmçinin tarix, coğrafiya və digər fənlər barədə də müəyyən məlumatları mənimsətməyə səy göstərirdi.

Seyid Əzim 1877-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbinə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilir. Şagirdlərə müasir ruhlu əsərlər oxutdurduğuna görə rus

hakim dairələri ona şübhə ilə yanaşır və vəzifəsindən uzaqlaşdırırlar. Tiflisə gedərək Qafqaz maarif idarəsi rəisinə işdən haqsız çıxarıldığını sübut edən Seyid Əzim müəllimliyə qaytarılır və ömrünün sonuna kimi bu peşədə çalışır.

O, yaradıcılığa təxminən 50-ci illərdə başlamış və zəngin bədii irs yaratmışdır. Bu irsə klassik üslubda (qəzəl, müxəmməs və s.) yazdığı aşiqanə lirik şeirlər, mənzum hekayə, təmsil, maarifçilik ruhunda əxlaqi-didaktik əsərlər, məqalələr, ədəbiyyatşünaslıq əsəri – təzkirə və s. daxildir.

Füzuli ədəbi məktəbinin qüdrətli davamçısı olan Seyid Əzimin *lirikasında* başlıca yeri məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəllər tutur. Bu şeirlərdə saf, həqiqi məhəbbət tərənnüm olunur. Məhəbbət insanı ucaldan, mənən saflaşdıran, kamilləşdirən ali bir hiss kimi dəyərləndirilir. Şair klassik poeziya üçün səciyyəvi olan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yaradıcılıqla bəhrələnərək lirik qəhrəmanın daxili aləmini, hiss və düşüncələrini dərinliyi ilə əks etdirməyə nail olur. Şairin yaratdığı aşiq obrazı özünü klassik aşiq obrazlarından kamil və cəfakəş sayır:

Naxuni-qəmlə bizi Fərhadə nisbət etməyin
Kim, yıxar bir gündə yüz min Bisütunu tişəmiş.

Şairin mövhumatı, dini xurafatı tənqid edən, həyatın gözəlliyindən zövq almağa və faydalanmağa səsləyən qəzəlləri də az deyildir.

Bir maarifçi sənətkar kimi, Seyid Əzimin bədii irsində *elmin, təhsilin* əhəmiyyətini, faydasını əks etdirən əsərlər mühüm yer tutur. Mədəni gerilik şairi bütün yaradıcılığı boyu düşündürən məsələlərdən ən vacibi olmuşdur. Bunun əsas səbəbini savadsızlıqda, elmsizlikdə görən şair, xüsusən “Əkinçi” qəzetində çap etdirdiyi şeirlərində maarifçi görüşlərini təbliğ edir, avamlığın törətdiyi bəlaları açıb göstərirdi. Qəzetdə çap etdirdiyi “Qafqaz müsəlmanlarına xitab”, “Təlim-tərbiyə haqqında” və s. şairin mütərəqqi ideyalarını əks etdirən qiymətli əsərlərdir. Onun *öyüd və nəsihətlərini* ifadə edən şeirləri ruhən bu əsərlərlə birləşir. Şair gənclərə elm və sənət öyrənməyi, tənbel olmamağı, pis əməllərin arxasınca getməməyi nəsihət edir.

Əxlaqi-didaktik şeirlərin toplandığı “Rəbiül-ətfal” (“Uşaqların baharı”) kitabında elmin, biliyin təbliği, məktəbə, mədəniyyətə çağırış motivləri ilə yanaşı, vətənə məhəbbət, doğma yurda, soykökünə bağlılıq hissini ifadəsi də mühüm yer tutur.

Əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər şairin *təmsillərində* də əksini tapmışdır. Məsələn, “Eşşək və Arılar” təmsilində elmin qədrini bilməyən avam, cahil insanlar kəskin tənqid olunur.

Şairin *mənzum hekayələri* müxtəlif mövzularda yazılmışdır. Bunların da bir qisminə əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər ön plana çəkilmişdir. Ədib xalqa zülm edən hakimlərin tənqidinə, yaramaz əməllərin pislənməsinə və s. həsr etdiyi yüzdən artıq mənzum hekayəsini xalq nağıllarından, Molla Nəsrəddin lətifələrindən istifadə etməklə, Azərbaycan və fars klassiklərindən tərcümə və iqtibas yolu ilə yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin *satirik əsərləri* ədəbiyyatımız üçün daha qiymətlidir. Zəmanəsinin tüfeyli və istismarçıları gözəl tanıyan şair onların nümayəndələrini – soyğunçu rus hakimlərini, rüşvətxor məmurları, zalım mülkədarları, ikiüzlü mollaları, şəriət məhkəmələrinə başçılıq edən səviyyəsiz qazıları kəskin tənqid hədəfinə çevirmişdir. Şairin “Şirvan bəyləri haqqında” adlı əsəri tənqid hədəflərinin çoxluğu və kəskin məzmunu ilə seçilir:

Nə pristav, nə köməkçi, nə kvartal, nə kazak,
Hamısı qurd kimi soymaqlığa xalqı ki, qoçaq...

Şairin yalançı ruhanilik, səmərəsiz ruhani təhsil, cəhalətpərəstlik əleyhinə yazdığı “Ruhanilik təhsili”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması” ədəbiyyatımızda ictimai dəyəri ilə seçilən ən qüvvətli satiralardandır.

Seyid Əzim Şirvani islam dininin mahiyyətini dərinlən anladığına, bu dinə böyük rəğbət və məhəbbət bəslədiyinə görə xalqının maariflənməsi və inkişafı üçün əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdir. Onun realist əsərlərindəki müasirliyin bir mühüm səbəbi də elə budur.

3. Öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:
 - a) S. Ə. Şirvaninin maarifçilik fəaliyyəti hansı istiqamətlərdə olmuşdur?
 - b) Ədəbiyyatımızın yeniləşməsi və zənginləşməsində şairin bədii irsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 18-19, 23.
3. S.Ə . Şirvani. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005, səh. 4-6, 12, 17-22.

GUŞ QIL...

(ixtisarla)

I dər

● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz şeirin aşağıdakı bəndlərini nəzərdən keçirin, məzmunu ilə bağlı bildiklərinizi dərinləşdirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.

Guş qıl, ey ki, bilirsən özüvi vaqifi-kar,
Ağah ol, gör ki, nədir naleyi-ney, nəğmeyi-tar,
Nədir ol xüsk olan çubdə bu naleyi-zar
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar.

Qoymaz ol tarı müğənni niyə ağuşindən,
Düşməz ol xanəbərendazlərin düşündən,

Huş ilə guş edə hər kimsə, gedər huşindən,
Pənbeyi-ğəfləti çək sən dəxi can guşindən,
Ta ki əsrari-nihanə olasan bərxurdar.

Tut bərabər dəmi-İsayə müğənni dəmini,
Qılıb ehyə özüvi, seyr elə ruh aləmini.
Ziri-qəm olma, eşit nəğmeyi-zilü bəmini,
Çəkmə aqilsən əgər, dəhri-müxalif qəmini,
Şurə gəl, nəğmə ilə çək qəmi-dünyayə həsar.

Musiqi məclisinin əhli gərək əhli-bəsər,
Ta görə pərdeyi-əsrardə yüz nəqşü süvər,
Kim ki zövq əhli degil, anı hesab eylə həcər,
Ləhni-Davud eləməz növi-cəmadatə əsər,
Məni ərbabı edər guş süxən, ey huşyar.

Zahida, tanrıya bax, məclisi-irfandır bu,
Tarı əsbabi-mənahi demə, böhtandır bu,
Meyi gör, saqiyyə bax, kövsəri ğılmandır bu,
Cümləsi pərtövi-ruxsareyi-sübhandır bu,
Meydə həq nurunu gör, səhvinə qıl istiğfar.

3. Kiçik qruplarda birləşərək hər bəndin məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Əsər kimə müraciətlə yazılmışdır?
- Şair musiqidən alınan zövq, musiqi alətlərinin səsindeki hikmət, daxili mənə barədə nə deyir?
- Şair musiqi məclisi barədə hansı fikirləri söyləyir?
- Şairin zahidə məsləhəti nə olur?
- Şeir hansı vəzndə yazılmışdır?
- Əsər hansı mənəvi dəyərlər barədə danışmağa imkan verir?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Şeirə bağlı hiss və düşüncələrinizi ikihissəli gündəlikdə yazın.

Əsərdə diqqətimi daha çox çəkənlər	Bunun səbəbi

2. Mənasını aydınlaşdırdığınız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.
3. Lüğətlərdən, digər mənbələrdən *müxəmməs* janrının xüsusiyyətlərini öyrənin.

II dər ● Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordaki fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Şeir hansı mövzuda yazılıb? Onun ideya-məzmunu üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər hansılardır?

Musiqi insan həyatının ayrılmaz hissəsi olub onu ömrü boyu müşayiət edir. Dünyaya göz açan körpə həzin, şirin ana laylasını eşidəndə sakitləşir, rahatlıq tapır, ahəngdar oxşamaların təsiri ilə gülümsəyir, onda xoş ovqat yaranır. Gərgin zəhmət prosesini yüngülləşdirmək üçün əkinçi, çoban əmək nəğmələrinə – holavarlar, sayaçı sözlərinə ehtiyac duyur. İnsanın toy-düyünü, hətta kədərli anları belə musiqi ilə müşayiət olunur.

Qədim yunan əsətlərinin birində istedadlı müğənni Orfeyin oxuduğu gözəl nəğmələr Yer üzündə nə varsa, hamısını heyran edir; külək yatır, dəniz sakitləşir, vəhşi heyvanlar musiqinin təsiri altına düşür, donub qalırlar... Ən qədim zamanlardan bu günədək musiqinin insana möcüzəli, ecazkar təsiri etiraf edilir.

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai məzmunlu şeirlərinin içərisində insanları musiqidən zövq almağa səsləyən “Guş qıl...” müxəmməsinin ayrıca yeri var. Şair oxucunu musiqini haram, onu dinləməyi günah sayan mənəvi əsarət təbliğatçılarından – zahidlərin boş, “əfsanə” sözlərinə uymamağa səsləyir. Sənətkarın fikrincə, tar çalmaq, rəqs etmək riyakar, cəhəlpərəst ruhanilərin iddia etdiyi kimi, günah deyil. İnsan musiqidən həzz almalı, musiqi alətlərindəki səsin mənasını, hikmətini, sirrini duymağa qabil olmalıdır.

Şair öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün İsa peyğəmbərlə bağlı dini rəvayətə müraciət edir. Rəvayətə görə, İsa peyğəmbərin nəfəsində ölmüş insanı həyata qaytarmaq qüdrəti varmış. Musiqi də insan ruhuna, daxili aləminə möcüzəli təsir göstərir, ona hədsiz zövq, xoş ovqat bəxş edir. Musiqini başa düşməyən, ondan həzz almağı bacarmayan insanın ruhu yoxdur, o, cansız əşya, daş timsalındadır.

Əsər hansı bədii keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir?

Əruz vəznində yazılan “Guş qıl...” müxəmməs janrındadır. Şeirdə alınma sözlər də az deyil. Bütün bunlara baxmayaraq, çağdaş oxucu bu əsəri maraqla oxuyur və məzmunu barədə aydın təsəvvür qazana bilir. Buna səbəb əsərin yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmasıdır. Elə ilk misranın oxusundan başlayaraq, oxucuda fərəh və sevinc dolu nikbin ovqat yaranır və bu, bənddən-bəndə artaraq sona qədər davam edir. Bunun ən mühüm səbəbi şeirdə ahəngdarlığın, həm də musiqidə müşahidə olunduğu qədər güclü, zərif ahəngin olmasıdır. Bu ahəngi yaradan vasitələr isə çoxdur. Eyni səslərin təkrarı, təkrir, təzad, kəlmələrin, həm qafiyə sözlərin yüksək zövqlə, məharətlə seçilməsi bu qəbildəndir.

Şeirin əruz vəzninin *rəməl* bəhrində yazılması məzmunu uyğunluq baxımından çox uğurludur. Məlumdur ki, *rəməl* sözünün bir mənası da *ağır-ağır, ləngərlənə-ləngərlənə yerimək* anlamındadır. “Guş qıl...” yalnız həyəcanlı, emosional şəkildə yox, həm də təmkinlə oxunur və bu, xoşagələ, özəl bir ahəngin yaranmasına səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, “Guş qıl...” bu gün

də poeziyasevərlər tərəfindən maraqla oxunur, muğam məclislərində şairin məhəbbət mövzusunda qəzəlləri ilə yanaşı, bu müxəmməsi də zövqlə ifa edilir.

Aşağıdakı cədvəl şeirin oxusunda yaranan ahəngin başa düşülməsini asanlaşdırır.

fə ilAtün	fə ilAtün	fə ilAtün	fə ilün
Guş qıl, ey Ağah ol, gör	ki, bilirsən ki, nədir na	özüvi va leyi-ney, nəğ	qifi-kar, meyi-tar.

- 2. Kiçik qruplarda birləşərək öyrəndiklərinizlə bağlı fikir mübadiləsi aparın.**
- 3. Müxəmməsin məzmunu ilə bağlı öyrəndiklərinizdən bəhrələnin.**
- 4. Şeirin ilk iki bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşın. İfaçılıq vəzifəsini müzakirə əsasında müəyyənləşdirin.**
- 5. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.**

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sınıfda öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
3. Müxəmməsi sizə tanış olan qəzəllə (elektron vəsaitdən də seçə bilərsiniz) janr və dil baxımından müqayisə edin. Fikirlərinizi nümunələrlə əsaslandırın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. S.Ə. Şirvani. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005, səh. 10-11.

Nəcəf bəy Vəzirov
(1854–1926)

Nəcəf bəy cənabları, siz həmişə diri qalacaqsınız. Əkdiniz ağacların meyvələrinin toxumlarını külək müsəlman aləminin səhralarına səpib, göyərdib, minlərcə Nəcəf bəylər yetirib, gözəl niyyətlərinizi daha da rəv-nəqləndirəcəkdir. Sizin adınız tarixlərin vərəqlərində səbt olunub dillərdə zikr olunacaqdır.

Üzeyir Hacıbəyli

N.VƏZİROVUN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

Araşdırmaya hazırlaşın.

- 1. N.Vəzirov barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.**
- 2. Aşağıdakı sualı və onu araşdırmağa istiqamət verən cavabı oxuyun.**

Ədibin həyatı, yaradıcılığı üçün səciyyəvi məqamlar hansılardır?

Nəcəf bəy Vəzirov Şuşa şəhərində bəy ailəsində anadan olmuşdur. Atası xəstə olduğu üçün ailəni dolandırmaq kimi ağır vəzifə anası Mina xanımın öhdəsinə düşmüşdür. Ailədəki çətinliklərə baxmayaraq, fərasətli, zəkali Nəcəf təhsil almaq fikrindən dönməmiş, yaşadığı

cansıxıcı, kədərli mühiti tərk edib oxumaq üçün Bakıya gəlmiş, realni gimnaziyada təhsil almışdır. Onun dünyagörüşünün inkişafında gimnaziyada dərs deyən Həsən bəy Zərdabinin mühüm rolu olmuşdur. Təhsilini davam etdirmək üçün Sankt-Peterburqa gedib universitetə daxil olsa da, oranın havası səhhətinə düşmədiyi üçün təhsilini Moskvada Kənd Təsərrüfatı və Meşəçilik Akademiyasında davam etdirmişdir. Akademiyadakı inqilabi əhvali-ruhiyyə, məşhur alimlərin dərsləri onda mütərəqqi baxışların formalaşmasına ciddi təsir etmişdir. Akademiyanı bitirdikdən sonra Dilicanda meşəbəyi işləmiş, xalq arasında böyük nüfuz qazanmışdır. Siyasi görüşlərinə görə rəsmi dövlət qulluğundan azad edildikdən sonra Bakıya gəlmiş, sevimli müəllimi H.Zərdabi və digər ziyalılarla birlikdə mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkilində, əhalinin maarifləndirilməsində fəallıq göstərmişdir. 1913-cü ildə Bakıda ədəbi fəaliyyətinin 40 illiyi münasibətilə təntənəli yubiley gecəsi keçirilmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Torpaq Komissarlığında müfəttiş, texnikumda müəllim kimi fəaliyyət göstərən N.Vəzirov 1926-cı ildə Şamaxının Çuxuryurd yaylağında tələbələrin çöl təcrübəsi zamanı ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Bədii yaradıcılığa XIX əsrin 70-ci illərində başlayan N.Vəzirovun realist dramaturgiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Demokratik-maarifçi ideyaların gücləndiyi bir vaxtda ədəbiyyata gələn ədib dərindən müşahidə etdiyi həyatı hadisələrdən mövzu seçməklə köhnə, vaxtı keçmiş qaydaların tənqidinə, yeni ideyaların təbliğinə xüsusi önəm vermişdir. İlk əsərlərindən olan “*Ev tərbiyəsinin bir şəkli*” (1875) komediyasında köhnə tərbiyə üsulu tənqid edilmiş, onun dəyişdirilməsinin zəruriliyi ibrətamiz təsvirlərlə diqqətə çatdırılmışdır.

Komediyanın əsas surətlərindən olan Bayraməli bəy övladlarını – Səfdərqulu və Rəsulu hədə və zorakılıqla tərbiyə etməyə çalışsa da, uğur qazanmır. Müəllifə görə, atanın davranış və hərəkətləri ilə oğlanlarına verdiyi nəsihət arasındakı uçurum onun uğursuzluğunun başlıca səbəbidir.

Xeyli fasilədən sonra – 90-cı illərdə dramaturq bir-birinin ardınca maraqlı pyeslər yaradır. “*Daldan atılan daş topuğa dəyər*” (1890), “*Sonrakı peşmançılıq fayda verməz*” (1890), “*Adı var, özü yox*” (1891), “*Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük*” (1895), “*Müsibəti-Fəxrəddin*” (1896) ədəbiyyatımızda dəyərli sənət nümunələri kimi qiymətləndirilir. Bu pyeslər obrazlar qalereyası ilə zəngindir. Onlarda mənəviyyatsız mülkədarlar, qudurğan bəyzadələr, acgöz və yalançı tacirlər, saxtakar burjua ziyalıları və b. müəllifin gülüş hədəfinə çevirdiyi mənfi tiplərdir. Bu əsərlər cəmiyyəti düşündürən problemlərlə zəngin olub, konfliktin həyatiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Köhnəliklə yeniliyin, zalımlarla məzlumların arasındakı çəkişmə, çarpışma onların hər birində özünü qabarıq göstərir.

“Müsibəti-Fəxrəddin”dən sonra dramaturqun yaradıcılığında dəyişiklik baş verdi; əsərlərinin mövzusunu daha çox mülkədar həyatından götürən ədib indi burjua-kapitalist mühitinə müraciət edir. “*Pəhləvanani-zəmanə*” (1900), “*Ağakərim xan Ərdəbili*” (1908), “*Vay şələkum-məlləkum*” (1909), “*Pul düşkünü Hacı Fərəc lənətullah*” (1914) əsərləri ictimai həyatda baş verən dəyişikliyə təcrübəli sənətkarın münasibətini əks etdirirdi.

“Pəhləvanani-zəmanə” ədəbiyyat tariximizdə neft mövzusunda yazılmış ilk əsərlərdəndir. Bu əsərdə ədib yüngül qazanc əldə etmək istəyən ilk kapitalistlərin dələduz əməllərini maraqlı bədii lövhələrlə əks etdirməklə məhdudlaşmır, onları kəskin tənqid və ifşa edir.

XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlərin dramatisizmi də N. Vəzirovun diqqətindən yayınmamış, “*Keçmişdə qaçaqlar*”, “*Təzə əsrin ibtidası*” və s. dramalarını yazmışdır.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sinifdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın.
 - a) N.Vəzirovun ictimai fəaliyyəti hansı sahələri əhatə etmişdir?
 - b) Onun dramaturgiyası ədəbiyyatımıza hansı yenilikləri gətirmişdir?
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası. 4 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, səh. 5-6.
2. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
3. N.Vəzirov. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh. 4-8.

MÜSİBƏTİ – FƏXRƏDDİN

(i x t i s a r l a)

I dər ● Məzmun üzrə iş

1. Müstəqil oxuduğunuz faciədən aşağıdakı məclisləri nəzərdən keçirin.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirin.

Əfradi-əhli-məcalis

Fəxrəddin bəy – cavan oğlan, darülfünun
tamam etmiş
Mələk xanım – onun anası
Şahmar bəy – cavan oğlan, onun qardaşı
Hacı }
Xəlil } – cavan nöqərlər
Murad }
Rüstəm bəy – böyük mülkədar
Mahmud bəy – onun cavan oğlu
Səadət xanım – onun qızı.
Gülbahar xanım – Mahmud bəyin övrəti,
Fəxrəddinin bacısı
Əhməd } – Rüstəm bəyin cavan nöqərləri
Vəli }
Hürü – qoca övrət, qulluqçu
Cahangir bəy – cavan oğlan, mülkədar
Fərhad } – Cahangir bəyin dostları
Məhərrəm }

Əvvəlinci məclis

*Vaqe olur Rüstəm bəyin otağında, Avropa qaydasında bəzənmiş, Rüstəm
bəy əyləşib səndəli üstə, tək.*

Rüstəm bəy (*tək*). İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmən qabağın-
dan qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşməne faiq gəlmişəm, bir
Allahdan savayı, heç kimdən qorxmamışam... (*Səktə*) Mən haman Rüs-
təməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir
təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdun xaraba qoydum, tar-mar
elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağ-
zından süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! (*Durur ayağa*) Bir at gör-
məmiş, tufəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən,
mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt. (*Təbəssümlə*) Hmm...

Görək Fəxrəddin atası Heydər bəydən qoçaqmı olacaq ki, əli qılıncı,
qabağında dovşan tazı qabağında qaçan kimi vazıyır. (*Səktə*) Özün
öldürtdüm, qızın güclən oğluma gətirdim, qardaşların bu vilayətdən
itirdim...

İndi məgər mən ölmüşəm ki, Fəxrəddin gəlib burada ad alıb, san çıxartsın və mənim oğlum Rəşid bəy, Rəşid kimi oğulun qanı yerdə qalsın? O mən deyiləm. (*Uzun səktə, çağırır*) Əhməd, Vəli!.. Hərgah onu atası yolu göndərməsəm, bu papaq mənə övrət ləçəyi olsun. (*Əlin vurur başına*) Bir tək Fəxrəddin oğlum Rəşidin qanına layiq ola bilər... Mən gərək o evi xaraba qoyam!.. (*Əhməd, Vəli bellərində xəncər-tapança daxil olub baş əyirlər*)

R ü s t ə m b ə y. Fəxrəddin bəy Heydər bəy oğlu, deyirlər, gəlibdir, onu görəniniz varmı? Öləncən mənən əlləşən atası Heydər bəyə bən-zəyirmi?

Ə h m ə d. Xeyr, ağa, görməmişik. Ancaq belə söyləyirlər ki, çox qərribə oğlandır; alçaq, mülayim. Əlavə deyirlər ki, öz rəiyyəti üçün mülkündə azarxana və məktəbxana açıbdır, həkim gətirib, mama gətirib.

R ü s t ə m b ə y. Eşitmişəm... Fəxrəddin tamam dünyanın gözü olsa, genə mənim oğlum Rəşidin əvəzi deyil ki, onu Heydər bəy para-para eləmişdi... Nə qədər Fəxrəddin gözəl olsa, nə qədər kamallı, ağıllı olsa, mənə bir elə artıq xoşdur, çünki onu qəza oğlumun qanına layiq əvəz göndərib və mənim üçün məqami-intiqam. (*Səktə*) Əhməd! Vəli!.. (*Səktə*) Rəşidimin yadigarları! O bədbəxt gecə, Rəşid can verən zamanı biz əhd-peyman elədik, öz aramızda əl tutuşduq, o əhd-peyman yadınızdan çıxmayıbdır ki?..

Ə h m ə d. Xeyr, ağa, elə halət, elə məqam yaddan çıxma bilməz, mümkün deyil... Və adın kişi qoyanın sözü bir gərək. Başımızdakı papaqdır, ağa, övrət ləçəyi deyil!

V ə l i . Əvvəl-axır ölümdür. Ağa, qoy can puç olsun, qeyrət yolunda, namus yolunda... Rəşid ağamın müsibətini unutmaq olmaz.

R ü s t ə m b ə y. Mərhəba, mərhəba!.. Cavabınız mərd igidin cavabıdır; çörəyim sizə halal olsun... Əgər sizlən bir yerdə oğlum, biçərə Rəşidim sağ olsaydı, o da mənə belə cavab verərdi... Haradasan, oğul, belimi sındıran oğul? Yaraların yadıma düşəndə dünyavü-ələm başıma aylanır, bədənim od tutub yanır, başımdan tüstü çıxır... Oğul, oğul! Sənin qanını yerdə qoymaram, oğul! Qəbirdə rahat yat... Hərgah meydanda tək də qalsam, genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm. (*Əhməd və Vəli baş vurub gedirlər*)

R ü s t ə m b ə y (*tək*). Hərgah mənim oğlum Mahmudda namus, qeyrət olsaydı, mənim nişanələrimin yüzdən biri onda tapılsaydı, o indiyə kimi qardaşının intiqamını almışdı və məni bu dərddən xilas eləmişdi... Heyif sənə, oğul, heyif sənə, Rəşid!.. Of... (*Uzun səktə*) And olsun Rəşid bəyin qəbrinə, hərgah Mahmud övrətin sözü baxıb, biqeyrətliyi qəbul eləsə, mən onu bir də oğul deyib çağırmaq istəməyəcəyəm, ölə, ya itmiş hesab eləyəcəyəm... Mənim oğlum gərək mənim özümə oxşasın, biqeyrət oğul mənə lazım deyil. Rəşid əlimdən getdi, ölmədim, Mahmud gedəndə nə olacaq?.. (*Səktə*) Dünyada ömr eləmə, elədin qeyrəti, namusu əldən vermə, vəs-salam.

M a h m u d b ə y (*daxil olub*) Nə buyurursunuz?

R ü s t ə m b ə y. Mahmud, sənin məhəbbətin məni vadar elədi, mən də gedib düşməni qızın gətirdim cəbrən və evimdə gəlin elədim və mən öləndən sonra dövlətimə şərikin... Demirəm, pisdirdir, göyçək deyil, ağılsız-

kamalsızdır... Amma düşmən qızıdır və bu düşmənçilik ki bu saat bizim aramızda var və həmişə olacaq, Gülbahar mənim evimdə qala bilməz, əlavə, müsibətlən gələn qızı düşmən qapısına geri qaytarmaq özü bir böyük müsibətdir... Gülbahar gərək getsin. (*Səktə*) Qandın ki, tələbim nədir? (*Səktə*) Səndən cavab gözləyirəm, de görüm sözün nədir?!

M a h m u d b ə y. Məni bağışlayın, ata, hərgah məhəbbət, necə ki buyurursunuz, sizi vadar elədi gəlin bərəsində cəbrən iş görməyə, ola bilermi ki, haman məhəbbət mane ola ikinci cəbrə və zülmə?

R ü s t ə m b ə y. Ola bilməz... İkinci təklif: hazırsanmı Heydər bəyin evin tar-mar etməyə, yurdunda bayquş ulatmağa, Rəşid bəyin qanını almağa?

M a h m u d b ə y. Sahib-ixtiyarısınız... Amma Fəxrəddin bəyin haqqında, doğrusu, insaf yol vermir; çünki o biçərə bitəqsirdir və özü o vaxt burada olmayıb.

R ü s t ə m b ə y. Hay, hay, hay, hay, Mahmud! Mən elə qabaqcadan bilirdim sənin cavabını... Heyif sənə, Rəşid! Yaraların sübut edirdilər ki, düşməne asanlıqla can verməmişən. Biçərə oğul, belimi sındıran oğul!..

M a h m u d b ə y. İnanın, ata, Rəşid bəyin müsibəti necə ki sizə rahatlıq vermir, elə də mənim özümə. Ancaq, ata, Allah xatirinə, məni vadar etməyin nahaq qan tökməyə və zülm etməyə...

R ü s t ə m b ə y (*acıqlı*). Kifayətdir, gedə bilərsən...

M a h m u d b ə y (*gedə-gedə kənara*). Belə ki sən başlamısan, öz evində bayquş ulayacaq.

R ü s t ə m b ə y (*tək*). Rəşid! Qanını yerdə qoymaram. Yoxsa oturdugum yerdə sinəm partlayıb bağrım çatlar!.. Bir qaranlıq gecədə gədləri götürüb gedərəm, od vuraram evlərinə, tayalarına və çölə çıxanı gülləbaran edərəm. Rəşid! Bilsəm ki, evim tar-mar olacaq, yurduum itəcək, genə sənin qanuvu yerdə qoymayacağam, oğul!.. Evlərini Qars qalası da eləsələr, yüz nəfər adam da orada olsa, genə gərək mən intiqamımı yerdə qoymayam... Mənə iki etibarlı nökerim, Cahangir bəy, yoldaşları kifayətdir... Vay Mahmud, vay Mahmud!.. (*Gedir*)

G ü l b a h a r x a n ı m (*daxil olub*). Uy, ay qardaşlarım, uy, yazıq atamın evi!.. Qulaqlarım kar oleydi, bu günə əhvalatı eşitməyəydim... İndi mən neyləyim, Allah? Dərdimi kimə deyim, Allah?.. Kağız yazıb kimlən göndərim? Nə tövr onları xəbərdar eləyim?.. Aqlım çaşır, Allah!.. Mən Fəxrəddinin ölümünə tab eləyə bilmərəm, Allah! (*Ağlayır*) Uy, yazıq qardaşlarım, yetim canım, yazıq canım, qərib canım sizə qurban, ölüm mənimdir, Allah! (*Yıxılır səndəli üstə gözlərin örtüb ağlayır*)

S ə a d ə t x a n ı m (*daxil olub*) Gülbahar, nə olubdur? Gülbahar! De görüm nə olub?! Səsini çıxart, Allah xatirinə, məni qorxutma?!

G ü l b a h a r x a n ı m. Müsibət yerdən göyəcən... Səadət, Səadət, canım sənə qurban, bağrım çatlayır, aman günüdür!

S ə a d ə t x a n ı m. Gülbahar, sən məni həqiqət qorxudursan. Allah xatirinə, tez ol, sözünü de!

G ü l b a h a r x a n ı m. Səadət, insaf məqamında sənin atan mənim atam ilə düşməndilər, sənin atan mənim əmilərimi nahaqdan diyərbədiyar saldı... Mənim atam sənin qardaşını öldürdü, sənin atan mənim

atamı, belədir? Üç qan bunlar elədilər, bir qan mənim atam. Görək bundan sonra Fəxrəddinin taxsırı nədir?! Sən istəyirdinmi ki Fəxrəddini... Oy, dilim-ağzım qurusun, Allah!

S ə a d ə t x a n ı m. Fəxrəddinin başından bir tük əskik olunca, mənim iki gözlerim kor olsun! Gülbahar, Allah xatirinə, gödək danış görüm, təzədən qəza başımıza nə gətirmək istəyir?

G ü l b a h a r x a n ı m. Bu saat mən eşitdim, Allah heç bacılara göstərməsin... Rüstəm bəy nöqərlər ilə məsləhət gördülər ki, bir qaranlıq gecədə gedib mənim atamın evini yandırınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər... Fikirləri Fəxrəddini öldürməkdir... Fəxrəddin üç ay deyil Almaniyadan gəlibdir, mən onu görməmişəm... Belə zülm olarmı ki, bunlar başlamaq istəyirlər?!

S ə a d ə t x a n ı m. Uşaq olma, səbr elə, bu saat. (*Səktə*) Hürü nənə, ay Hürü nənə. (*Çağırır*) Ancaq təvəqqe edirəm, rəftarında təğyir olmasın və özünü arxayın saxlayasan. Eşidirsənmi?

H ü r ü (*daxil olub*). Belə nə var, Hürü nənə sizə qurban?

S ə a d ə t x a n ı m. Hürü nənə, bu saat evdən xəlvət çıxarsan düz Fəxrəddin bəyin yanına. Təkcə özünə deyərsən ki, bizim qırılmışlar sözü bir yerə qoyublar ki, gedib onların evlərini bir qaranlıq gecədə yandırınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər. Və bu işdən ötrü Cahangir bəyi də köməyə çağırmaq istəyirlər. Fəxrəddindən təvəqqe eləyirəm, bu xaraba vilayətdən baş götürüb getsin, qalmasın bu dağılmışda... O ki qaldı mənə, mənim fikrimi çəkməsin, onun hər yerdə olsa, salamatlığı məndən ötrü kifayətdir, mən öləncən bivəfalıq eləməyəcəyəm, nə qədər canım sağdır, bu canımı onun yolunda qoymuşam...

H ü r ü. Bircə bu kişiyyə deyən gərək, ay biiman! Bu Fəxrəddin haman Fəxrəddindir ki, qızın Səadəti altı-yeddi il oxudub, tamam vilayətin gözü eləyib, indi bu da onun əvəzidir, ay biiman, a başı batmış?! Hərgah Səadət bu qədər oxumaseydi, o da olardı bizim tayımızın biri. İndi, bax gör ki, Səadət dildən-ağızdan düşmür. Səadəti bu məqama yetirən Fəxrəddin deyil? Tfu! Yox olasan sən, murdar olasan sən! Yandım-töküldüm!..

M a h m u d b ə y (*daxil olub*). Nədir yenə, a Hürü qarı, dərvişlik eləyirsən?!

H ü r ü. Nə olacaq, dəli qudurmuş atan təzədən genə çarxı xoruz kimi girib meydana, qoymaz görək dərdimiz nədir?

M a h m u d b ə y. Əhvalatdan xəbərdaram... Ancaq qorxmaq lazım deyil, mən ölməmişəm ki, qoca təzə müsibət gətirə bilsin bizim başımıza... Elə fikirləri mən pozaram, qoymaram əmələ gələ; arxayın olun.

S ə a d ə t x a n ı m. Qardaş, biz heyvan deyilik, bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsdə məhəbbət gərək, insaf gərək, mürüvvət gərək... Atamızın bir ayağı qəbirdədir, lazımdır ki, biz mane olaq onun vəhşi işlərinə. Nə olubdur axır, bəs deyil?!

M a h m u d b ə y. Mən ölməmişəm ki, siz təşvişə düşürsünüz! Qoca kişidir, danışar, danışar, yorulub oturur yerində. Bəri gəlin, gedək bağçaya. (*Səadəti, Gülbaharı qucaqlayıb aparır, gedirlər*)

Pərdə

İkinci məclis

Vaqe olur Fəxrəddin bəyin mənzilində. Gecə Fəxrəddin bəy əyləşib səndəli üstə, qabağında miz, miz üstə bir cüt yanan şam, dəftərlərə baxır.

Fəxrəddin bəy (*tək*). Mənim aqlım heç kəsmirdi ki, kari-xeyirlər, bizim molla demişkən, bu tezliklə tamam oleydilər. Allah qoysa, bir üç-dörd ilin içində bağ da hazır olar və onun mədaxili məktəbxanaya və azarxanaya kifayət elər; məndən artıq xərc istəməz... Sonra... Səadət xanım qolları çirməkli, dəstə haçar belində, gecə-gündüz əlləşməkdə, cənab Fəxrəddin bəy də özü həmi bağban, həmi dirriqçi, həmi məktəbdə müəllim... Pis ömr deyil, hərəgah qəza bivəfaliq etməsə. Görək, Allaha pənah! (*Səktə*) Hacı Murad! (*Çağırır. Hacı Murad daxil olur*)

Hacı Murad. Nə buyurursunuz, ağa?

Fəxrəddin bəy. Nə var, nə yox, Hacı Murad? Həkim mənzilindən razıdır mı? Mollanın kefi necədir?

Hacı Murad. Molla uşaqlarla dərstdən sonra uşaq kimi oynayır. Həkim mənzilindən çox razıdır, ələlxüsus övrəti. İnek də ki gəlibdir; sadlıqlarından bilmirlər nə eləsinlər... Molla çox yaxşı oğlandır.

Fəxrəddin bəy. Çox yaxşı, təhəng çubuqları da ki vüsul oldu.

Hacı Murad. Bəli, ağa, iki ərəbə, çox təmiz çubuqlar.

Fəxrəddin bəy. Çox pakizə. Sübh tezdən hamısını basdırarsan. Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbana deyərsən, gətirsin, əlavə şagirdlərin hamısını çıxardarsan köməyə. Çubuqları artıq saxlamaq yaxşı deyil...

Hacı Murad. Baş üstə, ağa, molla özü hazırlaşib əlləşməyə. (*Hacı Murad baş vurub gedir*)

Fəxrəddin bəy (*tək*). Hər iş öz yolundadır, şükür Allaha... İndi bir qalib Rüstəm bəylə barışmaq. Bilmirəm, onu nə tövr eləyəcəyəm. Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; amma vəhşi nadanlıqla cəng etmək mümkün deyil. Neyləmək? Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroglu...

Mələk xanım və Şahmar bəy daxil olurlar.

Mələk xanım. Oğul, atanın canı ağzından çıxanacan “Fəxrəddin, Fəxrəddin” deyib çağırırdı. Güllə dəyəndən sonra onun dırnaqları ilə kotan kimi eşdiyi yeri görsəydin, ağzından bir qarış çıxan kömür kimi qaralmış dilin görsəydin!.. Uy Heydər, uy Heydər!.. Məni köməksiz qoyub gedən Heydər! Gözlərim kor oleydi, səni o halda görməyəydi.

Fəxrəddin bəy. Xudaya! Gör biz müsəlman necə bədbəxt, vəhşi, nadan tayfayıq ki, bir nahaq, biməna işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşmənçilik bəhəm eləmişik. (*Səktə*) Vallahı, deyirəm, belə hərə-kətlərə dürüst fikir verəndə, belə görünür ki, guya biz müsəlman tayfaların üstə göydən lənətnamə yenib ki, işığa çıxma bilməyəcəksiniz, həmişə zülmətdə qalıb, vəhşi nadanlıq gücü ilə bir-birinizi tələf edəcəksiniz... Aşkar görürəm, sübut uzaqda deyil... Mən buraya gələn üç ay deyil, bu üç ayın ərzində iki yüz adam, dəxi də artıq, elə bizim ətrafda bir-birini

tələf ediblər. Məgər bu vəhşi nadanlıqdan deyil? İnsaf yox, mürüvvət, qanacaq, tərbiyə yox, məgər şəriət bizə göstərən yol budur? İnsaf məqamında durun. Anacan, qardaşım, axır mənim atam Rüstəm bəyin cavan oğlunu tikə-tikə eləmişdi! Necə ki atamın müsibəti bizi yandırır, elə də Rəşid bəyin ölümü atasını, qardaşını yandırır... Siz nə insafları işə bir göz ilə baxırsınız?!

M ə l ə k x a n ı m. Oğul, oğul! Beş il üzün qıbləyə namaz qılıb, Allaha çağırıb, yolunu gözləmişəm; indi sən də belə?

F ə x r ə d d i n b ə y. Çox uzun danışdıq, kifayətdir... Mənim axır sözüm budur ki, mən cəllad deyiləm, adam öldürəm, ya öldürtdürəm... Hərgah mənim özümü öldürmək istəyirlər, neyləmək, qoy öldürsünlər, mən bir can borcluyam. O ki qaldı Səadətə, onu məndən bir əcəl ayıra bilərlər... Sizdən çox təvəqqe eləyirəm ki, Səadət barəsində dəxi artıq bu evdə söhbət olmasın, kifayətdir.

M ə l ə k x a n ı m. Kifayətdir, kifayət olsun, eybi yoxdur. Dur gedək, oğul. (*Şahmar bəyə*) Allah barı səni mənə çox görməsin, dur gedək...

Ş a h m a r b ə y. Bəli, fəziləti-axund məlum şüdlə. Buyur, gedək, ana. (*Gedirlər*)

F ə x r ə d d i n b ə y (*tək*). Qərribə işə düşmüşəm, and olsun Allaha, bu kəsafəti-mədə ilə mənə ağıl öyrətmək istəyirlər... Canım, beş gün deyil bu vəhşi tayfanın içinə gəlmişəm, az qalıbdır ki, məni cəllad eləsinlər. Xudaya, gör mən nə dərdi çəkirəm, bunların fikri nədir! Tfu, xaraba qalasan, ölkə! Heyif sənə, gözəl şəriət! Heyif sənə, gözəl islam! (*Hürü kişi libasında daxil olur*)

F ə x r ə d d i n b ə y (*xoflu*) Kimsən, nəçisən? Burada nə işin var?

H ü r ü. Qorxma, Hürü nənə sənə qurban! Mənəm, mən. Belə sənənin qoca Hürü nənən!

F ə x r ə d d i n b ə y. Gecənin bu vaxtında, bu libasda? Nə olub, Hürü nənə? Allah xatirinə, tez məni hali elə.

H ü r ü. Qorxma, canım sənə qurban, hələ qoy bir nəfəsimi alım... Səndən savay yaxında adam yoxdur ki?

F ə x r ə d d i n b ə y. Heç kim yoxdur. Bircə də görüm Səadət salamatdırmı, nə iş ittifaq düşüb?

H ü r ü. Salamət, a başına dönüm... Bizim o mürdəşir üzün yumuş Rüstəm bəy, məlun oğlu məlun, hazırlaşsın sizin evə od vursun gecə vaxtı və çölə çıxanı yağına işığına gülləbaran eləsin. Bir dəli qudurmuş Cahangir bəy də var, bilmirəm, onu tanıyırsan, ya yox, o da Səadətdən ötrü dəli-divanədir, kişi istəyir, onu da gətirib köməyə, bu evin adamlarını cəməm qırsın... Rüstəm bəyin tədbirini Səadət xanım və Gülbahar xanım bilib təşvişə düşüblər, məni də göndəriblər xəbərə.

F ə x r ə d d i n b ə y. Nahaq təşvişə düşüblər... Rüstəm bəy mənə heç zad eləyə bilməz; ancaq təəccüb burasıdır ki, mən hazırlaşmışdım, gedim Rüstəm bəyin qulluğu-şərifinə, bu düşmənçiliyi aralıqdan götürməkdən ötrü... İndi ki belə oldu, neyləmək. Lazımdır sərhesab olmaq... Məni xəbərdar eləməkdə yaxşı iş görmüsünüz... Biçarə Səadət, yəqin, əziyyət çəkir.

H ü r ü. Səadət xanım biçərə özünü öldürür, deyir: Fəxrəddin bu vilayətdən baş götürüb getsin, aman günüdür, qoy, deyir: dünyayı-ələmin hər nə müsibəti var, mən çəkim, Fəxrəddinin başından bir tük əskik olmasın.

F ə x r ə d d i n b ə y. Mən bir işdə çox böyük səhv eləmişəm, Hürü nənə. Gərək Səadəti düz aparaydım Almaniya. Qalardıq orada və bir belə zəhmət çəkməzdik, bu vəhşi tayfanın nahaq, biinsaf, bimürüvvət işlərin görməzdik. İndi görək Allah nə istəyib!

H ü r ü. Fəxrəddin, canım sənə qurban, mənim buraya gəlməyimi gərək heç kim bilməsin, çünki məlun oğlu məlun bizi diri-diri boğar, dar ağacına çəkər. İndi mən gedim, qurban sənə, Səadət xanım təvəqqe eləyirdi ki, burada qalmasın və gedən vaxt məni görməmiş getməsin. (*Hürü gedir*)

F ə x r ə d d i n b ə y (*tək*). Rüstəm bəy intiqam almaq istəyir... Neyləmək! Belə vay, ellik ilə gələn vaydır. Rüstəm bəydə günah yoxdur. Elmdə, sənətdə geri qalan millət bizim günümüzə düşər... Ağsaqqal, büzürgüvarımız Rüstəm bəy! Mənim taxsırım nədir ki, məni öldürtmək istəyirsiniz, bitaxsır? Xudaya, mən ölümdən qorxmuram, qüdrət sənə əlindədir, amma rəva deyil ki, mən bir belə zəhmətdən sonra öz mətləbimə çatmamış, arzularıma yetməmiş cavan, bir gədasifət adamın əlində bitaxsır bada gedəm. (*Fikrə gedir*)

Pərdə

3. Kiçik qruplarda birləşərək hər məclisin məzmunu, tanış olmayan söz və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün, aşağıdakı sualları da əhatə etməklə təqdimata hazırlaşın.

- Rüstəm bəy monoloqunda özünü necə təqdim edir?
- Rüstəm bəyin nöqərləri çağırmaqda məqsədi nə idi?
- Mahmud bəy atasının qisas almaq təklifinə necə münasibət bəsləyir?
- Səadət atasının niyyətini biləndə hansı tədbirə əl atır?
- Fəxrəddin bəy gələcək fəaliyyəti, planları barədə nə deyir?
- Mələk xanım və Şahmar bəy Fəxrəddinə nə təklif edirlər?
- Fəxrəddinin qan davasına münasibəti necə olur?
- Hürü nənənin gətirdiyi xəbər Fəxrəddinə necə təsir edir?
- Fəxrəddin onu əhatə edən mühit haqqında nə deyir?

4. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Evdə iş

1. Faciənin ardını – üçüncü və dördüncü məclisləri oxuyun.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını və daha maraqlı hesab etdiyiniz məcazları müəyyənləşdirməyə çalışın.
3. Mənasını aydınlaşdırdığımız sözlərin (beşdən az olmayaraq) alınma, yaxud dilimizə aid olduğunu əsaslandırın.

Üçüncü məclis

Vaqe olur Cahangir bəyin bağçasında. Cahangir bəy tufəngə söykənib, bikef durub ayaq üstə.

C a h a n g i r b ə y. Uf, belə ömür keçirməkdənsə, ölüb qurtarmaq yaxşıdır... Allahın bir bəlasıdır ki, düşmüşəm: yemək yox, içmək yox, bir dəqiqə bir yerdə fərağat oturmaq yox... Mal-dövlət tarac oldu getdi, özüm də düşmüşəm bu günə. Xudaya, mən nə günah eləmişdim ki, sən məni bu hala saldın? (*Səktə*) Nə qədər özümə söz verirəm, Qurana, kitaba and içirəm ki, bundan sonra Səadət adı çəkməyəcəyəm, olur... Dəli-divanə kimi gecə yarısından keçmiş, atlanıb gedirəm o ətraflarda gəzirəm, gəzirəm, yorulub axır nəfəs geri qayıdıram... Nə qədər fikir eləyirəm, dərdimin əlacı bircə şeydir: gərək Fəxrəddin aralıqdan götürülə, yoxsa ayaqyalın, başaıçlıq, dərələrdə, təpələrdə Məcnunam ki, Məcnunam. (*Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar, təəcüblə Cahangir bəyə baxırlar*)

F ə r h a d. Cahangir, nədir? Genə sir-sifətindən qan yağır, suya basılmış toyuğa oxşayırsan?! Yəqin, genə o əhvalatdır səni bu günə salan!

M ə h ə r r ə m. Mən ölüm, Fərhad, bəri gəl, qayıdaq. Cahangiri bu halında görməkdənsə, görməmək yaxşıdır. Sağ olmuş, elə bil ki xanзадələrin borcun bundan almaq istəyirlər.

C a h a n g i r b ə y. Əlbəttə, elə deyəcəksiz... Kotan nə bilir, qayış nə çəkir?

F ə r h a d. Genə başlayıb rəhmətlik oğlu, buyur gərək təzədən nə var?

C a h a n g i r b ə y. Məgər siz mənim dərdimi bilmirsiniz, dəxi nə lazım soruşmaq.

M ə h ə r r ə m. Bu köhnə söhbətdir, Cahangir, təzədən nə var, onu buyur gərək.

C a h a n g i r b ə y. Nə olacaq, Fəxrəddin bəy gəlibdir, ümid yerim kəsilib, vəssalam! Bundan artıq nə istəyirsən?

M ə h ə r r ə m. Ümid yerin kəsilib, sonra nə olsun? Evdə oturub dul arvad kimi zıqqıldamaqdan ələ nə gələr? İnsan gərək dərdinə dərman axtarsın, dərman tapa bilmədi, səbr eləsin, dözsün, dözə bilməz, boğazına bir çatı salsın. Zıqqıldamaqdan iş aşmaz.

C a h a n g i r b ə y. Necə ki mən fikir eləmirəm, dərdimə dərman axtara bilmirəm? Gecə-gündüz belə çevirirəm, elə çevirirəm və nə qədər fikir eləyirəm, bir əlac tapmıram, məgər indi mənim dərdimin əlacı Fəxrəddinin fot olmağı, yəni dərdimin əlacı insan qanıdır. İndi də deyirsiniz, deyin...

M ə h ə r r ə m. Mən bilsəm ki, sənin dərdinə insan qanı dərman ola bilər, vallahi, mən elə bu saat əzrailliyi qəbul elərəm. Dərd odur ki, mən elə dərmana inanmıram.

F ə r h a d. Cahangir, mən ölüm, doğrusunu de, qızın sənə heç bir az meyli var, ya yox? Onunla bu barədə danışmışsanmı? Yoxsa elə uzaqdan-uzığa Məcnun olusan?

C a h a n g i r b ə y. Nə qədər məgər sifariş eləmişəm... Cavabı həmişə birdir: "Mümkün deyil, məndən inciməsin". Bir dəfə yolda görmüşəm, cavab verdi ki, zülmə razı olma...

F ə r h a d. İndi biz nə edək? Qız razı deyil, atası razı deyil. Evləri Qars qalası. Bəs nə tövr olsun?

C a h a n g i r b ə y. Aman günüdür, qardaşlar, əgər bacarsanız, müzaiqə eləməyin... Məhərrəm, Məhərrəm. Heç fikrə getmə, sizdən savayı kömək yerim yoxdur.

M ə h ə r r ə m. Sən, Cahangir, qəribə adamsan, vallahi! Mən necə fikrə getməyim ki, Rüstəm bəy evini eləyib bir əlçatmaz qala, Fəxrəddin bəy həmçinin... Əlavə, tutaq ki, elə biz qadir olduq Fəxrəddin bəyi öldürməyə, sonra nə olsun? Cahangir, qardaşım, acığın tutmasın, axır sən elə yerdən tutmusan ki, mümkün olan şey deyil. Səadət xanım deyəndə, bir padşaha layiq qızıdır, sənin, mənim tayımız deyil. Axır nə lazım olub, bir bitməyən işin dalına düşək?!

C a h a n g i r b ə y. Bayaq dedim: kotan nə bilir qayış nə çəkir?.. Allah səni mənim günümə saleydi, onda bilərdin mən nə haldayam və nə çəkirim... Neyləyim?

F ə r h a d. Rəhmətliyin oğlu, Məhərrəm də elə söz danışır ki, guya Fəxrəddin bəyi öldürmək çox çətin işdir. Vallahi, onu elə bu gecə öldürüm! O ki qaldı qıza, sən öləsən, çətini bir ələ keçməsidir, nə qayıracaq? Atılar-düşər, axırı yumşalar.

M ə h ə r r ə m. Fərhad, Fərhad, böyük-böyük danışma! Vallah, bu saat Fəxrəddin bəyin qapısında iki gədə var ki, bizi diri-diri yeyərlər... Nə söyləyirsən? Qız da o sən deyən qızlardan deyil, sən onu tanımırsan, ona yaxın getmək olu?!

C a h a n g i r b ə y. Ay uşaqlar, siz ki məni yaxşı tanıyırsınız. Mənim əlimdən nə gələr, nə gəlməz, heç kim bilməsə də, siz ki görmüştünüz, siz ki bilirsiniz... Məgər mən özüm Fəxrəddini öldürməkdə aciz qalmışam? Əlim gəlmir, Səadətın əziyyətindən qorxuram, yoxsa mənə nə olub?..

F ə r h a d. Uzun danışmaq lazım deyil. Durun ayağa, gedək rizliyə, bir-iki gündən sonra özümüzü vuraq əjdahalar içinə, ya onlara verən Allah, ya bizə; hər nə ola-ola... Ya Fəxrəddini öldürməyə, ya qızı qaçırmağa, vəssalam!.. Mənim məsləhətim belədir, indi özünüz bilin.

M ə h ə r r ə m. Baş üstə, buyurun gedək...

C a h a n g i r b ə y. Buyurun gedək. (*Gedirlər*)

Pərdə

Dördüncü məclis

Vaqe olur qaranlıq gecədə, Fəxrəddin bəyin mənzilinin qabağındakı bağçada. Pərdə qalxandan sonra Şahmar bəy gəlir, əlində tüfəng.

Ş a h m a r b ə y. Yamanca qaranlıqdır, göz-gözü görmür. (*Ətrafa baxır*) Hacı Murad, Xəlil... (*çağırır*) Birisini diri tuta bilsəydik, nə yaxşı olardı?.. Onda Rüstəm bəyden bir dəfə xilas olardıq. Tutan kimi düz aparıb şəhərdə divan əlinə verərdim. Rüstəm bəyi qarışdırardım işə, necə ki o mənim əmilərimi işə saldı, qulaqları cırıldaya-cırıldaya gedərdi, biryolluq canımız qurtarardı... Hacı Murad! (*Çağırır*)

Hacı Murad, Xəlil gəlirlər.

Ş a h m a r b ə y. Uşaqlar, nə var, nə yox?

X ə l i l. Ağa, hələ ki bir şey yoxdur, amma yamanca qaranlıqdır, iki qədəmdə adamı seçmək olmur.

H a c ı M u r a d. Bircə elə hənirtidən bilmək olar ki, yaxında adam var. Allah eləsin ki, bu gecə gəlsinlər.

Ş a h m a r b ə y. Əgər birisini diri tuta bilsəydik, çox yaxşı olardı. Ancaq, Allah xatirinə, özünüzü gözləyin, yoxsa birinizi vursalar, gərək biz papaq qoyub çölə çıxmayaq.

X ə l i l. Ağa, Hacı Rəsulun çəpəri tərəf adamımız yoxdur. Səməd kişinin evi tərəf də qorxuludur.

Ş a h m a r b ə y. O tərəfdən cürət edib gələ bilməzlər, ancaq Hacı Rəsulun çəpərində adam qoymaq gərək.

X ə l i l. Gərək mən özüm orada duram. Hərgah o tərəfdən gələn olsa, çünki dalı çox bərkdir, tuta bilməyəcəyəm, elə ataram qalar yerində.

Ş a h m a r b ə y. Çox yaxşı, dəxi durmaq yeri deyil. Gedin, gərək Allah nə istəyib. Sərhesab olun, özünüzü gözləyin. (*Gədələr gedirlər*) Mən Fəxrəddinə deyəndə ki, qardaş, sən bu xarabanın işini bilməzsən, burada müsəlmanlar haqq-nahaq bir-birinin qanını içirlər, mənə inanmırdı, indi özü düşüb əl-ayağa! Bəs necə, oğlan, elə bilirsən ki, biz burada asanlıqla çörək yeyirik? Bizim yer Almaniyadır? Bundan sonra bilərsən ki, bu vilayətdə baş çıxarmaq böyük hünər istər.

F ə x r ə d d i n b ə y (*daxil olur, əlində tufəng*) Xaraba qalasan, vilayət! Mən, Fəxrəddin, tufəng? Nə eləyəsən? Qudurmuş itlərdən, lazımdır ki, özünü mühafizə eləyəsən... Bir adam ki heyvandan seçilməyə, ondan, əlbəttə, qorxmaq gərək.

Ş a h m a r b ə y (*təbəssümlə*). Hm! Fəxrəddin bəy, bizim vilayət ilə Almaniya necədir, bir-birinə bənzəyirmi?

F ə x r ə d d i n b ə y. Yalansa, xaraba qalsın sizin vilayət! Hələ bir şey yoxdur ki, ay Ş a h m a r?

Ş a h m a r b ə y. Hələ ki xeyr. Hərgah gələn olsa, kənardə bir gədə qoymuşam, it kimi hürəcək, bizi xəbərdar eləyəcək.

F ə x r ə d d i n b ə y. Qoşunkeşlikdə belə dolanmazlar ki, biz bu neçə gündür dolanırıq. Belə də vəhşi, nadan tayfa olar? Gecə-gündüz yuxusuz, hər bir saatda gözlüyürük, ha budur, evimizi odlayacaqlar, gülləbaran edəcəklər.

Ş a h m a r b ə y. Bəs biz nə edək ki, tamam ömrümüz belə keçir?.. Darıxma, Fəxrəddin, Allah kərimdir. Ancaq, qardaş, belə işlər sənə işin deyil, sən get arxayın yat.

F ə x r ə d d i n b ə y. Əlbəttə, gedib yatacam, ancaq buraya gəlməkdə qəsdim səni görüb tapşırmaqdır ki, olmaya-olmaya bir adam yaralana... Hərgah bir adama güllə dəysə, Şahmar, elə bil ki o güllə mənəim gözüme dəyib. Bax, Allah xatirinə, qan tökməyin, səy eləyin qaçsınlar, getsinlər.

Ş a h m a r b ə y. Sən get arxayın yat, qoymaram xəta ola... Elə gördülər ki, biz sərhesabıq, özləri qaçarlar, qorxma, qoymaram adam vurula.

F ə x r ə d d i n b ə y. Allah amanında... Mən gedirəm, ancaq mən ölüm, Şahmar, tapşır ki, vurmasınlar. Eşidirsənmi, mən ölüm deyirəm ha!..

Ş a h m a r b ə y. Qorxma, qoymaram, arxayın ol. Gecə yarından keçib, get yat.

Fəxrəddin bəy. Hərgah yatmaq mümkün olsa. Yaxşı, xudahafiz.
(Gedir)

Şahmərbəy. Xoş gəldin... Birdən elə dəli qudurmuş Rüstəm bəy özü gələ və ələ düşə, nə qəribə iş olar?.. Hər nə desən, çıxar o kişidən, beş vaxt namazdan savay... (Səktə) İş bilməmək belə olar a... Yalvarır ki, qoyma adama zəfər yetişə. Bəli, biz onları vurmayaq, onlar bizi qırırlar... Yaxşı məsləhətdir, vallah... Görək, Allaha pənah. (Gedir)

Şahmar bəy gedəndən bir az sonra Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar, xoflu, yavaşdan danışirlar bağçada, əllərində tüfəng.

Fərhad. Keçəl! Şeytanın ağına gəlməyən iş sənin ağına gəldi... Nərdivanı harada qoydun?

Məhərrəm. Çəpərə söykəmişəm... Təpil, təpil! Bax, bax! Fəxrəddin bəy bu özüdür, şamı yandırır kitab oxuyur, bədbəxt, əcəl gırləyir... Mən ölüm, hələ tələsmə, qoy görək nə qayıracaq... Kitab oxuyur, şəkklə baxır, yəqin, Səadət xanımın şəkklidir.

Fərhad. Tamaşa yeri deyil, qardaş! Tutarlar, sən öləsən dərimizi boğazımızdan çıxardarlar, qurtar gedək!..

Məhərrəm. Bağ içində bizi kim görə bilər? Mən ölüm, bir az səbr elə. Afərin oğlan, pəh, pəh, pəh!..

Fərhad. Belə dur görüm aa. Qoy yatırdım gedək, sonra tərif elərsən!

Məhərrəm. Mən ölüm səbr elə... A gədə, sən nə qorxaqsan?! Belə bağ içində, belə qaranlıqda adam görmək olar, adam tutmaq olar?!

Fərhad. Bu canım ölsün ki, ya sən dəli olubsan, ya bizi əcəl gırləyib... Bircə fikir elə gör haradasan, məqam nə məqamdır!

Məhərrəm. Sən nə ağciyər adamsan, Fərhad, qoy bir tamaşa edək, görək Səadət xanımın ruhi-rəvanı necə oğlandır. Maşallah, afərin, həqiqətən, gözəl oğlandır!..

Fərhad. Pa-a-a, olmadı ki!.. Bəsdir, rəng-rəng danışma, sən Allah, qoy tamam eləyim, gedək.

Məhərrəm. Mənim əlim qurusun, əgər belə cavana mənim əlim qalxsə. Heyif deyil? Adam gərək onda Allahsız olsun.

Fərhad. Məhərrəm, Allaha bax, bu yer naz-qəmzə yeri deyil.

Məhərrəm. Mən ata bilmərəm, əlim qurur.

Fərhad. Əstəğfürullah! Sən belə dur, gör mən onu necə yatırdıram!

Məhərrəm. Olmaz, qoymaram heç vaxt! Əllərimi kəssən, dişlərimlə tutub qoymayacağam, vəssalam!

Fərhad. Bəs nə üçün məni buraya gətirmisən?! Yəqin ki, mən lən düşmənçiliyin var?

Məhərrəm. Uzun danışma, Fərhad, ağıllı danış! Sənə deyirəm, qoymaram, qoymaram, vəssalam!

Fərhad. Bircə de görüm, Cahangirə nə cavab verəcəksən?

Məhərrəm. O sənin borcun deyil.

Fərhad. Belə məlum olur ki, sən bizə yoldaş deyilsən, bəlkə, hələ...

Məhərrəm. Baş aparma, Fərhad, adam kimi danış...

Kənardə tüfəng atəşinin səsi gəlir, Fəxrəddin şamı söndürür, Məhərrəm və Fərhad qaçirlar.

X ə l i l . Tərpənmə, tərpənmə boynunu sovurram!
Ş a h m a r b ə y . A gədə, qoymayın. Qabaqla! Hara qaçırsan? Qoy-
mayın, ay gədə!

H a c ı M u r a d . Tutun, ay gədə, qoymayın, getdi. (*Tüfəng səsi*)

X ə l i l . Tüfəngi elə atmazlar, al gəldi. (*Tüfəng səsi*)

H a c ı M u r a d . Tutmuşam, gəl, ay gədə! Tərpənmə! Tərpənmə,
öldürdüm! Hara tərpənirsən? Öldürməm bu saat!

X ə l i l . O birisi necə oldu, ay gədə? At qalsın yerində, qoyma qaçdı!

Ş a h m a r b ə y . Qorxma, gəldim... Buraxmayın! Bağla qollarını!.. O
birisi necə oldu, ay uşaqlar?..

X ə l i l . O birisini apardılar. (*Tez-tez tüfəng atılır və səs uzaqlaşır*)

Qoymayın, apardılar!

Pərdə

Beşinci məclis

S ə d ə t x a n ı m . Mənim ağlım kəsmir ki, bu gün Mahmud şəhərə
getmiş ola, heç elə gün olmayıb ki, bizim evimiz bu mərtəbə yiyəsiz qala.
Gədələrin biri də evdə yoxdur. Qanmıram, bu nə işdir? Deyirəm, yoxsa
bu evi yıxılmışlar o tərəfə gediblər?

G ü l b a h a r x a n ı m . Mən özüm də qanmıram... Mahmud gedəndə
mənə dedi ki, şəhərdə işim var, bir-iki gündən sonra qayıdacağam.

H ü r ü . Mən onu bilirəm ki, Rüstəm bəy qaranlıq qovuşandan bir-iki
saat sonra tüfəngi götürüb getdi. Deyəsən, elə o bədbəxt uşaqları o tərəfə
getdilər.

G ü l b a h a r x a n ı m . Yavaş bir, ay qız! Bu nə səsdir, ay başına
dönüm?

S ə d ə t x a n ı m . Bir az sakit ol görüm. (*Səktə*) Siz burada durun,
mən görüm bu nə səsdir, bu saat qayıdaram. (*Gedir*)

H ü r ü . Heç belə iş görünməyib ki, sənin evində bir Allah bəndəsi gəlin
ola, sən gedəsən onun atası evinə od vurub, qardaşların öldürəsən. Belə
yox olasan sən, ay Rüstəm bəy, yox!

G ü l b a h a r x a n ı m . Allahın qəzəbinə gəlsin görüm onu, evi başına
uçsun, tar-mar olsun, Sədətətin canından uzaq yerdə.

H ü r ü . Vallah, əgər Sədət olmaya, bu evdə mən bir gün də qalmaram.
Deyirəm, nə bilim, bəlkə, Allah rəhm eləyə, bir növ bunlar barışalar.
Sədətətin işin qurtaraq, çıxmaq gedək evimizə.

G ü l b a h a r x a n ı m . Yox, bu evi yıxılmış Rüstəm bəy farağət
oturmayacaq, ölənəcən barışıq da ola bilməz. O elə məlun deyil!

S ə d ə t x a n ı m (*tələsik gəlib*). Hürü nənə! Mahmudun çuxasını, Əh-
mədin yapıncısını, papaqlarını tez buraya gətir, tez ol, tez! Sual lazım deyil,
durma. (*Hürü gedir*) Xudaya, bilmirəm, biz nə günah eləmişik ki, bu qədər
müsbətlər bizim başımıza gəlir?.. Gülbahar, titrəmək vaxtı deyil... Bu
dəqiqə sən gərək gedəsən, burada artıq qala bilməzsən! Evin yıxılsın ata,
evin yıxılsın! Gediblər... Qırğın olub, çoban söyləyir...

G ü l b a h a r x a n ı m. Canım sənə qurban, Səadət, yoxsa atamın evi yıxılıbdır? Uy Allah, uy Allah, ölüm mənimdir!

S ə a d ə t x a n ı m. Ağlamaq yeri deyil. (*Hürü gəlir*) Gey çuxanı, papağı qoy başına. Hürü nənə, sən də. Tez olun, bax, ha belə... İndi Allah amanında, durmayın, Gülbahar, məni yadından çıxartma, gedin, Allah sizə yar olsun! Gedin, yoldan kənar, özünüz də bağçanın dalından çıxın. (*Ağlaşib öpüşürlər*)

G ü l b a h a r x a n ı m (*gedə-gedə*) Yazıq canım vay, yurdsuz-yuvasız canım vay! Səadət, Səadət, ölüm yaxşıdır ayrılıqdan.

S ə a d ə t x a n ı m. Allah kərimdir, gedin, gedin! Görüm mənim başımda nə müsibətlər var!..

(*Səs gəlir. Səadət xanım irəli durub*) Kimsən? Yaxın gəlmə, adını de, yoxsa...

R ü s t ə m b ə y (*bağçadan*). Mənəm, Səadət, qorxma!

S ə a d ə t x a n ı m. Salamatsızımı, ata? Dəxi məndə can qalmayıb... Belə iş olmaz ki, siz mənim başıma gətirirsiniz.

R ü s t ə m b ə y. Qorxma, qızım, bir elə artıq iş olmayıb, sən get içəri, yad adam var.

S ə a d ə t x a n ı m. Bir elə iş olmayıb nə deyən sözdür, ata? Bəs Mahmud hanı? Allah məni öldürsün qurtarsın sənin əlindən!

R ü s t ə m b ə y. Sənə deyirəm bir elə iş olmayıb, get, qalmaqal eləmə! Camaatı buraya tökmə! (*Mahmud bəyi Əhməd qoluna girib yavaş-yavaş gətirir*)

S ə a d ə t x a n ı m. Uy, uy, qardaş! Bacın ölsün, ay qardaş!.. Sənə nə olub, ay qardaş?!

R ü s t ə m b ə y. Səadət! Çığırılıb-bağırılıb aləmi buraya tökmə, Allah xətirinə!..

M a h m u d b ə y (*zəif səslə*). Qorxma, Səadət, qorxma, sənə mən söz verdim, mən deyən olmadı, Allah işidir.

R ü s t ə m b ə y. Bir yastıq! Tez, tez ha! (*Səadət xanım qaçır yastıq gətirməyə*) Qorxma, yassar, mərdanə ol, oturt Əhməd, gir qoltuğuna... Ha belə!

M a h m u d b ə y. Tələsməyin, qoyun bir az dincəlim. (*Səadət yastıq gətirir*) Uf, yavaş, yavaş!

S ə a d ə t x a n ı m. O güllə bacının gözlərinə dəyəydi, ay qardaş, yazıq qardaş! Dincəldinmi, ay ata, dincəldinmi?

R ü s t ə m b ə y. Bir qayçı, tez a! Yara gərək bağlana, bağlanmasa olmaz. Bəlkə xətərli yaradır... qolunu, belə başına dönüm, çıxart, Əhməd!

M a h m u d b ə y. Yavaş-yavaş, tərپətmə! Qoy bir az dincəlim. (*Əhməd yaraya baxır*)

R ü s t ə m b ə y. Qan çoxmu gedib, ay gədə?

Ə h m ə d. Bilmək olmur, ay ağa. İndiyə kimi axdı getdi, qan nə qayırır?

S ə a d ə t x a n ı m (*gəlir, əlində qayçı*) Sən belə dur, Əhməd! Bacın gözlərinə qurban, qardaş!.. Əhməd belə tut, ha belə. Yavaş, tut buradan, çıxart, yavaş-yavaş. Bu saat, canım sənə qurban, çıxart, ha belə.

R ü s t ə m b ə y (*Səadətə*) İndi sən belə dur, özün də buradan get... Əhməd, üsullu böyrü üstə çevir... Yaxşıdır, çox incitmə... Bu yaranı bağlasan, yaxşı deyil.

S ə a d ə t x a n ı m. Elə demə, deyilən ki, evin yıxılıb, vəssalam... O güllə bacının sağ gözü dəyəydi, ay qardaş!.. Axır sənin nə işin vardı elə yerlərdə, yazıq qardaş, mehriban qardaş? Dincəl ata, evi yıxılmış ata, dincəl!..

R ü s t ə m b ə y. Mahmud, Mahmud... Niyə danışmırsan, ay başına dönüm? Mahmud, Mahmud! Başın bir az dikəlt, ay gədə. Bu Vəli hansı cəhənnəmdə qaldı, bilmirəm!

Ə h m ə d. Ağa, Cahangir bəyi, Vəlini tutdular, yazıqlar şir kimi əl-ləşirdilər, olmadı!.. Zalım uşaqları guya ki bizim yolumuzu gözləyir-lərmiş!..

S ə a d ə t x a n ı m (*Mahmuda baxıb*). Uy, ay qardaş!.. Ata, evin başına uçsun!.. Ata, barı üzünü qibləyə çevir.

R ü s t ə m b ə y. Mahmud, Mahmud... Axır sən Rəşid bəyin qarda-şısən, niyə belə yassar olursan? Mahmud, niyə dinmirsən, qoca atan sənə qurban?

S ə a d ə t x a n ı m. Bacın gözlərinə qurban, qardaş! Allahı çağır, salavat çevir, kəlməni de, ürəyinin sözünü de, nakam gedən qardaş!

M a h m u d b ə y (*zəif səslə*) Gülbahar...

S ə a d ə t x a n ı m. Gülbaharı çağırımı gəlsin?

R ü s t ə m b ə y. Canıma od salma, ciyərimi dağlama, nakam gedən oğul! Taxsır məndədir, ay oğul, mən ölməli idim, mən, mən, mən, mən... mən... mən!..

M a h m u d b ə y. Gülbaharın xatirinə dəyməyin, incitməyin.

S ə a d ə t x a n ı m. Qorxma, ay qardaş... Mən ölənəcən qoymaram Gülbahara güldən ağır söz deyilə. Gülbaharın sənə qurban, bədbəxt qardaş!

R ü s t ə m b ə y. Ay oğul, aman günüdür, mənim evimi yıxma!.. Məni imansız eləmə!..

Ə h m ə d. O güllə dəyəydi mənim sağ gözümə, ay ağa, ay yazıq, fəqir ağa... Elə adam vurmayın deyib yalvarırdın, ay ağa!.. Məzlum ağa!..

R ü s t ə m b ə y. Bircə səsini çıxart, ay oğul! Malım-dövlətim sənə qurban, ay oğul! Evimə od düşəydi, Mahmud, dilim quruyaydı, Mahmud!

S ə a d ə t x a n ı m. Sən qardaşımı tufana verdin, ata! Sən yıxdın evimizi! Yurdu dağılsın, ata!.. (*Mahmuda baxıb*) Uy, başınıza dönüm, qardaşım keçinir, üzün qibləyə çevirin. Evi yıxılmış ata, yurdu tar-mar olmuş ata, barı qoyma, qardaşım Quransız keçinə... Uy, Allah, yazıq qardaşım! (*Mahmudu qucaqlayır*)

R ü s t ə m b ə y (*Mahmuda baxıb*) Əhməd, xalçadan tut, belə çevir. Dilim quruyaydı, oğul! (*Üzünü qibləyə çevirirlər*) Bir az da belə... Səni namus yolunda bada verdim, oğul!.. Əhməd, yüyür molla dalınca!..

Ə h m ə d. Evimiz yıxıldı, ay başına dönüm. Bu şəhidə nə Quran?.. Gecənin bu vaxtında molla nə qayırır, yetirməz... Keçibdir...

S ə a d ə t x a n ı m (*tez Qurani götürüb*) Ay qardaş, ay qardaş!.. Qulaq as, gör bacın üstündə necə Quran oxuyacaq. (*Qurani açır*) Bis-millahirrəhmanir-rəhim... (*Qəşş eləyib yıxılır*)

R ü s t ə m b ə y (*ayaq üstə, başıaçıq*) Ay gədə, o xəncəri sox mənim ürəyimin başına, atam sənə qurban!.. Məni öldürün, ay camaat, mən biimanı dünyada sağ qoymayın!.. Başınıza dönüm... Mahmud!.. Ev-eşiyimə bu saat od vuracağam, Mahmud! Səndən sonra mənə heç zad lazım deyil, Mahmud!.. Əhməd! Əhməd! Od gətir, küləş gətir, yurdumu gərək xaraba qoyam! (*Gədə-gədə*) Uy, Mahmud, uy Mahmud, belimi sındıran oğul!

Ə h m ə d. Qurtardın, ağa, dünyanın qiylü-qalından. Heyf sənə! Səndən sonra mən bu evə üz döndərmərəm, qanına əvəz eləyib baş götürüb gedərəm, and olsun sənin bu canına!.. Külfətdən əl çəkib, vətəni atıb, yurd-yuvanı dağıdıb, baş götürüb gedəcəyəm... Ta bu ömr olmadı!.. (*Üzündən öpüb*) Özümü sənə qurban dedim, indi get qəbirdə rahat yat, qanına qan elərəm, qorxma! (*Gədə-gədə*) Ağa, mehriban ağa, rəhmli ağa, nakam ağa!..

Pərdə

Altıncı məclis

Vaqe olur Fəxrəddin bəyin mənzilinin qabağında olan bağçada.

Ə h m ə d (*ətrafa baxa-baxa gəlir*). Ay bivəfa, puç dünya! Bu az müddətdə gör necə gözəl oğlanlar bada gedib. Rəşid bəy getdi, Mahmud bəy getdi, Vəli kimi əjdaha qalada axırını yaradan tələf oldu getdi... Cahangir bəyin yurd-yuvasını dağıtdılar, canı dustaqxanada çürüyür. Rüstəm bəy kimi pəhləvanın beli bükülüb, özü dönüb bir yumağa...

Tüfəngini sazlayıb gizlədir.

F ə x r ə d d i n b ə y (*gəlir bağçaya*) Hacı Murad, bu gün gələn qəzetləri gətir buraya!.. Heç belə yorulmamışdım ki, bu gün yorulmuşam; bizim bu camaat ilə məgər iş görmək olar. Günbəgün, saatbasaat nə qədər yaxın bələd oluram bunların xasiyyətlərinə, bir o qədər aşkar görürəm ki, bir gül ilə bahar olmaz. Dəxi məni təngə gətiriblər, ovqatım olub təlx, ələlxüsus biçarə Mahmudun müsibəti məni hər şeydən artıq yandırır... (*Hacı Murad bir səndəli gətirir, bir cüt şam və bir miz*) Hacı Murad, Xəlil necədir, yarası sagalıbdırmı?

H a c ı M u r a d. Yaxşıdır indi, ağa... Gədə az qalmışdı ölsün, qoçaq həkim əcəb kömək elədi. Bir-iki gün olur ki, azarxanadan çıxıbdir.

F ə x r ə d d i n b ə y. Çox şadam... Hacı Murad, səhər tezdən gedərsən Əhməd bəyin yanına və bir araba da apararsan, təhəng çubuğu verəcək gətirərsən. Əlavə bağbanlara deyərsən ki, aşağı bağı tamam kəlləsər eləsinlər. Özüm də gələcəyəm.

H a c ı M u r a d. Bəli, ağa, baş üstə.

F ə x r ə d d i n b ə y (*qəzetə baxıb*). Gedə bilərsiniz. (*Hacı Murad baş vurub gedir*) Vallahi-billahi, doğru yazıblar, haqları var... Bizim kimi vəhşi tayfanın dünya üzündə gərək yeri olmasın... Hara baxırsan, heç bir könül şad edən şey görmürsən... Heyif sənə, gözəl şəriət! Heyif sənə, gözəl islam ki, biz vəhşi olub qədr-qiymətini qanmırıq!

Tüfəng atılır, Fəxrəddin bəy yıxılıb tez qalxır, Hacı Murad tələsik gəlib onu qucaqlayır.

H a c ı M u r a d. Ay başınıza dönüm, aman günüdür gəlin... Nə oldu, ay ağa? Nə oldu, başına dönüm?

F ə x r ə d d i n b ə y. Bimürüvvət oğlu, biinsaf oğlu!..

H a c ı M u r a d. Ay dad, ay fəryad! Amandır, gəlin, ay başınıza dönüm! Gəlsənizmi, Şahmar bəy, Xəlil!..

F ə x r ə d d i n b ə y. Məni oturt, həkimi çağır... Xudaya şükür... Qərribə müsibətdir, müsibəti-müsəlmanan! Vəhşilik, elmsizlik, nadanlıq! Bəli, neyləmək, qəza işidir... (*Şahmar bəy əlində tüfəng, Mələk xanım, Gülbahar, Xəlil qolu boynundan asılı tələsik gəlirlər, Hacı Murad Şahmar bəydən tüfəngi alıb qaçır*)

Ş a h m a r b ə y (*Fəxrəddini qucaqlayıb*). Xəlil! Həkim, tez... Qorxma, başına dönüm, qorxma, canım sənə qurban!

Hacı Muradın çöldən səsi gəlir.

H a c ı M u r a d. Ay namərd oğlu namərd, hara qaçırsan, qanını içəcəyəm. Qaçma, ay gədə, vallah, səndən əl çəkməyəcəyəm! (*Tüfəng atılır*)

M ə l ə k x a n ı m. Allah, amandır, Allah, amandır. Allah, özün rəhm elə, qorxma, gözlərinə qurban! (*Oturur Fəxrəddinin yanında*) Uy, ay Fəxrəddin, bu nə işdi bir düşdük?!

G ü l b a h a r x a n ı m (*Fəxrəddinin ayaqlarını qucaqlayıb*) Uy, ay qardaş! Uy, yazıq qardaş!

F ə x r ə d d i n b ə y. Qorxmayın, qorxmayın... Çıxart (libasın), hərəgah ağciyəyə dəyməmiş olsa, ümid var...

Ş a h m a r b ə y. Şahmar adlı qardaşın olmayaydı, Fəxrəddin və belə müsibəti görməyəydi. (*Gülbahar xanım yaylıq və yastıq gətirir*) Qoy buraya, ha belə... Uzan, uzan, canım sənə qurban! (*Yaranı bağlayır*)

F ə x r ə d d i n b ə y. Həkim necə oldu, nəfəsim darıxır...

G ü l b a h a r x a n ı m. Darıxan nəfəsinə günüqara, bədbəxt bacın qurban, Fəxrəddin! Uy, yazıq qardaşım...

H ü r ü (*tələsik daxil olur*) Güllə kimə dəyib, a başınıza dönüm?.. Bu nədir, Allah, bu nədir? Fəxrəddin, Fəxrəddin... aman günüdür, Fəxrəddin! Evin yıxılsın, Mələk xanım! Başına əlləmə düşsün, Mələk xanım, dincəldinmi, dincəldinmi?!

M ə l ə k x a n ı m. Ay camaat, məgər ciyərimdən çıxan tüstünü görmürsünüz!? Yandım, Allah! Dilim lal olaydı, Fəxrəddin! Gözlərim kor olaydı, Fəxrəddin!

G ü l b a h a r x a n ı m. Uy, Şahmar, bir belə də qan gedərmi? Qoyma başına dönüm, amandı, Allah! Amandı!.. Allah, sən özün rəhm elə, bizə yazığın gəlsin!..

F ə x r ə d d i n b ə y. Macal vermədi... Bivaxt... Heyif!

G ü l b a h a r x a n ı m. Ay başına dönüm, həkim necə oldu? Ay ata, ay ata, evinə od düşəydi, ay ana! Yurdun tar-mar olaydı, ay ata! (*Fəxrəddinə baxır*) Həkim necə oldu? Başınıza dönüm... Həkim, həkim, həkim! (*Qaçır çölə*)

Ş a h m a r b ə y. Ürəyin incidirmi, qardaş? O güllə mənim sağ gözümə dəyəydi, Fəxrəddin!

Fəxrəddin bəy. Məktəbxana, azarxana məndən sonra tək nişanədir, dağıtma. Səadətə hörmət eləyin, düşməni bağışlayın...

Şahmar bəy. Şahmar adlı qardaşın ölsün, Fəxrəddin. Yaman yerdə evimizi tar-mar elədin!

Fəxrəddin bəy. Şahmar!

Şahmar bəy. Can Şahmar! Nədir, başına dönüm? Sözünü de!..

Fəxrəddin bəy. Səadət...

Şahmar bəy. Hürü nənə, canım sənə qurban, Səadət xanım qonşuluqda dayısı evindədir, çağır gəlsin, ciyərim odlanır, Fəxrəddin!

Hacı Murad, Xəlil daxil olurlar.

Hacı Murad. Ağ! Səni bu hala salanı cəhənnəmə vasil elədim; amma heyif sənə, kaş o güllə mənə dəyəydi... Ölüm Allah əmridir, ağa, ancaq... (*ağlamaq qoymur danışmağa*)

Fəxrəddin bəy. Əşhədü-ən-lailahə-illəllah, əşhədü-ən Məhəmməd-nərəsuləllah...

Səadət xanım (*daxil olur Hürü ilə*) Belə dur. (*Hürüyə. Oturur Fəxrəddinin yanında. Xəlil, Hacı Murad çölə çıxırlar*)

Şahmar bəy. Fəxrəddin, bir gözünü aç gör bizə kim gəlibdir!

Səadət xanım. Fəxrəddin, mən səni bir yekə pəhləvan hesab eləyirdim, bəs sən belə imişsən?!

Fəxrəddin bəy (*Səadətin əlindən tutub*) Ağlama, mərdanə ol, qəza işidir, təzə bağda dəfn eləyin, qan tökmək kifayətdir...

Səadət xanım. Mənim bu yanan ciyərimi göz yaşı söndürməz. (*Əlindən öpür*) Fəxrəddin, necə gözəl arzularımız qaldı, Fəxrəddin... Bu dünya necə puç dünya imiş, Fəxrəddin! Heyif sənə, heyif, heyif... Bu pis, murdar ömrü müsəlman qardaş dəxi bədtər eləyib. Bu müsibət mөгər nadanlıqdan, elmsizlikdən deyil?!

Mələk xanım (*dəli sifətində qalxıb*) Yanıram, vallah yanıram, billah, üstümə su tökün, başınıza dönüm!.. Heydər, Heydər... Gəl, gəl, gəl. Şahmar, qoyma, evimizə od düşüb! Ay aman, yandıq! Yandım, yandım, yandım, Allah! (*Qəşş eləyir*)

Şahmar bəy (*dıqqət ilə baxıb*) Belimi sındırdın, qardaş! Ümid yerimi kəsdin, qardaş. (*Gedir, ağlaya-ağlaya*)

Səadət xanım. Hürü nənə, Mələk xanımı apar çölə, biçarə dəli olacaq...

Hürü (*Mələk xanımı durquzub aparır*) Dur gedək, yurdu başına uçmuş, xanimanı dağılmış, dur gedək, dur... Öz əlinlə evini yıxdın!

Mələk xanım. Apar məni sal quyuya, atam-anam sənə qurban, Hürü!.. Fəxrəddin balam vay! Cavan oğlum vay!.. Heydər, gəl, balamın sevgilisi yanındadır, gəl toy elə! Heydər, gəl, gəl, gəl! (*Gedirlər*)

Səadət xanım (*tək*). Belə namərdlik olmazdı ki, sən elədin, Fəxrəddin... Uff! Ürəyimə bir dağ çəkdi, ölənəcən yandıracaq, Fəxrəddin!.. Mən səni bu mərtəbədə istəməsəydim, Fəxrəddin, bir dəqiqə bu dünyada sağ qalmazdım. Ölsəm, əziyyətdən xilas ollam, Fəxrəddin, onu istəmirəm... Nə qədər canım sağdır, sənə təziyedar qalacağam, gündə beş vaxt qəbrinin başına dolanıb, azarxanada, məktəbxanada mücavirlik edəcəyəm. Səndən sonra ömrüm uzun ola bilməz! Fəxrəddin, vəsiyyət edəcəyəm, qəbrimizi bir etsinlər... Heyif sənə, Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənin qədrini-qiymətini bilmədilər... İndiyə kimi həya qoymayıb əlindən öpüm, amma indi üzündən

öpəcəyəm, ayrılıqdır, Fəxrəddin! (*Qucaqlayıb öpür*) Nəfəsim gəlmir... Bismillahirrəhmanir-rəhim... Xudaya! Mən necə bədbəxt yaranmışam ki, gör kimlərin üstündə Quran oxuyuram... Məgər belə müsibət çəkmək olar? Dağlanmış sinəmi parə-parə elədin, Fəxrəddin... Bismillahirrəhmanir-rəhim... Ciyərim dağılandı, Fəxrəddin! (*Fəxrəddini qucaqlayıb qəşş eləyir*)

Sədayi-qayıbanə oxuyur:

Va həsrətə qoydu fələk binəva səni;
Aləmdə dərd çəkməyə gördü rəva səni.
Dünya evində olmadı bir yaxşı gün nəsib,
Övrətlər içrə eylədi bəxtiqara səni.

Pərdə

II dər ● Məzmun üzrə iş

1. Kiçik qruplarda birləşərək evdə oxuduğunuz məclislərin məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərinizi bölüşün.
2. Gəldiyiniz nəticələr barədə təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Müzakirədə aşağıdakı sualları da əhatə etməyə çalışın.
 - Cahangir bəylə dostlarının məqsədi nə idi?
 - Mahmud bəy basqının qarşısını almaq üçün nə tədbir görmüşdü?
 - Məhərrəm Fəxrəddinin öldürülməsinə nə üçün razı olmadı?
 - Mahmud bəyin ölümü Rüstəm bəyə və ailəsinə necə təsir etdi?
 - Fəxrəddin Əhməd tərəfindən hansı şəraitdə vuruldu?
 - Fəxrəddin faciəsinin səbəbini nədə gördü?
 - Səadət andında hansı qərarını ifadə etdi?
 - Əsər hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlər barədə danışmağa əsas verir?

Evdə iş

Faciədən seçdiyiniz məclisin məzmununu hazırladığınız plan əsasında iki formada – yığcam və yaradıcı danışmağa hazırlaşın.

III dər ● Təhlil üzrə iş

1. Mətni oxuyun. Araşdırma apararkən ordaki fikirləri zənginləşdirin və tamamlayın.

Faciənin mövzusu və bədii həlli verilən başlıca problem nədir?

Əsərin mövzusu ilə bağlı fərqli fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onda mülkədar məişətindən danışıldığını iddia etmiş, başqaları isə onu nəsil ədavəti, qan davası haqqında əsər kimi səciyyələndirmişlər. Əslində, pyesin mövzusu daha geniş, onda qoyulan problem daha ciddi və dramatikdir. Faciədə N.Vəzirovun mənəvi

azadlıq və humanizmlə bağlı ideyaları, tərəqqiyə, xoşbəxt həyata ciddi maneə olan cəhalət və nadanlığın ifşası ilə bağlı mütərəqqi fikirləri öz əksini tapmışdır. Böyük maarifçi kimi N.Vəzirov nadanlıq və cəhalətlə mübarizəni azadlıq, humanizm uğrunda mübarizə hesab edirdi.

Əsərin süjet xəttini nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətdə yeni yaranmağa başlayan mütərəqqi qüvvələrlə hakim mövqə tutan mürtəcə qüvvələr arasında kəskin ziddiyyət, ölüm-dirim mübarizəsi təşkil edir. Mənbələr əsasında aparılan araşdırma bu mətləblərə aydınlıq gətirməyə imkan yaradır.

Faciədəki obrazları xarakter, davranış və əməllərinə görə fərqləndirən başlıca cəhətlər hansılardır?

Əsərdə diqqəti daha çox çəkən Rüstəm bəy və Fəxrəddin bəy surətləridir.

Rüstəm bəyin pyesin lap əvvəlindəki monoloqu onun düşüncələrini, həyata baxışını, xarakterindəki mühüm cəhətləri üzə çıxarır, köhnəliklə yeniliyin üz-üzə gələcəyini, hadisələrin

kəskin istiqamət alacağını qabaqcadan xəbər verir. Rüstəm bəyin mühafizəkarlığı, qəddarlığı yalnız Fəxrəddinlə, evini viran qoyduğu digər bəylərlə bağlı deyil, bu naqislik oğluna, qızına münasibətdə də özünü büruzə verir. O, mədəni geriliyin nəticəsi olan cəhalət və nadanlığın, qan intiqamı kimi mənfi adətlərin hökm sürdüyü, günahsız insanların qətlə yetirilməsinin qəhrəmanlıq sayıldığı bir mühitin yetirməsidir. Öz xudbin, mənəmlik hislərinə qurban verdiyi övladlarının ölümündən sarsılan Rüstəm bəyin faciəsi, əslində, köhnəliyin faciəsidir. Oğlu Mahmud bəyin ölümündə günahkar olduğunu anlayan Rüstəm bəy “Məni öldürün, ay camaat, mən biimanı sağ qoymayın” deməklə öz məğlubiyyətinin labüdlüyünü etiraf etmiş olur.

Eyni zamanda Rüstəm bəyin bir ata kimi övladlarına məhəbbəti – qızı Səadət xanımı oxutdurması, təhsilli ziyalı kimi yetişməsinə imkan yaratması, oğullarının ölümündən sarsılması, öz günahını, gec də olsa, dərk etməsi, nöqərlərinə öz övladı kimi yanaşması onu ziddiyyətli obraz kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

Təhsilini tamamlayıb vətənə dönməyə **Fəxrəddin** böyük arzularla yaşayır. Xalqın maariflənməsi, ölkəsinin qabaqcıl mədəni ölkələr sırasında yer alması onun ən böyük arzusudur. O, vaxt itirmədən əməli fəaliyyətə başlayır; öz xərçi ilə xəstəxana və məktəb açır, təsərrüfatını yenidən qurur, onu gələcəkdə daha da genişləndirməyi planlaşdırır. Yenilik, tərəqqi arzusu, həvəsi onu bir an da olsa, tərk etmir. Lakin ətrafında baş verənlər, eşitdikləri bu gənc maarifpərvəri məyus edir. Avamlığın, cəhalətin hökm sürdüyü, qara qüvvələrin at oynatdığı mühitdə tək olduğunu anlayan bu xeyirxah, humanist gənc “bir gül ilə bahar olmaz” nəticəsinə gəlir. O, “zülmət səltənətində” bir nur kimi parlayıb tez də sönmür. Onun faciəli ölümü oxucunu mütəəssir edir, gözəl niyyətlərlə yaşayan bu gənci məhv edən qara qüvvələrə müəllif kimi, o da nifrət edir.

Səadət xanım dramaturgiyamızda ilk maarifçi qadın surəti kimi səciyyələndirilir. Fəxrəddinlə həmfikir olan bu nəcib, ağıllı qız onun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirir, ona yardımçı olmağı arzulayır. Atasının əməllərini bəyənməyən, işıqlı ideallarla yaşayan Səadət xanım onun qara niyyətini – Fəxrəddini öldürmək istədiyini biləndə hiddətini boğa bilmir, qardaşına öz mövqeyini bildirir: “Qardaş, biz heyvan deyilik ki! Bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsdə məhəbbət gerek, insaf gerek, mürvət gerek! Atamızın bir ayağı qəbirdədir, lazımdır ki, biz mane olaq onun vəhşi işlərinə. Nə olubdur, axır, bəs deyil?!”

Ailələrinin düşmənciliyi bu iki gəncin məhəbbətinə mane ola bilmir. Onların düşüncə, arzu, həyata baxışları arasındakı yaxınlıq yeni dünya insanının yetişdiyininə işarə idi. Təsədüfi deyildir ki, Fəxrəddini, onun arzu və əməllərini hamıdan çox Səadət xanım duyur, anlayır və qiymətləndirir. Onun təəssüf hissi ilə dediyi sözlər bunu bir daha təsdiq edir: “Heyif sənə, Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənə qədrini, qiymətini bilmədilər!..”

Oxucu bu sədaqətli qızın Fəxrəddinin arzularını həqiqətə çevirmək uğrunda çalışacağına inanır. Özü dediyi kimi, Fəxrəddindən sonra onu yaşadan da bu istəkdir.

Dramaturq əsərdə Mələk xanım, Şahmar bəy, Cahangir bəy, Mahmud bəy, Əhməd, Gülbahar, Hürü nənə kimi fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilən, fərqlənən obrazlar yaratmışdır.

Fəxrəddin bəyin anası **Mələk xanım**, qardaşı **Şahmar bəy** cəhalətin hökm sürdüyü mühitin tipik nümayəndələridir. Onlar Fəxrəddini qan davasına qoşmaq barədə düşünür, onun Səadətlə ailə qurmaq, yeni həyata başlamaq arzusuna qarşı çıxırlar. Nadanlıq mühitinin digər nümayəndəsi – **Cahangir bəy** sevdiyi Səadət xanıma qovuşmağın yolunu günahsız Fəxrəddini öldürməkdə görür. Faciədəki **Mahmud bəy**, **Gülbahar**, **Hürü nənə** obrazları da öz fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir, əsərdə az görünmələrinə baxmayaraq, oxucunun yaddaşından silinmirlər.

“Müsiabəti-Fəxrəddin” yüksək bədii keyfiyyətləri ilə tək-cə müəllifin yaradıcılığında deyil, ədəbiyyat tariximizdə önəmli yer tutur. Dilinin kamilliyi, səlisliyi onun bədii təsir gücünü qat-qat artırır. Dramaturq monoloq və dialoqların düşündürücü və mənalı olmasına, yığcamlığına xüsusi diqqət yetirmiş, artıq söz və ifadəyə yer verməmişdir. Surətlərin nitqi, işlətdiyi hər söz, ifadələr onların xarakterinə uyğundur. Əsərdəki atalar sözü, məsəllər, obrazlı ifadələr pyesin dilini canlı danışıq dilinə yaxınlaşdırmış, onun emosional təsir gücünü artırmışdır.

Əsərdə bədiiyyəti, obrazlılığı təmin edən başlıca vasitələr hansılardır?

Dramaturji tələblərin gözlənilməsi əsərdə bədiiyyəti təmin edən mühüm vasitə yerdə çıxış edir. Dramatik konflikt əsər boyu zəifləmir, bir-biri ilə sıx bağlı olan hadisələr tamaşaçını, oxucunu gərgin vəziyyətdə saxlayır.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk *faciə* olan “Müsiabəti-Fəxrəddin” bu janrın tələblərinə cavab verir. Cəmiyyətdə hakim mövqə tutan, hər cür tərəqqiyə mane olan qayda-qanunlara, adət-ənənələrə qarşı çıxan Fəxrəddin cismən məhv olsa da, köhnəliyin təmsilçisi olan qüvvələrin üzərində mənəvi qələbə qazanır.

2. Kiçik qruplarda birləşərək oxuduqlarınızla bağlı fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.
3. Əsərin oxusu zamanı öyrəndiyiniz məlumatlardan bəhrələnin.
4. Faciəni janr və dil baxımından komediya ilə (məsələn, “Hekayəti-müsyö Jordan...”la) müqayisə edin. Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

Evdə iş

Araşdırmanı davam etdirin

1. Sinifdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın.
 - a) Monoloqlarına əsaslanmaqla Fəxrəddin bəylə Rüstəm bəyin nitqini müqayisə edin. Müəllifin onlara münasibəti necədir?
 - b) “N.Vəzirov Səadət xanım simasında Azərbaycan ədəbiyyatına yeni bir surət gətirmişdir” – fikrini doğru sayırsınız mı? Mövqeyinizi əsaslandırın.
3. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Mənbələr

1. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait): edebiyat.ucoz.com.
2. N.Vəzirov. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, səh.8-10.

IV dər

- **Tətbiq**
Müzakirə
Yaradıcı iş

1. Mövzulardan birini seçib işləyin.

- b) Müasir həyatda yeniliklə köhnəliyin mübarizəsini nədə görürəm (təhlil xarakterli inşa).
- a) Fəxrəddinin arzuları, taleyi mənə hansı düşüncələr oyatdı (nəqli xarakterli esse).

2. Təqdimatlar əsasında yazılardan nümunələri müzakirə edin.

Evdə iş

1. Sınıfda icra etdiyiniz yazı işlərini təkmilləşdirib təqdimata hazırlaşın.
2. Faciə, dram və komediya janrlarının müqayisəsi üzrə təqdimata hazırlaşın.

Bölməni yekunlaşdırarkən

Aşağıdakı özünüqiymətləndirmə cədvəlini dəftərinizdə çəkin. Hər sütundakı başlıqların tələbinə uyğun qeydlərinizi yazın.

s.s.	Bölmə üzrə bilik və bacarıqlarım			
	Bölmədən əvvəl		Bölmədən sonra	
	Bilirdim	Bacarırdım	Öyrəndim	Bacarıram

Çətinlik çəkdiklərinizi, onları necə aradan qaldıracağınızı qısaca yazıb, müəlliminiz, sinif yoldaşlarınız və valideynlərinizlə müzakirə edin.

Çətinlik çəkdiklərim	Onları necə aradan qaldıra bilərəm

SEYİD ƏBÜLQASİM NƏBATI

Səba, məndən söylə...

Səba, məndən söylə o gülüzarə,
Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkünü, illər xəstəsi
Qapına dərmana gəlsin, gəlməsin?

Mən qurbanı olum ənbər tellərin,
Qönçə dodaqların, püstə dillərin.
O lalə rüxsarın, mişkin xalların
Oduna pərvanə gəlsin, gəlməsin?

Gözüm çox həsrətdir xumar gözüne,
Günəş camalına, şəkər sözüne,
Utanıram, necə deyim üzünə,
Dərdin xəstə canə gəlsin, gəlməsin?

Nəbati istəmər sənsiz dünyanı,
İzzəti, hörməti, şövkəti, şanı,
Bir zada qalmayıb daha gümanı,
Bu baş o meydanə gəlsin, gəlməsin?

İFADƏLİ OXUDA İSTİFADƏ EDİLƏN ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

1		Qısa fasilə (bir sayına bərabər)	sətri
2		Orta fasilə (iki sayına bərabər)	sətri
3		Uzun fasilə (üç sayına bərabər)	sətri
4	—	Məntiqi vurğu	sətiraltı
5	↗	Tonun yüksəlməsi	sətirüstü
6	↘	Tonun alçalması	sətirüstü
7	Sözün uzadılması, yaxud cümlənin hissəsinin oxu tempinin aşağı salınması	sətiraltı
8	➔	Tempin artırılması (oxunun sürətləndirilməsi)	sətiraltı
9	⤿	Yanaşı gələn sözlərin birnəfəsə deyilməklə oxunması	sətirüstü
10	⤿	Misrada fikir tamamlanmayıb növbəti misraya köçürüləndə qoyulur	sətri

LÜĞƏT

A

Ağaz – burada: ilk, əvvəl

Ağrı – zəhər

Ahü-əfğan – ağlama, fəryad, ah-nalə

Alçaq – təvazökar, sadə (“Müsibəti-Fəxrəddin”)

Amit – yer adı

Aznavur – burada: yekəpər

B

Başına əlləmə düşsün – başına kül olsun

Bərxurdar – burada: bələd, tanış

Bəstəri-möhnət – möhnət (qəm, dərd) yatağı

Bidar – oyaq, ayıq

Bikar – işsiz

Bim – qorxu

Bimar – xəstə

Biməsəl – örnəksiz, ibrətsiz

Biş – çox, artıq

Bitəkəlluf – təklif edilmədən, sadə, aydın

Bivayə – Hər şeydən məhrum olan; hamisiz, köməksiz

Bülənd – uca, yüksək

Bünyad – bünövrə

Büran – kəsən, iti, kəsici, kəskin (qılınc, xəncər)

Büti-ziba – büt: ibadət edilən şey; ziba: bəzəkli, gözəl

C

Cəng – dava, müharibə

Cüda düşmək – ayrılmaq, ayrı düşmək

Cünun – dəlilik

Ç

Çeşmi-giryan – ağlar göz

Çeşmi-mərdüm – əziz, doğma adamlar

Çovkan – burada: ucu əyri çomaq
Çub – çubuq. Burada balaban nəzərdə tutulur

D

Dam – burada: həbsxana
Dəhri-müxalif – o dünya
Dəmi-İsa – İsa peyğəmbərin nəfəsi
Dəmsaz – burada: həmsöhbət
Dərbar – şahın sarayı
Dərdmənd – dərdli, qüssəli, xəstə
Dəva – dərman-dava, əlac
Dəvayi-dərd – dərdin dərmanı
Dilgir – qəmli
Duş – çiyin
Dürfəşan – burada: inci kimi sözlər danışan

E

Ehya qılmaq – canlandırmaq, qüvvət vermək
Etidal – mülayim, orta halda olmaq

Ə

Əbləh – axmaq, sarsaq
Ədəm – yoxluq
Əfğan – fəryad, nalə
Əhli-bəsər – görün, anlayan adamlar
Əqdəm – əvvəl
Əqvam – qohumlar
Əndəlib – bülbül
Ənər – nar
Əmval – mal-dövlət
Ənis – munis, dost, yaxın yoldaş
Ərbab – burada: başa düşən adamlar
Ərbədə – dava, qalmaqal
Əsbabı-mənahi – qadağan edilmiş alət
Əqdəm – əvvəl
Əqrəb – göydəki on iki bürcdən biri (“Aldanmış kəvakib”)
Ələmdar – bayraqdar
Əlhani – gözəl səslər, nəğmələr
Əsrar – sirlər
Əsrari-nihan – gizli sirlər
Əzm etdi – burada: hərəkət etmək

F

Faiq – üstün
Fərigül-bal – ürəyi asudə, könlü rahat; dinc, qayğısız
Fəsanə – əfsanə
Fəsid – pozmuş, pozulmuş
Fəvaid – faydalar
Fəzail – fəzilətlər
Fiqh – şəriət məsələlərindən bəhs edən dini elmlərdən biri

G

Geyb – gizli, qeybə çəkilməmiş, göz önündə olmayan
Gərdən – boyun
Giryan – ağlaya-ağlaya
Gövhər – qiymətli daş, cəvahir
Gövsər – cənnətdə bulaq
Guş qıl – qulaq as
Günə – cür
Gürg – canavar, qurd

Ğ

Ğəməzə – naz

H

Həbib – sevgili, dost
Həcər – daş
Hədiqeyi-cud – səxavət, cömərdlik bağçası
Həqq – Allah
Həqayıqi-raz – sirli həqiqətlər
Həmdəm – dost, yoldaş, sirdaş.
Həmrah – yoldaş
Hərəmxana – şah sarayının qadınlara aid olan hissəsi
Həsənnənə, Həsənbaba, Xaçbulaq – yaylaq adları
Həşəm – qulluqçu və nökərlər
Həvadin – havadan
Huşyar – ağıllı, düşüncəli, şüurlü, dərrakəli

X

Xab – yuxu, rəya
Xanəbərəndaz – ev yıxan, ev dağıdan

Xeyl – camaat, tayfa
Xəcil etmək – utandırmaq
Xələf – oğul, övlad
Xəmidə – əyri
Xəvas – xasiyyət
Xişm – qəzəb, hiddət
Xoş zəban – xoş dilli, xoş danışıqlı
Xub – burada: gözəl, dilbər
Xuban – burada: gözəllər, göyçəklər
Xürrəm – şad, sevincli, fərəhli
Xudkeş – özbaşına
Xüşk – quru
Xüttə – ərazi, yer

İ

İdrak edən – dərk edən, anlayan
İfrat – bir şeyin son həddi
İkən – çox
İxtilat – söhbət
İqtibas – bir sözü, cümləni və ya fikri eynilə, yaxud məzmunca başqasının əsərindən alma, götürmə
İntibah – oyanma, çiçəklənmə, canlanma
İstiğfar qılmaq – üzr istəmək, bağışlanmağı xahiş etmək
İtab – məzəmmət

J

Jalə – səhər çiçəyin yarpağı üstündəki şəh, damcı

K

Kəlb – it
Kələssər etmək – burada: ağacların ucunu kəsmək
Kəmin(ə) – aciz, həqir
Kəpəz, Murov, Qonur, Qoşqar – dağ adları
Kəvakib – ulduzlar
Kəyan – İran şahlarına verilən ümumi ad
Kütah – qısa

Q

Qafil – xəbərsiz
Qəbail – qəbilələr

Qəhr – qəzəb, hirs, hiddət
Qissə – burada: hadisə, əhvalat
Qırqə – qırıntı
Qılman – cənnətdə xidmət edən oğlan. Şair meyi kövsər, saqini isə qılman hesab edir
Qori – imkan verin, qoyun. (“Ey Həbibim, işlə qori mədhim təkrar edəm...”)
Qüttaüttəriq – yolkəsən, quldur, qaçaq

L

Ləhni-Davud – Davudun gözəl, təsirli səsi
Ləl – qırmızı rəngli qiymətli daş

M

Mah – ay (klassik şeirdə gözəlin surətinə işarədir)
Məclisi-ürfan – dərk edənlər məclisi
Mədh – tərif
Mədhuş – heyran, valeh
Məqdur – mümkün olan
Mənhus – nəhs, pis
Məni – mənə
Mərdin – “Dədə Qorqud” dastanında coğrafi ad
Mərkəb – minik heyvanı
Mərrix – Mars planeti
Mərufi-tamami-xasü-amız – bütün camaat içində tanınmışıq
Mərz – sərhəd
Məsqətür-rəsi – 1. Anadan olan yer, doğulduğu məkan; “Vətən, yurd”
Minbəd – bundan sonra
Minət – heç, qətiyyən
Miraxur – tövlə başçısı
Mötad – adət edilmiş, vərdiş edilmiş
Murov – keçmiş zamanlarda kənd yerlərində polis vəzifəsini ifa edən hökumət məmuru
Mübən – aydın, əyan, aşkar
Müəssər – təsirli, acınacaqlı
Mükərrər – çox, dəfələrlə
Müqim – sakin, yaşayan, yerləşən
Mül – şərab
Münkir – inkarçı
Mürəxxəs – azad
Müstəcme – toplayan, cəm edən
Müstədam – daimi, əbədi, həmişəlik
Müstövfi – maliyyə naziri

Mütəqəllib – saxta, qəlp, qeyri-səmimi
Müttələ – xəbərdar
Mütəvəccəh olmaq – rəğbət bəsləmək
Müzəkka – zəkali, ağıllı

N

Nabəkar – yaramaz, alçaq
Nalan – nalə edən, ağlayan, inildəyən
Naleyi-zar – xəstə naləsi
Naxun – dırnaq
Nar – od, atəş
Natəvan – tabsız, zəif
Neyrəng – hiylə
Nəqşi-süvər – naxış və surətlər
Nəva – avaz, ahəng, nəğmə
Niknam – adı yaxşılığa çıxmış, yaxşı ad qoymuş
Nikuxah – başqasının yaxşılığına çalışan; xeyirxah
Nisbət etmək – əlaqələndirmək. Burada: tay tutmaq
Növi-cəmadət – cansız əşyalar

Ö

Övraq – vərəqlər; yarpaq
Övsaf – vəsflər

P

Pak – təmiz, saf
Payan – axır, son, nəhayət
Payi-bəstə – ayağıbağlı
Peyb – gözəl, qəşəng
Peyda olmaq – aşkar olmaq
Peydərpey – bir-birinin ardınca
Peyğam – xəbər, sifariş
Pənbeyi-qəflət – qəflət pambığı
Pəriru – pəri üzlü
Pərtövi-rüxsareyi – sübhan-alcıqlanmalı üzün işığı, nuru
Pədərsüxtə – atası yanmış (fars dilində söyüş)
Pünhan – gizli

R

Rəxnə – ziyan, zərər

Rəviş (söz rəvişi) – burada: söz meydanında; söz yolunda
Rəyasət – rəhbərlik, başçılıq
Riza – razılıq, istək, iradə, ixtiyar
Rizayi – İranda toxunan bir növ yun qumaş
Rövşən qıl – söylə, bildir
Rüxsar – üz, sifət, yanaq

S

Sası – azğın
Seyran – seyr etmə, gəzmə
Səbzə – yaşıl, göyərti
Səktə – sükut, sakitlik
Səlatin – sultanlar
Səmənd – qızılı ilə boz rənglər arasında xüsusi bir rəngdə olan (at haqqında)
Sər – baş
Sərdar – hərbi nazir, baş komandan
Sərəfraz – başı uca
Simü-zər – qızıl, gümüş
Sirişk – göz yaşı
Siyasət – burada: cəza
Suyi-məhbub – burada: məhbubun yanına
Sürahi – su və ya şərab tökmək üçün uzunboğaz şüşə qab

Ş

Şatir – böyük adamların qabağında gedib yol açan
Şəhla – tünd-mavi
Şəbi-hicran – ayrılıq gecəsi
Şəhd – bal
Şəhriyar – hökmdar, padşah
Şəmayil – surət, şəkil
Şəms – günəş, gün
Şərm – abır, həya, utanma, xəcalət
Şikəstə – üzgün, əldən düşmüş
Şuridə – aşıq, məftun
Şuriş – qarışıqlıq, çaxnaşma, şuluqluq
Şükufə – çiçək, açılmış gül
Şümar – say, hesab
Şümşad – möhkəm odunu olan həmişəyaşıl ağac

T

Tabaq – taxtadan oyulmuş, ağacdən hazırlanan dayaz, girdə, ya uzunsov qab

Təbdil – dəyişdirmə
Tədrici-məbadi – tədrici – yavaş-yavaş, məbadi – başlanğıc
Təəllül – bəhanə gətirərək işdən boyun qaçırma
Təəhhüd etmək – öhdəsinə götürmək, boynuna çəkmək
Təhəyyür – heyrət içində, mat-məəttəl
Təqrirat – söhbət, izahat
Təmkin – vüqar, özünü ağır aparma
Tən – tənə, rişxənd
Təşəxxüs satmaq – özünü çəkmək
Tişə – külüng, balta, kərki
Tuti – tutuquşu
Tülü quş – Oğuz tayfalarında müqəddəs sayılan ağ sunqur quşu (şahin)
Türfə – 1. Nadir, görünməmiş; 2. Qiymətli hədiyyə, töhfə

Ü

Ülfət – alışma, ünsiyyət
Üyub – eyiblər

V

Vaqifi-kar – işləri bilən
Varis – mirasa yiyələnən, vərəsə
Vərđi-həmra – qırmızı qızılıgül
Vəsl – vüsal, qovuşma, çatma
Vüsul olmaq – çatmaq, yetişmək

Y

Yassar – burada: qorxaq
Yadi – yada salmaq, xatırlamaq

Z

Zail – yox olan, heç olan
Zəbanə – şölə
Zəbun – zəif, qüvvətsiz
Zəməzəm – Kəbənin yaxınlığında olan bir quyunun suyu. Müsəlmanlar onun suyunu müqəddəs hesab edirlər.
“Zici-Uluğbəy” – Uluğbəyin (məşhur özbək alimi) tərtib etdiyi astronomiya cədvəli
Ziri-qəm olmaq – qəm batmaq, qəm dəryasına girmək
Zülf – saç

QISA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ

Ahəng – eyni ölçülü səslərin növbələşməsi, təkrarlanması və bir-birini izləməsidir. Ölçü, qafiyə, bölgü, rədif şəirdə ahəng yaradan əsas vasitələrdir.

Alleqoriya – yunan sözüdür, *rəmzlə danışmaq* deməkdir. Alleqoriyada fikir şəxsləndirilmiş obrazlar: heyvanlar, quşlar, cansız əşyalar, bitkilər və s. vasitəsilə çatdırılır. Məsələn, Füzuli “Söhbətül-əsmar” poemasında bağ, bostan bitkilərini canlandırma yolu ilə mənəb, şöhrət düşkünü olan insanları tənqid etmişdir.

Bədii sual – bəzən əsərdə fikir sual şəklində ifadə olunur. Bu, hər hansı məlumatı öyrənmək üçün qurulan sual cümləsindən fərqli olaraq, emosionallığı artırmaq, fikrin daha qabarıq ifadəsinə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bədii sualdan lirik əsərlərdə daha çox istifadə olunur.

Bədii təsvir vasitəsi – əsərdə bədii dilin mühüm tərkib hissəsidir. Əşya və hidsələrin oxşarlığı əsasında yaradılaraq məcazi mənə daşdıqları üçün onlara *məcazlar* da deyilir. Epitet, təşbeh, metafor və s. daha çox işlənən bədii təsvir vasitələridir.

Bədii ifadə vasitəsi – fikrin bədii təsir gücünü qüvvətləndirən vasitələrdir. Bütöv cümlə ilə ifadə olunduğu üçün onları *poetik sintaksis* və ya *sintaktik fiqurlar* da adlandırırlar. Bədii əsərlərdə tez-tez rast gəlinən

təkrir, mübaligə, bədii sual, bədii təzad, kinayə və s. bədii ifadə vasitələridir.

Bəhr – əruz vəznində misra bölümünü, uzun və qısa hecaların ardıcılığını, fasilələrin yerini təfilələr (fAilAtün, məfAİlün və s.) müəyyənləşdirir. Onlar birləşərək əruzun müxtəlif bəhrlərini (həzəc, xəfif, münsərih və s.) yaradır. Məsələn, M.P.Vaqifin “Bax” qəzəli fAilAtün təfiləsinin 3 dəfə bütöv, 1 dəfə yarımçıq (fAilün) işlənməsi ilə əmələ gəlmiş rəməl bəhrindədir.

Bənzətmə – məcazın növlərindən biri. Bədii əsərdə bir əşyanın, hadisənin hər hansı bir əlamətcə özündən daha qüvvətli olan əşyaya, hadisəyə oxşadılmasına deyilir. *Bənzətmə* əvəzinə, ərəb sözü olan, oxşatmaq, bənzətmək mənasını verən *təşbeh* termini də işlənir. *Bənzəyan, bənzədilan, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti* təşbehin ünsürləridir. Əgər 2-ci və 3-cü ünsür olmadan yaradılsa, buna mükəmməl təşbeh deyilir. M.P.Vaqifin “Pəri” qoşmasında belə təşbehlər vardır:

Boyun sürəhıdır, bədənın büllur...

Boy – dastanın bir qolu, bitkin hissəsidir.

Beyt – şeirin iki misradan ibarət olan nisbətən bitkin hissəsinə deyilir.

Bədii təzad – əsərdə məzmunca bir-birinə zidd iki anlayış və ya vəziyyətin qarşılaşdırılması bədii təzad yaradır. Bu, fikrin daha qabarıq, təsirli çatdırılmasına səbəb olur. M.Füzulinin aşağıdakı misralarında lirik qəhrəmanın vəziyyəti bədii təzad vasitəsilə daha təsirli ifadə olunmuşdur: *Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyün könlüm, Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.*

Dastan – şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün irihəcmli janrıdır. Nəğildən fərqli olaraq, dastan həm nəsr, həm də nəzm hissəsindən ibarət olur. Dastanda nəsrle nəzm növbələşir, hadisələr nəsr dili ilə nəql edilir, qəhrəmanların hiss və həyəcanları şeir parçaları vasitəsilə verilir. Bu xüsusiyyətinə görə dastana epik-lirik əsər də deyilir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları geniş yayılıb. Azərbaycan dastanları ozan-aşıq sənətinin məhsuludur. Onlar süjet xəttinin bitkinliyi ilə seçilir.

Deyişmə – şairlər, yaxud aşıqlar arasında yarış, müsabiqə məqsədilə keçirilən şeirləşmə. Deyişmədə iki və daha artıq sənətkar iştirak edir.

Dialog – yunanca *söhbət, müsahibə* deməkdir. Bədii əsərdə iki və daha artıq şəxsin bir-biri ilə danışığıdır. Dialog əsərdəki hadisələrin mahiyyətinin, surətlərin daxili aləminin açılmasında mühüm rol oynayır.

Dibaçə – ərəb sözü olub *müqəddimə* deməkdir. Klassik ədəbiyyatda divanların, əlyazma kitabların girişi, ön sözü.

Dram – yunanca *fəaliyyət, hərəkət* deməkdir. Dramatik növün janrı olan dramda həm komediya, həm də faciəyə xas əlamətlər özünü göstərir.

Dramda konflikt ciddi həyat ziddiyyətləri, güclü xarakterlərin toqquşmasından yaranır. Belə əsərlərdə komediya üçün səciyyəvi olan gülməli epizodlara yer verilir. Lakin dramın bütünlüklə komik, gülməli səhnələr üzərində qurulması mümkün deyil. Dramın qəhrəmanı da faciə qəhrəmanı kimi ciddi münaqişəyə girsə də, faciədən fərqli olaraq, qarşılaşdığı güclü şəxslərə qalib gəlir. Dram janrında əsərlər həm nəsrə, həm də nəzmlə yazılır.

Dramaturq – dramatik növün komediya, dram, faciə janrlarında əsər yazan sənətkarlara deyilir.

Dramaturgiya – sənətkarın dramatik əsərlərinin məcmusu. Bütöv bir tarixi dövrün dramatik əsərlərinə də birlikdə *dramaturgiya* deyilir. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyası və s.

Divan – fars sözüdür, mənası *toplu, cəm* deməkdir. Şərq ölkələrində bir şairin əsərlərinin məcmuəsinə deyilir. Divanın tərtibində qəsidə, qəzəl, qitə və s. janrlar üzrə sıralanma gözlənilir, sonra həmin şeirlər qafiyənin son hərfi əsas götürülməklə əlifba sırası ilə düzülür.

Epik-lirik növ – epik-lirik əsərlərdə *təhkiyə* və *tərənnüm* kimi həyatı əksətdirmə üsulları qovuşur. Dastan və poemada həm əhvalatların nağıl edilməsinə, təhkiyə və təsvirə, həm də hadisələrin doğurduğu hiss-həyəcanların ifadəsinə yer verilir. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri epik-lirik poemadır. Burada şair qəhrəmanın daxili aləminə, hiss-həyəcanlarına nisbətən hadisələrin təsvirinə, təhkiyəyə daha geniş yer vermişdir. Lirik-epik poemalarda isə qəhrəmanın daxili aləmi, hiss-həyəcanlarının ifadəsi hadisələrin təsviri, təhkiyəsinə nisbətən ön planda durur, daha qabarıq verilir.

Epitet – məcazın növlərindən biridir, yunanca *əlavə* deməkdir. Bədii əsərdə sözün təsir gücünü artırmaq üçün ona artırılan məcazi mənəli təyinedici sözdür (sifətdir). Epitetə *bədii təyin* də deyilir. *Şirin meyvə* birləşməsində *şirin* sözü məcazi mənada işlənmədiyindən epitet deyil, *şirin* söz ifadəsində isə bu söz məcazi mənə qazandığından epitet sayılır.

Epos – yunanca *danışmaq, söyləmək, nağıl etmək, fikri təhkiyə əsasında çatdırmaq* mənasında işlənir. Şifahi xalq ədəbiyyatında epos qəhrəmanlıq dastanlarına da deyilir. Məsələn, “Koroğlu” eposu və s.

Ədəbi qəhrəman – təsvir olunan hadisələrin mərkəzində duran və yazıçının irəli sürdüyü ideyanın əsas ifadəçisinə çevrilən surətə deyilir. Bədii əsərin qəhrəmanı müsbət olduğu kimi, mənfi də ola bilər.

Ədəbi növ və janrlar – bədii əsərlər üç ədəbi növə ayrılır: epik, lirik və dramatik növ. Epik əsərlərdə təhkiyə, təsvir, lirik əsərlərdə tərənnüm, dramatik əsərlərdə göstərmə əsas, aparıcı əlamətlərdir. Hər bir ədəbi növün müxtəlif şəkilləri vardır ki, onlara ədəbi janrlar deyilir.

Məsələn, epik əsərlərin əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə; lirik əsərlərin rübai, qəzəl, bayatı, gəraylı, qoşma; dramatik növün isə dram, komediya, faciə janrları vardır. Dramatik janrlara pyes də deyilir.

Ədəbi məclis – dünyagörüş, yaradıcılıq baxımından yaxın olan yazıçıların birliyi. Ədəbi məclislərdə sənətkarların öz əsərləri, ədəbiyyatşünaslığa dair nümunələr oxunur, müzakirə edilir, ədəbi hadisələrə, yeniliklərə münasibət bildirilir.

Ənənə – ərəb sözüdür. Tarixən meydana gələrək nəsilən-nəslə keçən adət, əxlaq normaları, görüşlər, zövqlər və s. Söz sənətində əvvəlki ədəbi hadisə ilə yeni ədəbi hadisə arasında ardıcıl varislik əlaqəsi *ənənə* adlanır. Ənənə bir və ya bir neçə yazıçının yaradıcılığına xas olan ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin sonrakı sənətkarlar tərəfindən öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsidir. Məsələn, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir realizminin ideya-bədii kökləri M.F.Axundzadə və Q.Zakirin yaradıcılıq ənənələri ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Latınca *yenilik* mənası verən **novatorluq** ənənə ilə sıx bağlıdır. Həyatda baş verən hadisələrlə, insanların arasında yaranan yeni münasibətlərlə əlaqədar bədii ədəbiyyatda özünü göstərən keyfiyyət dəyişikliyi *novatorluq* adlanır. Novatorluq ənənələrin üzərində yaranaraq, onları inkişaf etdirərək yeni ənənələrin meydana gəlməsinə zəmin olur.

Əruz vəzni – ərəb şeirinin əsas vəznidir. Ədəbiyyatda *əruz* sözü *şeyr haqqında elm* mənasında işlənir. Bu vəzn VIII əsrdə ərəb alimi Xəlil ibn Əhməd tərəfindən yaradılmış və sistemə salınmış, sonralar digər müsəlman ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana da yayılmışdır. Əruzda əsas şərt misrada hecaların sayca bərabər olması yox, uzun və qısa hecaların bir qayda ilə düzülməsidir. Bəzən əruzla yazılan şeirin birinci misrasında 10, ikinci misrasında 11 heca ola bilər. Belə olduqda ahəng hecanın uzanması və qısalması hesabına yaranır.

Faciə – Faciə ərəb sözü olub *müsibət*, *bədbəxtlik* deməkdir. Dramatik növün janrlarından olan faciədə konflikt fəlakətlə bitən kəskin, barışmaz həyati ziddiyyətlər üzərində qurulur, əksər hallarda qəhrəmanın ölümü ilə nəticələnir. Faciənin konfliktinin əsasında duran problemlər, ziddiyyətlər fərqli məzmununda olur. Mahiyyət etibarilə faciədə mənəvi-əxlaqi, siyasi problemlər, kəskin fəlsəfi, ideya, dünyagörüşü toqquşmaları, müxtəlif ictimai təbəqələr arasında qarşıdurma, ailə-məişət zəminində barışmaz ziddiyyətlər həyati konfliktə çevrilir.

Mənəvi-əxlaqi faciələrdə konfliktin əsasında cəmiyyətdə hakim olan, ictimai tərəqqi yolunda maneəyə çevrilən qayda-qanunlara, adət-ənənələrə qarşı cəmiyyəti yeni əxlaqi meyarlar əsasında qurmaq istəyən qüvvələrin barışmaz mübarizəsi durur. Belə faciələrin humanist prinsiplərlə yaşayan, ictimai tərəqqi üçün mübarizə aparən qəhrəmanları tamaşaçının, oxucunun qəlbində yüksək hiss, həyəcan, yaradıcı fəaliyyət, böyük mənəvi ideallar uğrunda mübarizə aparmaq istəyi doğurur. Faciə çox zaman qəhrəmanın ölümü ilə bitir. “Misibəti-Fəxrəddin” faciəsində qəhrəman – böyük arzularla, ümidlərlə yaşayan, tərəqqipərvər qüvvələri

təmsil edən Fəxrəddin cismən məğlub olsa da, ona qarşı çıxan, köhnə adət-ənənələrin təmsilçisi olan qüvvələr üzərində mənəvi qələbə qazanır.

Azərbaycan ədəbiyyatında faciənin klassik nümunələrini N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, H.Cavid kimi görkəmli sənətkarlar yaratmışlar.

Fəxriyyə – qəsidənin bir növü. Bu janrda yazılmış əsərlərdə müəllif öz şairlik qüdrətindən fəxrlə söz açır.

Gəraylı – aşıq şeirinin geniş yayılmış janrlarındandır. Gəraylının hər bəndi 4 misradan, hər misrası 8 hecadan ibarət olur. Bəndlərin qafiyə quruluşu abvb; cccb; qqqb şəklindədir. Son bənddə şair təxəllüsünü söyləyir.

Hürufilik – bu fəlsəfi cərəyanın adı hüruf (hərflər) sözündən götürülmüşdür. Hürufilər ərəb əlifbasının 28 hərfini Allahın təzahür forması sayaraq onları müqəddəsləşdirirdilər. Onlara görə, insanın üzündə “Allah” sözü yazılıb. Hürufiliyin fəlsəfi əsasını maddiliklə ilahiliyin vəhdəti təşkil edir. Yəni Allah təbiətdən, insandan kənarında deyil, onun mahiyyətindədir. Nəsimi, Xətayi kimi şairlərin yaradıcılığında hürufi ideyalarının bədii əksi mühüm yer tutur.

Xəlqilik – bədii əsərdə milli idealın, milli xarakterin əks etdirilməsidir.

İdeya – seçilmiş mövzu, təsvir edilən surətlər, hadisələr vasitəsilə yazıçının oxucuya çatdırmaq istədiyi başlıca fikir, müəllif niyyətidir.

İnversiya – latın sözüdür, mənası *yerdəyişmə* deməkdir. Bədii ifadə vasitəsi olan inversiya əsərdə fikrin təsir gücünü artırmaq üçün sözlərin qrammatik ardıcılığının sənətkar tərəfindən qəsdən pozulmasına deyilir. Dilimizin qrammatik normasına görə, xəbər cümlənin sonunda gəlməlidir. Lakin sənətkar bədii əsərdə, xüsusən nəzm əsərində söz sırasını məqsədli şəkildə pozaraq inversiya yaradır.

Komediya – dramatik növün janrlarından biridir, yunan dilində *şən mahnı, nəğmə* deməkdir. Komediya konfliktdə komik xarakter daşıyır, müsbət ideya ilə mənəvi eybəcərliyin qarşılaşması, aralarındakı ziddiyyət gülüş doğurur. Bu gülüş həm yumor, həm də satira səciyyəli ola bilər.

Kompozisiya – bədii əsərdə həyat hadisələrinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə və müəyyən bir sistemdə qurulmasına deyilir. Əsərin ideya-məzmununun açılmasında onun quruluşu, tərkib hissələrinin düzülüşü, surətlərin əlaqə və münasibətlərinin təşkili, hadisələrin təsviri mühüm rol oynayır. Yazıçı əsərdə surətləri, hadisələri hansı ardıcılıqla, necə təqdim edəcəyinə, süjetin inkişaf tərzinə xüsusi diqqət yetirir. Sənətkarın kompozisiyanın qurulmasında istifadə etdiyi vasitələr rəngarəngdir. *Epiqraf, proloq, epiloq, lirik haşiyə, peyzaj* kompozisiyanın ünsürləridir.

Konflikt – bədii əsərdə süjetin inkişafının, iştirak edənlərin mübarizəsinin əsasını təşkil edən münaqişə, toqquşmadır. Bədii əsərin qəhrəmanlarının xarakteri konflikt vasitəsilə açılır.

Kinayə – bədii ifadə vasitəsinin növlərindən biri olub, fikrin ifadə tərzinin onun əsil mənasına qarşı qoyulmasına deyilir. *Kinayə* əvəzinə, istehza mənasını verən *ironiya* termini də işlənir. Kinayədə əsərin qəhrəmanının mənfi cəhəti müsbət mənalı sözlərlə pərdələnərək tənqid olunur. Məsələn, qorxaq adama “igid”, tənbel adama “zəhmətkeş” deyilməsi kinayə yaradır.

Qafiyə – nəzm əsərində tələffüzçə, səs tərkibi etibarilə bir-birinə yaxın olan sözlərdir. Məsələn: *bahar, laləzar*.

Qəsidə – lirik növün janrıdır. Daha çox ictimai mövzularda, təntənəli, təmtəraqlı üslubda yazılır, ən azı 15 beytdən, yəni 30 misradan ibarət olur. Qafiyə quruluşu qəzəldəki kimidir: aa, ba, ca, ça, da və s. Qəsidənin *minacat, nət, mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyə* kimi növləri var.

Qəzəl – lirik növün janrıdır. Daha çox məhəbbət mövzusunda yazılan qəzəl 5-10 beytdən ibarət olur. İlk beyti – mətlə beyt həm qafiyə olur: aa. Digər beytlərin birinci misrası sərbəst, ikinci misrası birinci beytlə həm qafiyə olur. ba, ca, ça, da və s. Qəzəlin son beyti məqtə beyt, ən güclü beyti şah beyt adlanır.

Qitə – ərəbcə *parça, hissə* deməkdir. Qitə ictimai-siyasi, fəlsəfi məzmununda yazılır. Həcmcə üç beytdən iyirmi beş beytə qədər olan qitə ab, cb, db şəklində qafiyələnir. Qitədə mətlə beyt qafiyələnmir, son beytdə şairin təxəllüsü verilmir. M.Füzulinin “Padişahi-mülk” qitəsi bu janrın ən yaxşı nümunələrindəndir.

Qol – dastanın bitkin bir hissəsidir.

Qoşma – lirik növün geniş yayılmış janrlarından biri. Hər bəndi dörd misradan, hər misrası 11 hecadan ibarət olur. Bəndlərin qafiyə quruluşu abvb; cccb; qqqb şəklindədir. Son bənddə sənətkar öz təxəllüsünü söyləyir. Qoşmada bəndlərin sayı tək (3, 5, 7) olur.

Lirika – yunan sözüdür. Lira musiqi alətinin adı ilə bağlıdır. Lirika ədəbiyyatın üç əsas növündən (epos, lirika, dram) biridir. Əgər epik, dramatik əsərdə hadisə əsas yer tutursa, lirik əsərdə bu hadisənin sənətkarın qəlbində doğurduğu hiss və həyəcanların ifadəsi ön plana çıxır.

Lirik əsərdə şairin hadisəyə, ətrafda baş verənlərə müsbət münasibətini əks etdirən tərənnümə geniş yer verilir. Tərənnüm ətraf aləmdə baş verənlərin (əşya və hadisələr, təbiət gözəllikləri) təsiri ilə lirik qəhrəmanda yaranan xoş hisslərin, sevincin, fərəhin, müsbət fikir və arzuların obrazlı, ahəngdar ifadəsidir. Məsələn, Aşıq Ələsgər “Yaylaq” şeirində doğma yurdun gözəl təbiətini tərənnüm edir, məhəbbət, vürğunluq hisslərini çatdırır. Lirik əsərlərdə müəllifin duyğu və düşüncələrindən, hiss və həyəcanlarından yaranan emosionallıq mühüm yer tutur. Lirika mövzu və məzmunca iki əsas qrupa bölünür: *məhəbbət lirikası, ictimai-siyasi lirika*. Məhəbbət lirikasında qadına məhəbbət, lirik qəhrəmanın sevgilisinə bəslədiyi səmimi hisslər mühüm yer tutur. Vaqifin “Pəri” qoşması qadın gözəlliyinə emosional münasibət ön plana çəkildiyi üçün

məhəbbət lirikası nümunəsi sayılır. İctimai-siyasi lirikada sənətkarın ictimai-siyasi hadisələrə, ictimai quruluşa münasibəti, azadlıq, qəhrəmanlıq, vətəndaşlıq borcu və s. məsələlər öz əksini tapır. Təbiət mövzusunda olan əsərlər təbiət, peyzaj lirikası sayılır.

Lirik qəhrəman – şairin yaratdığı bütün lirik əsərləri əhatə edən şərti termindir. Lirik qəhrəmanın daxili aləmi hadisələr, hərəkətlər vasitəsilə deyil, müəyyən şəraitdə keçirdiyi hislər, həyəcanlar, ruhi vəziyyət vasitəsilə açılır. Lirik qəhrəmanla şairin şəxsiyyəti arasında sıx bağlılıq olsa da, bunları eyniləşdirmək olmaz. Lirik qəhrəmanın fikir və həyəcanlarını həmişə mütləq şairin özünün fikir və həyəcanları kimi qəbul etmək doğru deyil.

Litota – yunanca *kiçiltmə* deməkdir. Təsvir olunan predmet və ya hadisənin ölçüsünün, qüvvəsinin, əhəmiyyətinin əslində olduğu kimi yox, kiçildilmiş şəkildə təqdim olunması *litota* adlanır.

Metafor – bədii təsvir vasitəsidir, *köçürmə* deməkdir. Metaforda müəyyən əşyanın əlaməti müqayisə əsasında digər əşyanın üzərinə köçürülür. Məsələn, *təbiət oyandı* cümləsində insanın oyanmaq əlaməti təbiətin üzərinə köçürülmüşdür. Metafor təşbehə bənzəmə də, aralarında fərq vardır. Təşbehədə həm bənzəyən, həm də bənzədilən işlənir: *Buludlar insan kimi göz yaşını tökdü*. Bu nümunədə təbiət bənzəyən, insan bənzədilən olduğu üçün təşbehədir. Metaforda isə bənzəyən (təbiət) var, bənzədilənin isə özü yoxdur, ancaq əlaməti (göz yaşını tökmək) köçürülür: *Buludlar göz yaşını tökdü*.

Məcaz – sözün məcazi mənası əsasında yaranan bədii təsvir vasitələrinə – epitet, təşbeh, metafor, metonimiya, simvola deyilir.

Mədhiyyə – klassik poeziyada lirik növün janrı. Qəsidənin bu növündə hökmdarlar, yüksək rütbəli şəxslər təntənəli, dəbdəbəli üslubda təriflənir.

Məclis – ərəb sözüdür, mənası *yığıncaq* deməkdir. Bədii əsərin bitkin hissələridir. Məsələn, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi məclislər şəklində yazılıb.

Məqtə – şeirin (xüsusən qəzəl və qəsidələrin) son beytinə deyilir.

Məliküş-şüəra – Yaxın və Orta Şərqlərdə hökmdarların sarayda yaratdığı şairlər məclisinin başçısı olan söz ustası.

Mənzum roman – nəzm şəklində yazılmış irihəcmli əsər. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əksər poemalar mənzum roman da adlanır.

Mərsiyə – ərəbcə *matəm şairi* deməkdir. Qəsidənin klassik ədəbiyyatımızda geniş yayılmış bu növündə daha çox görkəmli şəxsiyyətlərin – müqəddəslərin, hökmdarların, qəhrəmanların, sənətkarların ölümündən doğan qəm, kədər hisləri əks olunur.

Məsnəvi – misraları aa, bb, cc şəklində qafiyələnən, Şərqlərdə ədəbiyyatında geniş yayılmış şeir formasıdır. Məsnəvinin hər beyti bitkin bir fikri

ifadə edir. Bu formada yazılan əsərlər mövzu cəhətdən müxtəlif, həcmcə qeyri-məhdud olur. Nizaminin “Xəmsə”si, Xətayinin “Dəhnamə” əsəri məsnəvi formasındadır.

Mətlə – şeirin (xüsusən qəzəl və qəsidələrin) ilk beytinə deyilir.

Minacat – klassik ədəbiyyatda Allahın tərifinə həsr olunan şeir janrı, qəsidənin bir növü. Klassik poemanın başlanğıcında verilən minacatda şair Allahı tərifləyir, ondan kömək istəyir.

Misradaxili bölgü – ifadə misraların daxilində fasilələrin yaranmasıdır:

İxtilatın şirin, / sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən / canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, / ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan / anadan, Pəri!

Monoloq – bədii əsərdə qəhrəmanın digər surətlərə, yaxud özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Dramatik əsərdə bəzən monoloq qəhrəmanın tamaşaçılara müraciəti şəklində olur. Monoloq vasitəsilə yazıçı obrazın daxili aləmini, fikir və düşüncələrini əks etdirir. N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində Rüstəm bəyin əsərin başlanğıcındakı monoloqu onun dünyagörüşünü, daxili aləmini ifadə edir.

Mövzu – yazıçının bədii əsərdə diqqət mərkəzinə çəkdiyi əsas həyatı məsələlər, səciyyəvi hadisələrdir. Mövzu əsərin ideyası ilə sıx əlaqəlidir.

Müxəmməs – ərəbcə *beşqatlı* deməkdir. Lirik növün bu janrında bəndlər beş misradan ibarət olur. İlk bənddə bütün misralar həmqafiyə olur: aaaaa. Sonrakı bəndlər bbbba, cccca şəklində qafiyələnir. Son bənddə sənətkarın təxəllüsü verilir. Müxəmməs həm əruz, həm də heca vəznində yazılır. Heca vəznində olan müxəmməsin hər misrası 15 və ya 16 hecalı olur. Vaqifin məşhur “Görmədim” şeiri müxəmməs janrında yazılıb.

Müləmmə – ərəb sözüdür, mənası *rəngbərəng, bəzəkli* deməkdir. Hər beyti bir dildə olan şeir formasıdır. Azərbaycan şairlərinin müləmmələri, adətən, üç dildə – Azərbaycan, ərəb, fars dillərində yazılırdı. Müləmmə, əsasən, qəzəl və məsnəvi formasında olur.

Mürəbbe – ərəbcə *dördlük* deməkdir. Lirik növün bu janrı, adətən, ictimai-siyasi və məhəbbət mövzularında olur. Mürəbbe 5–7 bənddən, hər bənd dörd misradan ibarət olur. İlk bənd aaaa şəklində, sonrakı bəndlər isə bbba, ccca şəklində qafiyələnir. Sonuncu bənddə müəllifin təxəllüsü verilir.

Müsəddəs – *altılıq* deməkdir. Hər bəndi altı misradan ibarət olur. İlk bənd aaaaaa şəklində, sonrakı bəndlər bbbbaa, ccccaa şəklində qafiyələnir.

Nəsr – ədəbi yaradıcılığın iki əsas formasından (nəsr, nəzm) biridir. Nəsrin vahidi cümlədir. Nəslə yazılan əsərlər cümlələr və abzaslar şəklində formalaşır. Bu cümlələr ədəbi dil normaları əsasında qurulur, onlarda sözlərin qrammatik sıralanmasının pozulmasına az təsadüf olunur. Nəsrin şeirdən fərqli özünəməxsus ahəngi vardır. Nəsr əsərlərində yazıçı insanların gündəlik həyatını bütün mürəkkəb çətinlikləri ilə dərk və əks etdirməyə çalışır. Nəsrə süjet, hadisələrin inkişafı daha çox yer tutur.

Nət – Peyğəmbərin qüdrətindən və müqəddəsliyindən bəhs edən şeir janrı, qəsidənin bir növü. Klassik poemalarda minacətdən sonra nət gəlir.

Nəzirə – başqa bir yazıçının əsərinin təsiri altında yaradılan əsərə deyilir.

Nəzm – ərəb sözüdür, mənası *nizam-intizam* deməkdir. Bədii əsərin yazılma formalarından (nəzm, nəsr) biridir. Nəzmlə yazılmış əsərlərdə fikir adi danışq formasından fərqli, emosional şəkildə, misra, beyt, bəndlərdə ifadə edilir. Nəzm əsərlərinin bir xüsusiyyəti də misralarda söz sırasının pozulması hallarının (inversiyanın) geniş yayılmasıdır. Nəzmin əsas əlamətləri bunlardır: ahəng, ölçü, qafiyə, rədif, bölgü və s.

Ölçü – ədəbiyyatşünaslıqda buna *vəzn* də deyilir. Ölçü və ya vəzn dedikdə şeirdəki misraların həcmi nəzərdə tutulur. Misraların həcmə və ahəngə bərabərliyinin gözlənilməsi vəznin əsas tələbidir.

Peyzaj – bədii əsərdə təbiət təsvirinə deyilir. Məsələn, Xətayi “Bahariyyə”də təbiətin bahar fəslində aldığı gözəlliyi təsvir etmişdir.

Poema – bədii ədəbiyyatın epik-lirik təsvir növlərindən biridir. Poemada həyat hadisələri, obrazların taleyi geniş təsvir edilir. Bəzi poemalarda hadisələrin şairdə doğurduğu hiss və duyğulara daha geniş yer verilir. Belə olanda həmin əsər lirik-epik poema adlandırılır. Bəzən isə, əksinə, əhvalat və hadisələrin təsviri üstünlük təşkil edir, müəllifin hiss və duyğularının ifadəsi arxa plana keçir. Belə əsərlər isə epik-lirik poema hesab edilir. Klassik poeziyamızda poema *əvəzinə, məsnəvi, dastan, mənzumə* terminlərindən istifadə olunub.

Portret – bədii əsərdə surətlərin zahiri görünüşünün təsvirinə deyilir. Portret insan obrazlarının canlı verilməsinə, onların xarakterinin daha yaxşı açılmasına kömək edir.

Povest – rus dilindəki *povestvovanie* sözündəndir, mənası *təhkiyə, nəql-ətmə* deməkdir. Epik növün bu janrı həcm və məzmun tutumuna görə hekayədən böyük, romandan isə kiçik olur. Povestdə bir neçə əhvalatdan bəhs olunur. Romandan fərqli olaraq, burada hadisələr sürətlə inkişaf etməli, onların bir-biri ilə əvəzlənməsi çevik olmalıdır. Bu cəhəti nəzərə alan yazıçı süjet xəttinin əsasını təşkil edən elə həyatı hadisə seçməlidir ki, mahiyyətə sürətli inkişafa zəmin yaratsın və povest çərçivəsinə sığışsın. M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsəri bu janrın kamil nümunəsidir.

Realist metod – sənətkarın bədii əsər yazarkən istifadə etdiyi yaradıcılıq metodlarından biridir. Latınca *realis* sözündəndir, mənası *olduğu kimi, həqiqət* deməkdir. Realist metodun əsas tələbi həyat hadisələrini olduğu kimi təsvir etməkdir. Bu metodda real hadisələrin təsviri əsas yer tutur.

Realizm – müəyyən dövrdə realist metodla yazıb-yaradan sənətkarları birləşdirən ədəbi cərəyan. XX əsrin əvvəllərində tənqidi realizm bədii metodunun nümayəndələri (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və b.) “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında birləşmişdilər.

Remarka – dramatik əsərdə iştirak edən şəxslərin zahiri görkəmi, yaşı, səhnəyə gəlməsi və getməsi, davranışı, hisləri, hərəkətləri, səhnədəki vəziyyət və s. haqqında müəllifin verdiyi izahatdır. Remarka çox zaman mötərizə içərisində verilir, pyesi tamaşaya qoyan rejissor, rolları ifa edən aktyorlar üçün bir göstəriş rolunu oynayır. Remarka pyesi oxuyan oxucular üçün də məlumat, izahat mənbəyi olur.

Replika – əsərdə bir obrazın başqasına cavabı. Dramatik əsərdə aktyorun bu və ya başqa səhnədə söylədiyi son sözlərə də *replika* deyilir. Bu replikadan (son sözdən) sonra digər aktyor öz rolunun sözlərini deməyə başlayır.

Rədif – misraların sonunda qafiyədən sonra təkrar olunan sözlərdir. Məsələn, M.Ə. Sabirin “Əkinçi” satirasında misralarda qafiyədən sonra gələn “əkinçi” sözləri rədifdir:

Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!
Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi!

Roman – fransız sözüdür, vaxtilə roman dillərindən birində yazılmış əsərlərə deyilib. Epik növün irihəcmli janrı olan roman təhkiyə əsasında yazılır, mürəkkəb həyat hadisələri əhatəli, süjet və surətlər sistemi geniş bədii lövhələrlə əks etdirilir. Romanda təsvir edilən hadisələr zaman baxımından geniş bir dövrü əhatə edir, qəhrəmanların sayı çox olur, surətlərin həyat yolu geniş təsvir edilir. Roman, əsasən, nəslə yazılır, lakin nəzmlə yazılan romanlar da vardır. Bunlara *mənzum roman* deyilir.

Romantizm – latınca *romanlarda olduğu kimi* deməkdir. Bu yaradıcılıq metodu ilə yazılan əsərlərdə sənətkar həyatda mövcud olanı deyil, arzu olunanı təsvir edir. O, arzuladığı, xəyalında yaratdığı həyatı, müstəsna şəraitdə fəaliyyət göstərən xəyali surətləri təsvir etməklə həyatı dəyişdirib yeniləşdirməyə can atır. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan mənzum romanlar romantizm metodu ilə yazılmış əsərlərin klassik nümunəsidir.

Rübai – lirik növün cəmi dörd misradan ibarət olan, ictimai-əxlaqi, fəlsəfi məzmun daşıyan janrıdır. aaba şəklində qafiyələnir. Həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, dörd misrada bitkin, məna və ideyaca dərin fikir ifadə edilməlidir. Bəzi rübailərdə misraların dördü də həm qafiyə olur. Rübai əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılır. Klassik ədəbiyyatımızda Məhsəti Gəncəvi rübainin böyük ustadı sayılır.

Satira – müxtəlif ədəbi növ və janrlarda (hekayə, şeir, dram və s.) ictimai həyatdakı mənfilikləri qəzəblə ittiham edən, kəskin surətdə ifşa edən əsərlərə deyilir. Satirada ifşaedici, öldürücü gülüş əsas yer tutur, sənətkar həyatın eybəcər tərəflərini qəsdən qabardır, mübaligəli təsvir edir. O, həmin mənfiliklərin insan həyatına, mənəvi dəyərlərə zidd olduğunu göstərməklə oxucunu düşünməyə, mənfi hallara qarşı mübarizə aparmağa sövq edir. *Yumor* isə islahedici gülüşdür, oxucuda tənqid hədəfinə mərhəmət hissi doğurur.

Sarkazm – yunan sözüdür, *acı, istehzal gülüş, rişxənd* deməkdir. Cəmiyyətdə, insan xarakterində və əməllərindəki nöqsanlara münasibətini sənətkar açıq, satirik mahiyyətli kəskin gülüşlə ifadə edir. Sarkazm komik məzmunlu bədii vasitə kimi istehzaya çox yaxındır, lakin istehzadan fərqli olaraq, sarkazmda yüksək emosional münasibət, inkarçı mövqe, qəti etirazın yüksək pafosla ifadəsi əsasdır.

Sufizm – orta əsrlər islam Şərqində geniş yayılmış dini təriqət, mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir. Sufi ərəb sözü olub qaba yundan hazırlanmış *parça* mənası verir. İlk sufilər zənginlikdən uzaq sadə həyat yaşadıqlarını, başqalarından fərqli qrup olduqlarını göstərmək üçün yun paltar geyinirdilər. Onlar nəfsə uymamağı, dünya nemətlərindən uzaqlaşib mənəvi təmizlənmə yolu ilə Allaha qovuşmağı öz məqsədlərinə çevirmişdilər. Orta əsrlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatında sufizm ideyaları geniş əks olunmuşdur.

Süjet – bədii əsərdə hadisələrin müəyyən xətt üzrə inkişaf etdirilməsi-nə deyilir. Süjet fransız sözü olub, əsərdə təsvir olunan mahiyyət və hadisə deməkdir. Süjet xəttinin inkişafında beş əsas mərhələ var:

1. Ekspozisiya – (bədii müqəddimə, bədii zəmin, giriş) gələcəkdə baş verəcək hadisələrin təməli qoyulur. Hadisənin başvermə şəraiti aydınlaşdırılır.

2. Zavyazka (düyün) – vəziyyətin getdikcə mürəkkəbləşməsini, hadisələrin inkişafında maneə, düyün yarandığını göstərir.

3. Kulminasiya (zirvə nöqtəsi) – hadisələrin, ziddiyyətlərin ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatdığını göstərir.

4. Razvyazka (açılış) ziddiyyətlərin tədricən aradan qalxdığını, hadisələrin, düyünün açılmağa doğru getdiyini göstərir.

5. Final – (bədii sonluq) hadisələrin müəyyən sonluğa çatmasıdır.

Tarixi mənzumə – mövzusu tarixdən götürülmüş əsər. Nəzmlə yazılan süjetli lirik və ya epik şeir.

Təcnis – ərəb sözüdür, mənası *eynicinsli* deməkdir. Lirik növün bu janrının qafiyə sistemi qoşmadakı kimidir. Birinci bəndi abvb, sonrakı bəndlər cccb dddb şəklində qafiyələnir. Lakin qoşmadan fərqli olaraq, təcnisdə qafiyələr cinaslardan – fonetik tərkibinə, səslənməsinə görə eyni, mənacə müxtəlif olan sözlərdən ibarət olur. Cinəs qafiyələr fikri

daha təsirli, emosional çatdırmağa imkan verir. Təcnisin müxtəlif növləri var. Cığalı təcnisdə hər bir bəndin içində dörd misralıq bayatı verildiği üçün bənddəki misraların sayı səkkiz olur. Ayaqlı təcnisdə bəndlərin sonuna “ayaq”, “artırma” adlanan beş-altı hecalıq misra əlavə olunur. Dodaqdəyməz təcnisdə b, p, m – qoşa dodaq samitləri işlədilməyi üçün dodaqlar bir-birinə dəyir.

Təhkiyə – epik əsərlərdə (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə) hadisə oxucuya təhkiyə (danışmaq, söyləmək, nağıl etmək) yolu ilə çatdırılır. Əsərdəki hadisələr ya müəllifin, ya da qəhrəmanın dilindən nağıl edilə bilər.

Təkrir – bədii əsərdə eyni sözün, söz qrupunun, ifadənin məqsədli şəkildə təkrar olunmasına deyilir. Təkririn iki növü var: anafora və epifora; **anafora** – misranın, cümlənin əvvəlində işlənən təkrirdir; **epifora** – misranın, cümlənin sonunda işlənən təkrirdir.

Tərcibənd – lirik növün bu janrı qafiyələri müxtəlif olan bir neçə bənddən ibarət olur. Birinci bəndin sonundakı beyt digər hissələrin də sonunda təkrar işlədilir.

Tərənnüm – bədii əsərdə hadisələrin, qəhrəmanın hərəkətlərinin, təbiət gözəlliklərinin yaratdığı xoş hislərin, müsbət arzu və istəklərin obrazlı, ahəngdar ifadəsidir.

Tərkibənd – klassik şeir formalarından biridir. Tərkibbənddə hər bəndin sonunda misraları həm qafiyə olan beyt verilir. Hər bəndi altı misradan iyirmi və daha çox misrayadək olan tərkibbəndlər var. Qafiyələnmə qaydası müxtəlifdir. Bəndlərdəki beytlər aa bb cc dd və ya aa ba ca da şəklində qafiyələne bilər.

Təsvir – bədii əsərdə hadisənin, qəhrəmanın, əşyanın, təbiət mənzərəsinin əlamətlərinin sözlə ifadəsidir.

Tuyuq – türkcə duyğu, duymaq sözündəndir. Hikmətamiz məzmun daşıyan tuyuq dörd misradan ibarət olur, aaba şəklində qafiyələnir. Əruzun rəməl bəhrində yazılır. Klassik ədəbiyyatımızda Qazi Bürhanəddin öz tuyuqları ilə məşhurdur.

OXUMAĞI MƏSLƏHƏT GÖRÜRÜK¹

“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”

bölməsi üzrə:

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. (Boy müəllimin tövsiyəsi ilə seçilə bilər.)
“Daşdəmirin nağılı”.

“Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı” (ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər)

bölməsi üzrə:

Xaqani Şirvani. “Həbsiyyə”, “Mədain xərəbələri”.
Məhsəti Gəncəvi. Rübailər.
Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl”.

“Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” (XIII–XVI əsrlər) bölməsi üzrə:

Qazi Bürhəddin. Tuyuqlar.
İmadəddin Nəsimi. “Dilbəra, mən səndən ayrı”, “Ayrıılır” qəzəlləri.
Şah İsmayıl Xətayi. “Kərəm eylə” gəraylısı, “Nəsihətnamə” məsnəvisi.
Məhəmməd Füzuli. “Əql yar olsaydı” qəzəli, “Padişahi-mülk” qitəsi.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.

I mərhələ. XVII–XVIII əsrlər bölməsi üzrə:

“Koroğlu” dastanı. Tərtibçi M.Təhmasib. (Qol müəllimin tövsiyəsi ilə seçilə bilər).
Molla Pənah Vaqif. “Bəri bax” qoşması, “Görmədim” müxəmməsi, “Bax” qəzəli.
Molla Vəli Vədadi. “Ağlarsan” qoşması.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.

II mərhələ. XIX əsr bölməsi üzrə:

Abbasqulu ağa Bakıxanov. “Nəsihətnamə”.
Mirzə Fətəli Axundzadə. “Hekayəti-mərdi xəsis” komediyası.
Xurşidbanu Natəvan. “Qərənfil” qəzəli.

¹ Tövsiyə siyahısı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı əsasında Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çap olunaraq məktəb və rayon kitabxanalarına yayılmış kitablar əsasında tərtib edilmişdir.

Mənbələr

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild, Bakı: Elm, 2004.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II cild, Bakı: Elm, 2007.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild, Bakı: Elm, 2009.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV cild, Bakı: Elm, 2011.
5. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, 1958.
6. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII–XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2014.
7. Cəfər Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977.
8. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980.
9. Əliyev P.B. Ümumtəhsil məktəblərində poetikanın tədrisinin nəzəri və praktik problemləri. Bakı: Nurlan, 2000.
10. Ərəb-fars sözləri lüğəti. I–II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
11. Əliyev S. Füzuli. Bakı, 1996.
12. Əsgərli Z. Poetika. İzahlı sözlük. Bakı: Elm, 2014.
13. Əsgərli Z. N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi. Bakı: Maarif, 1985.
14. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992.
15. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
16. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1974.
17. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: EA-nın nəşriyyatı, 1965.
18. Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı: Gənclik, 1973.
19. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988.
20. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1961.
21. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979.
22. Həsənli B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016.
23. Həsənli B., Abdullazadə. N. İfadəli oxu. Bakı: Müəllim, 2015.
24. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı: ADPU, 2009.
25. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2009.
26. Hüseynoğlu S. Yeni təlim texnologiyaları və ədəbiyyat dərsləkləri. Azərb. dili və ədəb tədrisi. 2015, № 2, s.25–32.
27. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I–II cild. Bakı: Elm, 1981.
28. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998.
29. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2007.
30. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri. 2010.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ƏDƏBİYYAT – 10

*Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün
Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik*

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər:	Soltan Hüseyn oğlu Əliyev Bilal Ağabala oğlu Həsənov Aynur Cəfər qızı Mustafayeva
Elmi redaktor	Əzizxan Tanrıverdi
Dil redaktoru	K.Cəfərli
Nəşriyyat redaktoru	K.Abbasova
Bədi redaktor	T.Məlikov
Texniki redaktor	Z.İsayev
Dizayner	T.Məlikov
Rəssamlar	M.Hüseynov, E.Məmmədov
Korrektor	A.Məsimov

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2017-086*

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 9,3. Fiziki çap vərəqi 13. Səhifə sayı 208.
Kağız formatı 70×100¹/₁₆. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 15345. Pulsuz. Bakı – 2018

“Bakı” nəşriyyatı
Bakı Az1001, H.Seyidbəyli küç. 30

Pulsuz

Əziz məktəbli !

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!